

अथ व्युत्पत्तिवादः ।

शाब्दबोधे चैकपदार्थे ऽपरपदार्थस्य संसर्गः संसर्गमर्यादया भासते । स च क चिदभेदः । क चिच्च तदतिरिक्त एवाधाराधेयप्रतियोग्यनुयोगिविषयविषयिभावादिः । अभेदश्च प्रातिपदिकार्थे स्वसमानविभक्तिकेन स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिना च पदेनोपस्थापितस्यैव संसर्गमर्यादया भासते यथा नीलो घटो नीलघटमानयेत्यादौ घटादौ नीलादेः, न तु विरुद्धविभक्तिमत्पदार्थस्य । नीलस्य घट इत्यादौ नीलघटाभेदान्वयबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात् । स्वसमानविभक्तिकत्वं च स्वप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्तिकत्वम् । साजात्यं च विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिना न तु समानानुपूर्वीकत्वं साजात्यम् । वेदाः प्रमाणं शतं ब्राह्मणा इत्यादावन्वयबोधानुपपत्तेः । ननु विशल्याद्याः सदैकत्वे इत्यनुशासनात् शतं ब्राह्मणा इत्यादेः साधुत्वेषु वेदाः प्रमाणमित्यादयः कथं प्रयोगाः, विशेष्यविशेषणवाचकपदयोरसति विशेषानुशासने समानवचनकत्वनियमात् । अन्यथा घटा नील इत्यादेरपि साधुताप्रसङ्गात् । समानलिङ्गकस्थले तथा नियमोपगमेन वेदाः प्रमाणमित्यादेः साधुत्वोपपादने ऽपि इति हेतुस्तदुद्भवे इति कारिकाया इति त्रयः समुदिता हेतुरिति काव्यप्रकाशव्याख्याया असंगतिर्दुर्वारैव । एवमसमानलिङ्गकस्थले विशेष्यवाचकपदासमानवचनस्यापि विशेषणपदस्य साधुत्वे तादृशस्थले औत्सर्गिकमेकवचनमेव सर्वत्र विशेषणपदानन्तरं प्रयोक्तुमुचितमिति प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा प्रमाणानि पितरो देवता इत्यादेरनुपपत्तिः । मैवम् यत्र विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्याया अविचक्षितत्वं तत्र विशेष्यविशेषणपदयोः समानवचनकत्वनियमः अत एव पुरुरवोमाद्रवसौ विश्वेदेया इत्यादौ द्वित्वविशिष्टयोः पुरुरवोमाद्रवः प्रभृत्योर्विशेषणतया विचक्षितत्वात्तद्वाचकस्य पदस्य द्विवचनान्तता । वेदाः प्रमाणमित्यत्र च विशेषणपदोत्तरविभक्त्या बहुत्वविरुद्धमेकत्वं विचक्षितं तच्च प्रकृत्यर्थतावच्छेदके प्रमितिकरणत्वे ऽन्वेति । शा-

खिभक्तिराहित्यस्याप्रयोजकत्वात् । अथ नीलोघटः नीलघट इत्यादिद्विविधबोधसाधारणं स्योत्तरसुस्पदाभिन्नपदानुत्तरत्वविशिष्ट-स्वात्तरत्यादिरूपस्वाव्यवाहितोत्तरत्वसंबन्धेन नीलादिपदवत्सुयन्त-घटादिपदत्वमेव तथास्त्विति चेन्न । नीलघटरूपमित्यादिवाक्यसाधारण्यानुरोधेनान्यादृश्या अपि आकाङ्क्षायाः समासस्थले उपगन्तव्यतया उपदर्शितसमासव्याससाधारणानुगताकाङ्क्षानुसरणस्याप्रयोजकत्वादिति । अथ नीलं घटमानयेत्यादौ नीलादेर्घटादावन्वय-यापगमे नीलादिपदोत्तरविभक्त्यर्थकर्मत्वादेः कुत्रान्वय इति चेन्न कुत्रापि । विभक्तिपदं साधुत्वार्थमेव प्रयुज्यते । अभेद एव वा विशेषणविभक्तेरर्थः अभेदस्य संसर्गमर्यादया भानं तु समासस्थल-एव । यत्र लुप्तविभक्त्यनुसंधानं विनापि शब्देबुद्धरानुभविफत्वा-दित्यपि घटन्ति । अथैतन्मते अभेदो यदि भेदत्वावच्छिन्नाभावस्तदाऽप्रसिद्धिः, यदि च भेदप्रतियोगिकोऽभावस्तदा नीलं जलमित्या-दिवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तिः । जले द्वित्वादिना नीलभेदाद्यभाव-स्य सत्त्वात् । नीलभेदत्वावच्छिन्नाभावस्य विभक्त्यर्थत्वेन नीला-दिपदार्थानन्वयप्रसङ्गः । न च भेदप्रतियोगिकाभावे एव विभक्त्य-र्थः । नीलपदसमभिव्याहाराश्रीलभेदत्वावच्छिन्नाभावः प्रतीयते इति वाच्यम् । पदार्थद्वयसंसर्गभानस्यैवाकाङ्क्षानियम्यत्वाश्रीलभेद-त्वावच्छिन्नप्रतियोगितान्तर्भावेण वृत्तिं विना भेदरूपपदार्थतावच्छे-दकस्याभावे तादृशसंबन्धेन भानासंभवात् । मैवम् । भेदोऽभावश्च विशेषणविभक्तेरर्थः विशिष्टलाभस्त्वाकाङ्क्षादिचशात् । एतेन भेदे नीलादिपदार्थान्वये एकदेशान्वयप्रसङ्ग इति निरस्तम् । न च वि-शेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वे नीलं घट इत्यादावप्यभेदान्वयबोधाप-त्तिर्धान्येन धनचानित्यादौ तृतीयया अभेदबोधनाद् अभेदप्रकार-कबोधे विरुद्धविभक्तिराहित्यस्यानपेक्षणादिति वाच्यम् । द्विती-यादिनाऽभेदबोधने द्वितीयाद्यन्तविशेष्यवाचकपदसमभिव्याहारस्य प्रयोजकत्वमित्युपगमात् । अथ प्रमेयो घट इत्यादौ प्रमेयत्वावच्छि-न्नभेदाप्रसिद्ध्या लघुधर्मसमन्वितगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितान्त-वच्छेदकत्वे कम्बुग्रीवादिमानू घट इत्यादावपि कम्बुग्रीवादिमत्त्वाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाप्रसिद्ध्या विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वास-म्भवः । एवं नीलपटादिपरनीलादिपदघटितस्य नीलो घट इत्या-दिवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तिः । नीलत्वादिनापटादेर्भेदाभावस्य-नीलघटादौ संत्वात् एतेन विशेषणतावच्छेदकीभूतनीलत्वप्रमेय-त्वादिकमेव विशेषणविभक्त्यर्थः, नीलत्वादेर्नीलत्वावच्छिन्नभेदाभा-

वरूपतया ऽभेदार्थकत्वप्रवादोपपत्तिरित्यपि निरस्तम् । नीलत्वादौ नीलत्वादिमतः स्ववृत्तित्वसंबन्धेनान्वये आकाङ्क्षाविरहाच्च । यथा हि तद्विशिष्टे अधिकरणे आश्रयतया तदधिकरणतया तदन्वयो ऽनुभवविरुद्धः, तथा तद्धर्मे आश्रयतया तद्धर्मवदन्वयो ऽपि । अत एव कर्म गच्छतीति वाक्यस्य निराकाङ्क्षता । न चैवं संसर्गतामतेऽनिस्तारः । नीलो घट इत्यादौ स्ववृत्तिनीलत्वादेः संसर्गतास्वीकारे उक्तस्थले प्रमाण्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति वाच्यम् । स्ववृत्तिनीलत्वादेः स्वस्मिन्संबन्धतोपगमेन पटादिवृत्तिनीलत्वादेर्घटादौ पटादिसंबन्धताविरहेण तादृशातिप्रसङ्गाभावात् । वस्तुतस्तु तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभाव एव नीलत्वादि प्रकारेण भासमानानां तत्तद्व्यक्तीनां स्वस्मिन् संबन्धतया भासते इति न काप्यनुपपत्तिः । संबन्धता च तस्य भेदप्रतियोगिताकाभावत्वेन तत्तद्व्यक्तिभेदप्रतियोगिताकाभावत्वेन वेत्यन्यदेतत् । न चैवं विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वमते ऽपि तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेद एव विभक्त्यर्थो वक्तव्य इति वाच्यम् । तथा सत्यपूर्वव्यक्तिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वस्य कथं चिदपि भानासंभवेनै तदवच्छिन्नभेदाभावे शक्तिग्रहासंभवेनापूर्वव्यक्तीनामभेदान्वयबोधानुपपत्तेः । संसर्गज्ञानस्य विशिष्टबुद्ध्यावहेतुत्वेनानुपस्थितस्यापि संसर्गतया भानसंभवेन संसर्गतामते ऽनुपपत्त्यभावात् । न च विभक्त्यर्थे ऽपि भेदे तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन नीलत्वादिना तत्तद्व्यक्तीनामन्वयः । तादृशभेदानामपि तत्तद्व्यक्तिभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन भावे ऽन्वय उपेयते । तावतैव तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेदलाभ इति न किं चिदनुपपन्नमिति वाच्यम् । विशेषणतावच्छेकावच्छिन्नाया एव प्रतियोगिताया अभावे प्रतियोगिनः संबन्धतया भानात् । अन्यथा विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वानुपपत्तेः । प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञानं च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादाप्रातिशेत् इति दर्शनात्केवलं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या न कश्चिद्भ्युपैतीति चेत् । सत्यम् । अभेदस्तादात्म्यम् । तच्च स्ववृत्त्यसाधारणो धर्मः । असाधारण्यं च एकमात्रवृत्तित्वम् । तच्च स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगिवृत्तित्वोभयसंबन्धेन भेदविशिष्टं यत्तदन्यत्वमित्येकमात्रवृत्तिधर्म एव विशेषणविभक्तेरर्थः । वृत्तिश्च तत्र पकृत्यर्थस्य संसर्गमर्याद्या भासते । तादृशधर्मस्तत्तद्व्यक्तित्वादिरूप एव । अपूर्वव्यक्तिनिष्ठतादृशधर्मस्य विशिष्यज्ञातुमशक्यत्वे प्येकमात्रवृत्तिधर्मत्वादिना सामान्यप्रत्यासत्तितः सुग्रहत्वमेव । अभेदस्य संसर्गतामते ऽप्येतादृशानुगता-

भेदस्यैव तथात्वमुचितम् । तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावकूटस्य
विशिष्य तथात्वे घटो न नील इत्यादिवाक्यजन्यबोधे प्रतियोग्यभा-
वान्वयौ च तुल्ययोगक्षेमाविति न्यायेन तादृशाननुगतसंयन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाननुगताभावा एव भासेरन् न तु नीलवृत्तिरे-
को ऽभावः, तथा सतिर्यात्कं चित्तादृशभावतात्पर्येण प्रयुक्तस्य
नीले ऽपि न नील इत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यं स्यात् । इदन्तु बोध्य-
म् । विशेषणविभक्तेरभेदार्यकत्वे घटो न नील इत्यादौ नञा नीला-
द्यभेदाभाव एव प्रत्याययिष्यते न तु नीलादिभेदः । यादृशसमभि-
व्याहारस्थले येन संयन्धेन यत्रधर्मिणि येन रूपेण यद्वत्त्वं नञसत्त्वे
प्रतीयते तादृशस्थले नञा तद्धारिणि तादृशसंयन्धावच्छिन्नतादृशध-
र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । प्र-
तियोग्यभावान्वयौ चेत्यादेरप्ययमेवार्थः । एवं च नञो भेदबोधक-
त्वं न कुत्रापि संभवति । अनीलं घटमानयेत्यादौ घटपदसामाना-
धिकरण्यानुरोधेनानीलपदस्य नीलभिन्नपरतया नञो भेदवत्येव
लक्षणाया उपगन्तव्यत्वात् । इदं तु तत्त्वम् । असमस्तनीलो घट इ-
त्यादिस्थले ऽभेदस्य संसर्गतोपगमे ऽपि गौरवविरहात् तत्र विशेष-
णविभक्तेर्वृत्तिकल्पनमनुचितम् । न च यत्राभेदे विशेषणविभक्तेः
शक्तिभ्रमः स्यारसिफलक्षणाग्रहो वा तत्र सर्वमतएवाभेदप्रकारक-
बोधस्य नीलो घट इत्यादिवाक्यानुत्पत्त्या तादृशसमभिव्याहारज्ञा-
नस्य द्विविधबोधे हेतुताद्वयं कल्पनीयम् अभेदस्य संसर्गतावादिने-
ति गौरवम् । एवं तादृशसमभिव्याहारज्ञानघटितस्वामग्रथा भिन्न-
योग्यताज्ञानघटितत्वेन द्विविध्यामिति मिश्रविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रति
तादृशशाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकताया अप्याधिक्यमिति वाच्यम् ।
अभेदस्य संसर्गतावादिनोक्तस्थलेपि तत्संसर्गकबोधस्यैवोपगमादि-
ति दिक् । स्तोत्रं पचति मृदु पचतीत्यादौ विरुद्धविभक्त्यवरुद्धपदोप-
स्थापि तस्यापी स्तोत्रमृद्वादेर्भावार्थपाकादावभेदान्वयो ऽपिव्युत्पत्ति-
सिद्धः, तदनुरोधेन च द्वितीयान्तपदधातुपदयोः समभिव्याहार-
स्याप्यभेदान्वयबोधोपयिकाकाङ्क्षात्वमुपगम्यते क्रियाविशेषणस्थ-
ले च न द्वितीयातिरिक्तविभक्तिरूपघटे, क्रियाविशेषणानां कर्मत्व-
मित्यनुशासनेन तत्र कर्मत्वातिदेशात् । न चैवं श्लोकः पाक इत्या-
दावपि द्वितीयाप्रसङ्गस्तथापि श्लोकादेः क्रियायामेव विशेषणत्वात् ।
भाष्यकृतां प्रयोगसाधुत्वमात्रार्थकतया धातुनेव तत्र पाकादि प्रति-
पादनादिति वाच्यम् । क्रियापदस्य तत्र सार्थकप्रत्ययान्तधातूप-
स्थाप्यार्थपरत्वात् । श्लोकं स्थायित इत्यादौ भाष्यातस्यापि वर्तमान-

स्वार्थकतया सार्थकत्वात् । न च वर्त्तमानत्वाद्यविधक्षायां द्वितीयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । वर्त्तमानत्वादिविधक्षास्त्रलङ्घ्य अर्थबोध-प्रयोजिकाकाङ्क्षाशालित्वेनैव तद्विधक्षास्त्रले ऽपि भाषाख्यातस्वार्थवत्त्वात् के चित्तु धातोरिवधन्तस्यापि पाकादौ शक्तिरूपेयते । अन्यथा सुविभक्त्यर्थसंख्याकर्मत्वादीनां तत्र पाकादावन्वयानुपपत्तेः । प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेर्धातूनां च सुविभक्त्यप्रकृतित्वात् प्रकृत्येकदेशार्थे ऽपि प्रत्ययार्थान्वयोपगमे पचन्तं पश्यतीत्यादितः पचमानं पश्यतीत्यादितश्च पाकादौ द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वाद्यन्वयबोधप्रसङ्गात् । एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया तत्र प्रत्ययार्थविशेषणपाकादेर्न कर्मत्वे विशेषणतयान्वय इति चेत्तथापि पाकादिविशेषणतया सुबर्थसंख्याया अन्वयसंभवात् । यत्र पाककर्त्रादेर्द्वित्वादिकं बाधितं पाकादेश्च तदबाधितं तत्र पचन्तौ पश्यति पचमानौ पश्यतीत्यादिप्रयोगप्रसङ्गस्य दुर्धरत्वात् । धातूपस्थाप्यार्थे सुवर्थान्वयबोधं प्रति तत्तद्धातूत्तरप्रत्ययधर्मिकं किञ्चिदर्थपरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतामुपगम्यैतादृशातिप्रसंगवारणे च गौरवात् । एवं शोभनं पधनमित्यादौ धातुमात्रेण पाकाद्युपस्थितौ च तत्र शोभनाद्यभेदान्वयबोधानुपपत्तिः विशेषणविभक्तिसजातीयप्रकृत्यनुपस्थाप्यत्वात् । प्रकृत्येकदेशसाधारणतादृशविभक्तिप्रकृतित्वस्य प्रयोजकत्वे तत्र ल्युडादेरधिकरणपरत्वे ऽपि तथाविधान्वयबोधापत्तेः । कस्य चित्प्रतिबन्धकतां कल्पयित्वा तद्धारणे च गौरवात् । न चैवमुपकृम्भार्द्धपिप्पल्यादिरूपपूर्वपदार्थप्रधानसमासपदात्कुम्भसमीपपिप्पल्यर्द्धादौ विभक्त्यर्थान्वयस्य प्रातिपदिकान्तरार्थाभेदान्वयस्य चानुपपत्तिः । पूर्वपदस्य समासोत्तरविभक्त्यप्रकृतित्वादिति वाच्यम् । तदनुरोधेनैव तत्र कुम्भपिप्पल्यादिपदानामेव कुम्भसमीपपिप्पल्यर्द्धादौ लक्षणायाः पूर्वपदस्य तात्पर्यग्रहमात्रोपयोगिताश्च स्वीकारात् । घस्तुतस्तु, तत्रोत्तरपदार्थविशेषितपूर्वपदार्थसमीपाद्धादौ प्रत्ययार्थान्वयबोधेतादृशसमस्तपदप्रत्ययपदयोरव्यवहितपूर्वापरीभावोप्याकाङ्क्षा । एवं तत्र प्रातिपदिकान्तरार्थाभेदान्वयबोधे समानविभक्तिकयोस्तादृशसमस्तपदपदान्तरयोश्च समभिव्याहारोप्याकाङ्क्षा । तथा सत्यतिप्रसङ्गविरहात् । धात्वर्थपाकादौ प्रत्ययार्थान्वयबोधे प्रातिपदिकान्तरार्थाभेदान्वयबोधे च ल्युङ्घञाद्यन्तसमुदायप्रत्यययोरव्यवहितपूर्वापरीभावस्य समानविभक्तिकयोस्तादृशसमुदायपदपदान्तरयोः समभिव्याहारस्य चाकाङ्क्षात्वोपगमे दर्शिताधिकर-

णार्थकल्युद्प्रत्ययस्वलीयातिप्रसङ्गस्य तुरुद्धरतया न तत्संभवः ।
 अथ घञन्तसमुदायस्य पाकाद्यर्थकत्वं घञन्तसमुदायस्य संयोग-
 विभागत्वादिविशिष्यावाचकत्वं व्युत्पाद्य संयोगविभागादिपदानां
 नैमित्तिकसंज्ञात्वनिराकरणं दीधितिकृतां विरुद्धमिति चेत्का क्षतिः ।
 न हि कस्य चिद्ग्रन्थकृतो विपरीतलेखने युक्तियलाद्ग्रस्तुसिद्धौ
 बाधकम् । एवं च यत्र धातुमात्रस्यैव पाकादौ तात्पर्यं तत्र तद्विशे-
 षणवाचकपदाद् द्वितीयैव यत्र तु कृदन्तसमुदायस्य पाकादौ ता-
 त्पर्यं तत्र तादृशपदं तथाविधकृदन्तसमुदायसमानविभक्तिकमेव ।
 तदुक्तं कातन्त्रपरिशिष्टकृता कथं स्तोकः पाकः कृदन्तविशेषण-
 त्वात् । धात्वर्थकाधिकरण्ये तु स्तोकमोदनस्य पाक इति स्यादेवे-
 ति वदन्ति । तदर्थकपदोत्तरविभक्त्या संख्याबोधने ऽभेदसंसर्गव-
 च्छिन्नप्रकारताभिन्नतदर्थविषयताशालिशब्दबोधसामग्री अपेक्षि-
 ता । तादृशश्च बोधस्तदर्थविशेष्यकस्तदर्थनिरूपितभेदान्वयविषय-
 कश्च नीलौ घटावित्यादौ च विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्त्यैव द्वि-
 त्वादिकं प्रत्याख्यते । एवं च क्रियाविशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्या
 अवाधितयोरपि द्वित्वबहुत्वयोः प्रत्यायनासंभवात्तादृशपदोत्तरमा-
 त्सर्गिकमेकवचनमेव भावाख्यातस्यलवदित्यवधेयम् । अभेदान्वयबो-
 धश्च विरूपोपस्थितयोरेवेति व्युत्पत्तिः घटो घटः, इण्डवान् इण्ड-
 वान्, पाकं पचतीत्यादौ घटत्वदण्डत्वपाकत्वाद्यवच्छिन्ने तत्तद्
 पावच्छिन्नस्य तथाविधान्वयबोधानुदयात् । अथ तत्प्रयोजकसमा-
 नविभक्तिकत्वादेः सत्त्वात्कथं न तादृशान्वयबोधः अत्राहुः । या-
 दृशं फलं क्वचित्प्रसिद्धसि तादृशस्यैवापत्तिः सम्भवति फलस-
 सामग्रीवलात् । यादृशं च सर्वधैवाप्रसिद्धं तादृशस्य चापादकाप्र-
 सिद्धेरपत्तिरशक्यैवेति घटत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकाभेदसंसर्ग-
 कघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकशब्दबोधस्य क्व चिदप्यनुदयात्कथं
 तदापत्तिः अथ घटो नीलघटः इण्डवान् रक्तदण्डवानित्यादौ तादृ-
 शशब्दबोधस्य प्रसिद्धिः विधेयकोटाघाधिकायगाहिनःशब्दबोधस्य
 नवीनैः स्त्रीकारादिति चेन्नर्हि घटाद्यंशे विशेषणतावच्छेदकविधया
 नीलादिभाननियामकनीलाद्युपस्थितातात्पर्यज्ञानविशेषादिघटितैव
 सामग्री घटत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकनीलघटत्वाद्यवच्छिन्नाभेदान्वय-
 बोधप्रयोजिका तदभावादेव घटो घट इत्यादिषु न नादृशशब्दबो-
 धापत्तिरिति के चित् । अथ द्रव्यत्वाद्यौ धर्मितावच्छेदकतासंसर्गेण
 प्रसिद्धस्य शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकाभेदान्वयबोधस्य घटत्वा-
 दावापत्तिसंभवात् । न च तत्रापादकाभावः, तात्पर्यज्ञानविशेषा-

दिघटिताया धर्मितावच्छेदकतया द्रव्यत्वादौ तदुत्पादनियामकसाम-
ग्न्या एवापादकत्वात् । न च धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन द्रव्य-
त्वादौ तादृशान्वयबोधोत्पत्तिप्रयोजिका द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वाद्यव-
च्छिन्नविशेष्यकोपस्थितितदवच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटित-
सामग्न्येव । धर्मितावच्छेदकतायास्तत्कार्यतावच्छेदकताघेरहेपि
द्रव्यत्वादिनिष्ठायास्तत्कार्यतावच्छेदकधर्मघटकत्वात् तादृशसाम-
ग्न्याश्चात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकघटत्वाद्य-
वच्छिन्नाद्यभेदयुद्धित्वरूपस्वीयकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तेरेव
व्याप्यतया घटत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन घटत्वावच्छि-
न्नाभेदबोधापादकत्वं न सम्भवतीति वाच्यम् । योग्यताज्ञानस्य ध-
र्मितावच्छेदकं निवेद्य तद्भेदेन अनन्तकारणताकल्पनमपेक्ष्य लाघ-
वाद्धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दयुद्धौ तादृशसम्बन्धेन धर्मि-
तावच्छेदकमनिवेद्य हेतुताकल्पनस्यैव युक्तत्वात् । घटत्वादिधर्मि-
तावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकयोग्यताज्ञानबलादेव घटत्वादौ
धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन तदापत्तेः ।

न च योग्यताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वो-
पगमे द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य पदादनुपस्थितत्वेपि द्रव्यत्वादौ तादृ-
शप्रत्यासत्त्या प्रत्यासन्नयोग्यताज्ञानात्तत्र तादृशप्रत्यासत्त्या शाब्द-
बोधापत्तिः । आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुभूतां द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नोप-
स्थितिमन्तरेणापि तादृशप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थित्यादिदशायां
प्रमेयत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानस्य फलजनकत्वात्तादृ-
शद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थितिविरहस्याकिञ्चित्करत्वादिति वाच्य-
म् । समानप्रकारताप्रत्यासत्त्या पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधे हेतुत्वो-
पगमात् । येन संबन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नकार्यं प्रति येन संबन्धेन
यद्धर्मावच्छिन्नकार्यस्य व्यापकता तेन संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नका-
र्योत्पादकसामग्न्या अपि तेन संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नकार्योत्पत्ता-
वपेक्षिततया प्रकारतासंबन्धेन द्रव्यत्वादौ द्रव्यपदजन्यपदार्थोप-
स्थित्यसत्त्वे तत्र धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबोधापत्तेरयो-
गात् । न च यत्र प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यप्रमेय-
त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकोपस्थिताद्येव उद्भवोभक्तान्तरात् द्रव्यत्वा-
द्यवच्छिन्नस्य भानं तत्र द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविषयकशाब्दापत्तिवार-
णाय तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यशाब्दबोधं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्य-
कवृत्तिज्ञानजन्यतद्धर्मप्रकारकपदार्थोपस्थितेहेतुता वाच्या तथा च
प्रकारविशेष्यनिवेशस्यावश्यकत्वे विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुता क-

कल्प्यते । एवमुद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येनैको द्वावित्यादिवा-
क्यादेकत्वद्वित्वाद्यवच्छिन्नैकत्वद्वित्वादीनां भेदान्वयबोधानुदया-
द्, एकत्वत्वद्वित्वत्वाद्यवच्छिन्नसमवायादिसंसर्गावच्छिन्नप्रकार-
तानिरूपितविशेष्यतानिरूपितसमवायादिसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदक-
तावच्छेदकत्वादिसंबन्धेन शाब्दबुद्धौ एकत्वत्वद्वित्वत्वादिभेदस्य ।
एवं कर्म गच्छतीत्यादौ च कर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्नै आधेयतासंबन्धेन
तद्धतो ऽन्वयबोधवारणाय कर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्नावच्छेदकताकाधेय-
तासंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितधर्मिताद्यवच्छेदकतासंबन्धेन शा-
ब्दबोधे कर्मत्वत्वादिभेदस्य घटो न घट इत्याद्यनुमितेः शाब्दबोधस्य
च वारणाय घटत्वावच्छिन्नभेदप्रकारतानिरूपितधर्मित्ववच्छेदकता-
संबन्धेनानुमितौ शाब्दबोधे च घटत्वादिभेदस्य हेतुत्वान्तरकल्पन-
मनादेयमेव । तद्धर्मभेदस्यैकैकारणतयैव सकलातिप्रसङ्गवारणसं-
भवादिति कृतं पल्लवितेन ॥

भेदान्वयबोधश्च प्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोः प्रत्ययार्थेन क चि-
न्निपातार्थेन च सममेव जायते न त्वन्येन । सत्यपि पदार्थोपस्थि-
तियोग्यताज्ञानादि रूपकारणकलापे राजा पुरुषः भूतलं घट इत्यादौ
पुरुषाद्यंशे राजभूतलादेः स्वत्वाधेयतासंबन्धेन तण्डुलः पचति
चैत्रः पच्यते इत्यादौ कर्मत्वकर्तृत्वादिसंबन्धेन तण्डुलचैत्रादौ पा-
कादेः स्वकर्मकत्वस्वकर्तृत्वादिसंबन्धेन पाकाद्यंशेवा तण्डुलचै-
त्रादेरन्वयबोधाग्निपातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थयोः क्रियातादृशप्रा-
तिपदिकार्थयोश्च भेदेन साक्षादन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् । विभक्त्य-
र्थमन्तराकृत्य तयोरप्यन्वयबोधात्साक्षादिति । निपातातिरिक्तत्वा-
दिविशेषणाद्, भूतले न घटः, घटो न पट, इत्यादौ घटादेर्नञ्चार्थाभावेन
मुखं चन्द्र इवेत्यादौ मुखचन्द्रादीनामिवाथसादृश्यादिना न कलजं
भक्षयेदित्यादौ नैयायिकमते नञुपस्थाप्येन यलवदनिष्ठाननुबन्धित्व-
विशिष्टेष्टसाधनत्वादिरूपविध्यर्थाभावेन धात्वर्थभक्षणादेरनुयोगि-
तया, गुरुमते तु विध्यर्थापूर्वांशे विशेषणतयान्वितेन नञुपस्थाप्या-
भावेन धात्वर्थभक्षणादेः प्रतियोगितयान्वये ऽपि न क्षतिः । राज-
पुरुष इत्यादिसमासस्थले तु पुरुषादिपदार्थेन समं राजादिपदार्थस्य
न भेदान्वयबोधः किन्तु तेन समं विभक्त्यन्तार्थविशिष्टलाक्षणिक-
राजादिपदो पस्थाप्यराजसंबन्ध्यादेरभेदान्वयबोध एवेति न दोषः ।
एवं मुखं चन्द्र इत्यादिरूपकस्थले चन्द्रादिपदस्य चन्द्रादिसदृश-
लक्षणया चन्द्रादिसदृशाभेदान्वयबोध एव, न तु सादृश्यादिसंब-
न्धेन चन्द्रादेर्नुस्वादाद्यन्वय इति न तत्र व्यभिचारः । के चिद्दु

रूपकस्थले चन्द्रादिपदस्य चन्द्रादिसदृशो न लक्षणा किं तु तत्र
 मुख्यार्थचन्द्रादेरेवाभेदप्रमो मुखादौ । मुखं न चन्द्र इत्यादिविशेष-
 दर्शनदशायां च न तत्र शाब्दोऽभेदप्रत्ययः अपि तु शब्दजन्यविश-
 कलितपदार्थोपस्थितिमूलको मानस एवाहास्योभेदप्रम इत्याहुः ।
 परे तु तादात्म्यातिरिक्तसंबन्धेन नामार्थयोर्नान्वययोधः । तादात्म्यं
 च प्रकृते तद्वृत्तिधर्मवत्त्वम् एवं च नीलो घट इत्यादौ स्ववृत्तिनील-
 त्यादिमत्यसंबन्धेन घटाप्यंशे नीलपदार्थस्येव मुखं चन्द्र इत्यादौ
 स्ववृत्त्याह्लादकत्वादिमत्यसंबन्धेन मुखादौ चन्द्रादेरन्वययोधः ता-
 दृशार्थान्वययोधेऽपि समानविभक्तिकत्वं तन्त्रमित्यतो नातिप्रसङ्ग-
 इति षदन्ति । अथ राजा पुरुष इत्यादौ पदार्थोपस्थित्यादिसत्त्वेन
 कथं च भेदान्वययोधः, सामप्रशा कार्यजनने उक्तनियमभङ्गरूपायाः
 प्रयोजनक्षतेरकिंचित्करत्यात् । सामर्थासत्त्वे अद्ययं कार्यमिति
 नियमात् । न च तत्र भेदान्वययोधोपपिकाकाङ्क्षाविरहाच्छाब्दसाम-
 प्रशेषासिद्धेति धार्यम् । समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षायास्तत्रापि
 सत्यात् । न च तादृशाकाङ्क्षायास्तत्र सत्येऽपि राजादिपदार्थम-
 फारकभेदान्वययोधे राजादिपदार्थप्रकारकराजादिपदान्यवहितोत्त-
 रङ्गपदत्वादिरूपानुपूर्वीपिदोषरूपाया आकाङ्क्षाया अपि प्रयोज-
 कत्वात् । तदभावादेव न तत्र शाब्दसामर्थाति धार्यम् । संबन्धा-
 दिविशेष्यकराजादिप्रकारकान्वययोधपव तादृशाकाङ्क्षामानस्य हे-
 तुतया पुरुषादौ राजादिपदार्थप्रकारकान्वययोधोत्पत्तौ तादृशाका-
 ङ्क्षामानरूपकारणविरहस्याकिंचित्करत्यात् अत्र के चिन् । नामा-
 र्थप्रकारभेदान्वययोधं प्रति समानविशेष्यताप्रत्यागत्या प्रत्ययजन्यो-
 पस्थितेहेतुन्यकल्पनाद् नामार्थप्रकारकभेदान्वययोधे विशेष्यतया
 प्रत्ययार्थस्यैव भानं न तु नामार्थान्तरस्य । तत्र विशेष्यतासंबन्धे-
 न प्रत्ययजन्योपस्थितेरस्तरत्यात् । न च संबन्धादेरपि नामार्थतया
 तत्प्रकारकान्वययोधे पुरुषादिपदार्थस्य विशेष्यतया भानानुपपत्तिः,
 तत्तन्नामपदजन्यतत्तन्नामार्थप्रकारकशाब्दबोधत्वापत्तिर्न प्रति प्र-
 त्ययजन्योपस्थितत्वेन हेतुत्वेऽपि राजान्बन्ध प्रमेयः राज्ञः पुरुष
 इत्येतादृशायाः प्रत्ययजन्यपाषण्ड्यार्थद्रव्यान्वययोधे पुरुषस्य राजान्ब-
 न्धविशेष्यतया भानानुपपत्तिरिति धार्यम् । प्रत्ययार्थानन्तरप-
 दार्थोपस्थित्यजन्यतदर्थप्रकारकशाब्दव्यापञ्चिर्न प्रत्येव प्रत्ययज-
 न्योपस्थितेः समानविशेष्यताप्रत्यागत्या हेतुत्वापत्तमात् । अर्थव-
 मपि यत्र राजा पुरुष इत्यत्र पुरुषपदार्थानुपपत्तिरिति प्रत्ययव-
 शात्काङ्क्षाप्रत्ययार्थोऽपि विषयभूतः तत्र प्रत्ययजन्यतयाविधानम्-

हालम्बनोपस्थितेर्विशेष्यतासंबन्धेन पुरुषे ऽपि सत्त्वात्तस्य राजपू-
कारकान्वयबोधे विशेष्यतया भावापत्तिर्बुधैरेव । न च प्रत्ययजन्य-
तावच्छेदकीभूतविशेष्यतासंबन्धेनोपस्थितेर्हेतुत्वोपगमदानुपपत्तिः ।
तादृशसमूहालम्बनोपस्थितिनिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यताया नाम्न
एव जन्यतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । ज्ञानभेदेन विशेष्यताभे-
दाभावात् । यत्र कुत्र चित्रप्रत्ययादेव लक्षणादिना पुरुषाद्युपस्थिति-
न्मत्र तादृशोपस्थितिनिरूपितप्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यतातः
पुरुषादिपदजन्यपुरुषाद्युपस्थितविशेष्यताया अभिन्नतया तावता-
प्युक्तातिप्रसङ्गवारणामंभवादिति चेन्न । स्वजनकज्ञानीयप्रत्ययवृ-
त्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्टविशेष्यतासंबन्धेनैवोपस्थिते-
र्हेतुत्वयोक्तसमूहालम्बनोपस्थितिनिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यतायाश्च
तादृशोपस्थितिजनकज्ञानीयप्रत्ययवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-
भामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसङ्ग इति वदन्ति । तदसत् । प्र-
त्ययत्वस्यानुगतानतिप्रसक्तस्य दुर्बलतया उक्तकार्यकारणाभावक-
ल्पनाया असंभवात् । राजसंबन्धः पुरुष इत्यादौ संबन्धादिपदे
ऽस्त्वपदत्वादिभ्रमदशायां संबन्धादिविशेष्यकराजादिपदार्थप्रकार-
कान्वयबोधानुपपत्तेः । राज्ञः पुरुष इत्यादौ ऽस्त्वपदादिषु संबन्धा-
दिपदत्वभ्रमदशायां संबन्धांशे राजादिप्रकारकान्वयबोधोपपत्तेश्च ।
न च प्रत्ययत्वेन जातं यत्पदं तत्पदजन्योपस्थितेः कारणत्वादेतदो-
पपन्नस्य नावकाश इति वाच्यम् । राज्ञः पुरुष इत्यादौ पदवादेः प्र-
त्ययत्वाधनुपस्थितिदशायामपि आनुपूर्वीविशेषप्रकारकज्ञानार्थानित-
दर्थोपस्थितिस्त्वे शाब्दबोधोत्पत्त्या प्रत्ययत्वप्रकारकज्ञाननिवेशासं-
भवात् । इदं पुनरत्र तत्त्वम् । राजा पुरुष इत्यादौ पुरुषादिविशे-
ष्यकराजादिप्रकारकभेदान्वयबोधस्याऽप्रसिद्धैव नापत्तिसंभवः ।
यत्र पदवादिविभक्तेरेव स्वारसिकलक्षणया शक्तिभ्रमेण वा पुरुषा-
द्युपस्थितिस्तत्र तद्विशेष्यकराजादिपदार्थप्रकारकभेदान्वयबोधः प्र-
सिद्ध इति चेत्तर्हि तादृशबोधे तथाविधप्रकृतिप्रत्ययानुपूर्वीविशेष-
रूपाकाङ्क्षाज्ञानसहकृततत्तद्विभक्तिजन्यपुरुषाद्युपस्थितिघटितसाम-
ग्र्या एव तादृशबोधोत्पत्तिनियामकतया तदभावादेव न तदापत्तिः ।
अत एव स्वत्वादिसंबन्धेन राजादिविशिष्टपुरुषादितात्पर्यकतदादि-
पदघटितात् स सुन्दर इति वाक्यात्पुरुषादिविशेष्यकस्वत्वादि-
सर्गकराजादिप्रकारकशाब्दबोधस्य च प्रसिद्ध्या राजा पुरुषः सुन्दर
इत्यादौ पदार्थोपस्थितियोग्यताज्ञानादियलात्तादृशशाब्दबोधोपत्तिरि-
त्यपि निरस्तम् । स सुन्दर इत्यादिवाक्याधीनशाब्दबोधसामग्या-

सत्पदत्याद्यवच्छिन्नप्रविशेष्यकसुन्दरादिपदसमाभिध्याहारज्ञानसह-
 कृततदादिपदजन्यतादृशविशिष्टार्थोपस्थितिर्घटिततया तदभावादे-
 चापत्यभावात् । अर्थात्तादृशरित्यापत्तिवारणे राज्ञः पुरुष इत्यादौ
 सत्त्वादिसंयन्धेन पुरुषादौ राजाद्यन्वयबोधस्वीकारे ऽपि क्षतिविर-
 हादुक्तव्युत्पत्तिर्नियुक्तिका । विभक्त्यानां संयन्धादिवाचकत्वमपि
 नियुक्तिकं, नीलो घट इत्यादौ विशेषणवाचकपदसमाभिध्याहृतवि-
 भक्तोरिव सर्वविभक्त्यानां साधुत्वमात्रार्थकत्वस्यैवोचितत्वात् । न हि
 तत्र तथाविधान्वययोपयोगे तत्स्थलीयसामग्रीयलाद्राजापुरुष इ-
 त्यादिष्वपि तथाविधान्वययोधप्रसङ्गः संभवति । तत्स्थलीयसाम-
 ग्न्याः पृष्ठान्तराजपदत्याद्यवच्छिन्नधार्मिकपुरुषादिपदसमाभिध्या-
 हाररूपाकाङ्क्षाज्ञानघटिततया तदभावादेव तत्र तादृशसामग्न्या
 अभावात् । एवं च राजपुरुष इत्यादिसमासे राजादिपदस्य राजसं-
 यन्धादिलक्षणास्वीकारो ऽपि व्यर्थः तत्र भेदान्वयबोधस्वीकारे ऽपि
 क्षतिविरहात् । न च तत्र भेदान्वयबोधोपयोगे तत्स्थलीयसाम-
 ग्रीयलाद्राजा पुरुष इत्यादावपि तादृशान्वयबोधोपपत्तिरिति वाच्य-
 म् । तत्स्थलीयशाब्दबोधे राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषादिपदत्वरूपानु-
 पूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुतया ऽसमासस्थले पुरुषादिपदस्य विभक्त्या
 राजादिपदव्यवहितत्वात्तादृशानुपूर्वीविशेषज्ञानसंभवेन तत्र तादृ-
 शबोधसामग्न्या असिद्धः । न च प्रकृतिप्रत्ययोरानुपूर्वीविशेषरू-
 पस्याकाङ्क्षात्प्रातिपदिकदृश्याव्यवधानघटितोक्तानुपूर्वीविशेषज्ञान-
 नस्य हेतुत्वमेव निष्प्रामाणिकमित् वाच्यम् । भवन्मते ऽपि राज-
 पुरुष इत्यादौ तादृशसामग्रीयलाद्राजपदार्थराजसंबन्धिपुरुषपदार्थ-
 योरभेदान्वयबोधस्तादृशसामग्रीयलाद्राज्ञः पुरुषः इत्यादावपि रा-
 जादिपदस्य राजसंयन्धादौ लक्षणाग्रहसत्त्वे तादृशाभेदान्वयबो-
 धप्रसङ्गवारणाय तथाविधानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य समासजन्यबोधे
 हेतुताकल्पनस्यावश्यकत्वात् । अस्माभिर्भेदान्वयबोधएव तादृशा-
 नुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुतायाः कल्पनीयत्वात् । न चोभयमत एव
 राजसंबन्धिनि राजपदस्य स्वारमिकलक्षणाग्रहेण राजपुरुष इत्यत्र
 राजसंबन्धिपुरुषयोरभेदान्वयबोधो भवति । इयांस्तु विशेषो यद-
 स्मन्मते ऽसौ समासः पृष्ठात्पुरुषो भवन्मते कर्मधारय इति । एवं
 च पुरुषविशेष्यकाभेदसंसर्गकराजसंबन्धिप्रकारकबोधे राजपदा-
 व्यवहितोत्तरार्थानुपूर्वपदप्रकारकज्ञानान्वयेन हेतुत्वमुभयवादि-
 सिद्धमेव भेदान्वयबोधोत्तादृशानुपूर्वीज्ञानहेतुताकल्पनमधिकमिति
 वाच्यम् । उक्तभेदान्वयबोधे तथाविधानुपूर्वीज्ञानहेतुतायां पर्या-

यशब्दान्तरघटितानुपूर्वीज्ञानजन्यतथाविधान्वयबोधे व्यभिचारवारणाय तादृशानुपूर्वीज्ञानानन्तर्यस्य कार्यतावच्छेदककोटावबश्यं निवेशनीयतया तत्र विषयनिवेशे प्रयोजनाभावेन तादृशकार्यतावच्छेदकस्यैव भेदान्वयबोधसाधारण्यनानुपूर्वीज्ञानस्य भेदान्वयबोधे हेतुताया अनाधिक्यात् । एवं तण्डुलं पचतीत्यादावपि पाकादिरूपधात्वर्थे कर्मत्वादिसंबन्धेन तण्डुलादेरन्वयबोधः स्वीकर्तुमुचितः । कर्मत्वस्य पाकाद्यशे प्रकारत्वे तत्र तत्र द्वितीयदेः शक्तिकल्पने तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधे कर्मत्वादिसंसर्गस्याधिकस्य विषयताकल्पने च गौरवात् । तण्डुलं पचतीत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधसामग्रीबलात्तण्डुलः पचतीत्यादावपि तथाविधान्वयबोधापत्तिस्तु न संभवति । तादृशान्वयबोधे द्वितीयान्ततण्डुलपदत्वाद्यवच्छिन्नधार्मिकपचतीत्यादिसमभिव्याहारज्ञानस्य हेतुतया तण्डुलः पचतीत्यादौ तादृशसामग्या अप्रसिद्धेः । एवं पचति चैत्र इत्यादावपि कृतिसंबन्धेन पाकादेश्चैत्राद्यशे ऽन्वयबोधस्वीकार उचितः । अन्यथोक्तरीत्या गौरवात् तत्र तादृशान्वयबोधस्वीकारे तत्स्यलीयसामग्रीबलात्, पच्यते चैत्रः, पाकश्चैत्र, इत्यादौ तथाविधान्वयबोधापत्तेरप्युक्तरीत्या धारणसंभवादेति । मैवम् । राज्ञः पुरुष इत्यादौ पृष्ठादेः स्वत्वादिवाचकत्वमावश्यकम् । अन्यथा पुरुषो न राज्ञ इत्यादौ पुरुषे राजस्वत्वाद्यभावबोधानुपपत्तेः । न हि तत्र स्वत्वादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभाव एव प्रतीयते न तु राजस्वत्वाद्यभाव इति संभवति स्वत्वादिसंबन्धस्य वृत्त्यनियामकतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेः । अत एव स्वामित्वादिकं परित्यज्य स्वत्वादेः पृष्ठार्थत्वं नवीनाः स्वीकुर्वन्ति स्वामित्वादेः पृष्ठार्थत्वे तस्य निरूपकतासंबन्धेन पुरुषांशे ऽन्वयसंभवे ऽपि तादृशसंबन्धस्य वृत्त्यनियामकतया संसर्गभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्संबन्धावच्छिन्नाभावस्य नञा प्रत्यायनासंभवात् । आश्रयतासंबन्धाद्यवच्छिन्नाभावबोधस्यैतादृशसमभिव्याहारस्थले ऽभ्युपगमे चैत्रादिसंबन्धिनि धने ऽपि आश्रयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकचैत्रवृत्तिस्वामित्वाभावसत्त्वाद्भेदं चैत्रस्येति प्रयोगापत्तिः । न च नञ्समभिव्याहारस्थलानुरोधेन पृष्ठादेः स्वत्वादिवाचकत्वे ऽपि राज्ञः पुरुष इत्यादौ पृष्ठाद्यर्थस्य संसर्गमर्यादया भानमुचितम् । तस्य प्रकारत्वोपगमे तत्संबन्धस्याधिकस्य भानकल्पनेन गौरवात् । नञ्समभिव्याहारस्यैव तत्प्रकारकबोधनियामकत्वाभ्युपगमेन सा-

मग्रीवलात् तत्प्रकारकयोश्च तदसमभिव्याहारस्थले स्मभवाद्दिति वाच्यम् । एवं सति नभूपदं विना तादृशसमभिव्याहारस्थले यत्र धर्मिणि येन संबन्धेन यस्य विशेषणतया भानं तत्र नभूसमभिव्याहारं तत्र धर्मिणि तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावः प्रतीयते इति सर्वजनानुभवस्यापलापापत्तेः । राज्ञः पुरुष इत्यादिवान्यजन्याप्रामाण्यज्ञानान्स्फन्दितयोधदशायां पुरुषो न राज्ञ इत्यादिवान्यथादपि शाब्दबोधोपपत्तेः स्वत्वाभावबुद्धौ स्वत्वसंसर्गकज्ञानस्य विरोधित्वे मानाभावात् । वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे ऽपि राज्ञः पुरुष इत्यादौ राजस्वत्वादेः प्रकारताभ्युपगमः समुचितः । अन्यथा तादृशसमभिव्याहारज्ञानघटितशाब्दसामग्रीकाले राजस्वत्वाभाववान्पुरुषः सुन्दर इत्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्याद्यगाहिप्रत्यक्षवारणाय तत्र तादृशसामग्न्याः प्रतियन्धकताकल्पनाधिक्येन गौरवात् । अस्मन्मते तादृशसमभिव्याहारघटितसामग्न्या राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इत्यादिवान्यथाभावघटिततया तत्सत्त्वे विशेष्यतावच्छेदकादिप्रकारकनिश्चयरूपकारणविरहादेव तथाविधविशिष्टवैशिष्ट्याद्यगाहिप्रत्यक्षोत्पत्त्यसंबन्धेन तादृशसामग्न्यास्तत्र प्रतिबन्धकत्वस्याकल्पनात् । अन्यादृशप्रत्यक्षसम्बन्धीयप्रतिबन्धकतया च न त्वन्मते निर्वाहः । अन्यत्रान्यावैधप्रत्यक्षेच्छानामुत्तंजकतया तादृशेच्छायामसत्यां चोपदर्शितविशिष्टवैशिष्ट्याद्यबोधत्वप्रकारेच्छाबलादुपदर्शितविशिष्टवैशिष्ट्याद्यबोधोपपत्तये अन्यादृशविषयताया एव प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वोपगमावश्यकत्वात् । न च स्वत्वादेः प्रकारतामते ऽपि स्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभावविशिष्टपुरुषादिवैशिष्ट्याद्यबोधेतयाविधसामग्न्याः प्रतियन्धकताधिक्येन गौरवम् । तत्संसर्गतामते तादृशसामग्न्याः स्वत्वादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभाववत्तान्निश्चयाभावघटिततया तत्सत्त्वे कारणविरहादेव तथाविधप्रत्यक्षवारणसंबन्धादिति वाच्यम् । मन्मते तादृशप्रत्यक्षं प्रतिनयाविधसामग्न्याः प्रतियन्धकताधिक्ये ऽपि निरूपितत्वाद्दिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभावविशिष्टस्वत्वादिवैशिष्ट्याद्यबोधे ; तथाविधसामग्न्याः प्रतिबन्धकताऽकल्पनेन तदंशे साम्यात् । तथाच पूर्वोक्तराजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुन्दर इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षं प्रति राज्ञः पुरुषः इत्यादिसामग्न्याः प्रतियन्धकत्वकल्पनं समसर्गतायादिनां मते ऽधिकारिणोऽस्ति । न च स्वत्वादेः प्रकारतामते घटप्रत्यक्षादिकं प्रति तादृशसामग्रीप्रतियन्धकतायां किमक्तिजन्यस्वत्वाद्युपास्यतिनिनेशा-

धिक्येन राजस्वत्वाभाववन्पुरुष इत्यादिवाधाद्यभावनिवेशाधिक्येन च गौरवम् । अस्मन्मते तादृशोपस्थितितथाविधवाधाभावादीनां तथाविधवाक्यजन्यशाब्दबोधं प्रत्यहेतुतया तादृशवाक्यघटितसामग्रीप्रतिबन्धकतायां तेषामनिवेशादिति वाच्यम् । भवन्मते ऽपि स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्यराजस्वत्वाभाववन्पुरुष इत्यादिनिश्चयस्य तदभावव्याप्यवृत्तानिश्चयमुद्गृह्यतादृशवाक्यजन्यशाब्दधीविरोधितया तादृशनिश्चयाभावस्य, तथाविधसामग्रीप्रतिबन्धकतायां निवेशनस्याधिक्येन लाघवानयकाशात् । मन्मते राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इत्यादिवाधकाभावनिवेशेनैव तादृशनिश्चयकाले प्रत्यक्षाभ्युपपत्तेस्तदभावानिवेशात् । यत्तु राज्ञः पुरुष इत्यादौ राजस्वत्ववान् पुरुष इत्याद्यन्वयबोधोपगमे राजकीयं स्वत्वं राजस्वत्वान् पुरुष इत्याकारकाद्विविधानुमितेरेव तदतिरिक्ताविषयकत्वेन तादृशानुमितिं प्रति प्रत्येकं तादृशवाक्यघटितसामग्न्याः प्रतिबन्धकत्वद्वयम् । अस्मन्मते च तादृशानुमित्योस्तथाविधवाक्यजन्याद्राजकीयः पुरुष इत्येतादृशयोधादतिरिक्ताविषयकतया तत्र तादृशसामग्न्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनं नास्ति, तथाविधानुमितितथाविधशाब्दसामग्न्योश्च सत्योरनुमितेरेवोत्पत्तेः, अपि तु राजकीयः पुरुष इत्याकारकस्वत्वसंसर्गकैकाविधानुमितेः प्रत्येव तादृशसामग्न्याः प्रतिबन्धकत्वमेकं कल्पनीयमिति लाघ्वमिति । तदप्यर्कित्करम् । भवन्मते यत्र यादृशानुमितिः स्वीक्रियते अस्मन्मते ऽपि तत्र तादृशानुमितेः स्वीकरणीयतयानुमितौ शाब्दसामग्न्याः प्रतिबन्धकत्वसाम्याद्, उपदर्शितस्थले भवद्भिरनुमितिः स्वीक्रियते अस्माभिरपि स्वीक्रियते, कुतः प्रतिबन्धकताद्वयकल्पनमिति भवतापि तादृशशाब्दं प्रति तादृशानुमितिद्वयसामग्रीद्वयस्य प्रतिबन्धकताया वाच्यतया साम्याच्च । एवं राजपुरुष इत्यादिसमासवाक्यात्स्वत्वसंसर्गकशाब्दबोधस्वीकारे तादृशशाब्दबोधसामग्न्याः स्वत्वसंसर्गेण राजविशिष्टपुरुषतात्पर्यज्ञानादिघटिताया भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रति प्रतिबन्धकत्वाधिक्येन गौरवात् । तत्र राजसंबन्धिप्रकारकाभेदान्वयबोधस्वीकार एवोचितः । न च भवन्मते ऽपि तादृशाभेदान्वयबोधसामग्न्याः प्रतिबन्धकताधिक्येन गौरवमिति वाच्यम् । राजपदस्य राजसंबन्धिनि स्वारसिकलक्षणाग्रहदशायामभेदसंबन्धेन राजसंबन्धिविशिष्टपुरुषे तात्पर्यग्रहसत्त्वे भवन्मते ऽपि कर्मधारयत्वेनाभिमतान्तथाविधसमासवाक्यां तादृशशाब्दबोधस्वीकारस्यावश्यकतया तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकताया उ-

भयमतासिद्धत्वात् । यत्तु दधिःपदस्य इत्यादौ लुप्तद्वितीयाविभक्ति-
 स्मरणेन दधिकर्मकदेशेनबोधवद्राजपुरुष इत्यादावर्षिः, लुप्तपट्टीवि-
 भक्तिस्मरणेन राजसंबन्धप्रकारकभेदान्वयबोधनिर्वाहे राजसंबन्धि-
 नि निरूढलक्षणां स्वीकृत्याभेदान्वयबोधोपगमो निरर्थकः । न च
 पट्टीतपुरुषादिस्थले ऽपि लुप्तविभक्तिस्मरणस्य चेदन्वयबोधस्तदा
 ऋद्धस्य राजमानद्वा इत्यादिप्रयोगापत्तिस्तत्र मातद्वादौ राजादी-
 नामन्वयबोधोपपत्तये राजादिपदोत्तरपट्ट्यादिविभक्त्यनुसंधान-
 स्यावश्यकत्वेन समानविभक्तिफलतया राजादौ ऋद्धादिपदार्थस्या-
 भेदान्वयबोधसंभवादिति वाच्यम् । यतस्तत्र ऋद्धराजादीनाम-
 भेदान्वयबोधानुपपत्त्या नाभियुक्तानामप्रयोगः, अपि तु ममासाय-
 टकपदस्यापेक्षतया राजपदस्यामामर्घ्यातिदेशात्समासामाधुत्वेन ।
 तत्सापेक्षत्वं च तदर्थांशितस्यार्थपरत्वे, सार्थंश्च स्वीयवृत्तिग्रहावि-
 शेषः । अत एव, शैरः शातितपत्र, अत्रस्य दाममार्येत्यादौ न
 शमस्यमानशातितदासपदादेः सापेक्षता । तदर्थकदेशात्तनदार-
 त्वादायेव शरफरणकल्पचैत्रनिरूपितत्वादीनामन्वयात् । तदर्थां-
 शितेत्यत्राभेदान्वयं या नियेशनीय इति । तद्वत्, । शारमिकल-
 क्षणागृहस्थानुसंधेन तादृशममभिष्याहारस्नानादेश्वापिषोष-
 जनकतायाः कल्पत्वात्तत्र निरूढलक्षणास्वीकारे गौरवाभावात् ।
 यत्र राजपदस्य राजसंबन्धिनि शारमिकलक्षणागृहस्तत्र तादृशयो-
 धस्योभयमतासिद्धतया तादृशसमभिष्याहारस्नानस्य राजसंबन्ध्य-
 भिन्नपुरुषयोधे कारणतायाः कल्पत्वात्, तथैव निर्वाहेण स्वयंश्च
 लुप्तविभक्तिस्मरणकल्पने मानाभावात् । न च शारमिकलक्षणा-
 गृहस्थले तत्र तादृशान्वयबोधस्योभयवादिस्मरणे ऽपि निरूढल-
 क्षणामने संयन्धितत्पर्यह्यानार्हाद्यकल्पनागौरवम् । भनादिता-
 त्पर्यविययीभूतार्थानिहलक्षणाया एव निरूढलक्षणात्पदादिनि वाच्य-
 म् । राजपुरुष इत्यादिप्राक्यजस्यदास्योपधापूथं नियमतां लुप्तवि-
 भक्तिस्मरणकल्पनापेक्षया तात्पर्यस्यानार्हादित्यकल्पनायां गौरववि-
 रहादिति । न च यं दधि पदयतीत्यादावपि दध्यादिपदस्य दधि-
 कर्मकादौ लक्षणां स्वीकृत्य घात्यर्थेन स्वयं तस्याभेदान्वयबोधोपपा-
 दनसंभवात्तथापि लुप्तविभक्तिस्मरणकल्पनमनुचितमिति वाच्य-
 म् । दध्यादिपदस्य दधिकर्मकादौ लक्षणागृहद्वययामपि तस्य
 द्वितीयेतरायेतान्तरन्वयप्रमद्वययोर् दधिप्रमेकः पदयति, दधिकर्म-
 कल्प पर्यतीत्यादावपि उक्तस्थले ऽपि दधिकर्मकदेशेनाम्यबोधोपा-
 नुदयात् । भयमनेन दधिकर्मकः पदयतीत्यत्र दधिपदयतीति कथ-

लीयदधिपदोत्तरपश्यातिपदत्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानादिघटितसामग्रीस-
 च्चादधिकर्मकदर्शनान्वयस्यापत्तेर्द्वितीयान्तदध्यादिपदत्वावच्छिन्नध-
 र्मिकतादृशधात्वादि समभिव्याहारज्ञानस्य तादृशान्वयबोधे हेतुता-
 या आवश्यकत्वात् । दधि पश्यतात्यादौ लुप्तद्वितीयानुसंधानंस्या-
 वश्यकत्वात् । राजसंबन्धिपुरुषाद्यन्वयबोधे च राजव्यवहितोत्त-
 रपुरुषादित्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुतायाः स्वारसिकलक्षणाग्रहस्यला-
 नुरोधेनावश्यकत्वपीयतया राजपुरुष इत्यादौ राजादिपदस्य तृती-
 याद्यन्तत्वभ्रमदशायां राजसंबन्धिपुरुषाद्यन्वयबोधोपपत्त्यसंभवात् ।
 तृतीयादिविभक्त्या व्यवधानात् । दधि पश्यतीत्यादौ दधिपदा-
 व्यवहितोत्तरत्वप्रकारकधातुपदज्ञानस्य हेतुताया अकलमत्वात् । प-
 श्यति दधि, पश्यति चैत्रो, दधि, इत्यादावपि दधिकर्मकदर्शनान्व-
 यबोधोत्तादृशज्ञानहेतुताया अशक्यकल्पनीयत्वाच्चेति । तण्डुलं
 पचतीत्यादौ तण्डुलादिपदस्यैव तण्डुलादिकर्मके लक्षणा विभक्ति-
 स्तु साधुत्वार्था एवं राज्ञः पुरुष इत्यादावपि राजादिपदस्य संब-
 न्ध्यादौ लक्षणा विभक्तिः साधुत्वार्था । तत्तद्विभक्त्यन्तसमभिव्या-
 हारस्य तत्तद्वाक्ष्यकार्यबोधनियामकत्वात्प्रातिप्रसङ्गः विभक्तेरेव
 प्रकृत्यर्थविशेषितस्वार्थे लक्षणेति तु न संभवति । विभक्तेः कुत्रापि
 शक्तेरकलमत्तया तत्र शक्यसंबन्धरूपलक्षणया असंभवात् । त-
 ण्डुलः प्रमेय इत्यादौ विभक्त्यर्थामिश्रितस्यैव प्रकृत्यर्थस्य भानात् ।
 प्रकृतिशक्तेः स्वार्थे कलमत्तया तत्र लक्षणासंभवादिति तु चिन्तनी-
 यम् । राजादिपदस्य राजसंबन्ध्यादौ शकत्वभ्रमदशामिघतदर्थल-
 क्षणाग्रहदशायामपि राजसंबन्धिनः पुरुष इत्यादाविव राजसंबन्धि
 संबन्धीपुरुष इत्याद्यन्वयबोधस्य सर्वज्ञानानामनुभवसिद्धत्वात् ।
 पचति चैत्र, इत्यादावपि कृतिसंबन्धेन पाकादेश्चैत्राद्यशे विशेषण-
 त्वोपगमे चैत्रो न पचतीत्यादावन्वयबोधानुपपत्तिर्द्रष्टव्या कृतिसं-
 बन्धस्यापि वृत्त्यनियामकतया तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाव-
 स्याप्रसिद्ध्या तद्वोधनासंभवात् । अथैवमपि चैत्रो जानातीत्यादौ
 चैत्राद्यशे ज्ञानादेराश्रयतासंबन्धेनान्वयबोधोपगमे क्षतिविरहः ।
 आश्रयतासंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया न जानाति चैत्र
 इत्यादावाश्रयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाद्यभावस्यैव भा-
 नसंभवात् । तथा च तत्राख्यानस्याश्रयत्वार्थकत्वं निर्युक्तिकम् ।
 न च धात्वर्थज्ञानादेराश्रयतासंबन्धेन चैत्रादिरूपप्रातिपदिकार्थे सा-
 क्षात्प्रकारकत्वोपगमे ज्ञानं चैत्र इत्यादावपि तथान्वयबोधोपपत्तिरि-
 ति वाच्यम् । तादृशान्वयबोधे आख्यातान्तधातुसमभिव्याहारज्ञा-

अथत्वे ज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यातस्य शक्तिभ्रमःस्वारसिकलक्षणा-
 ग्रहो वा तत्र ज्ञानश्रयताप्रकारकशाब्दबोधस्योभयमतसिद्धतया तत्र
 तादृशयोग्यताज्ञानहेतुत्वमुभयतसिद्धमेवेति वाच्यम् । आश्रयतायाः
 संसर्गतावादिना तत्राप्याश्रयता प्रकारकबोधस्यानभ्युपगन्तव्यत्वा-
 दिति चेत् । सत्यम् । एतदाभिप्रायेणैव जानातीत्यादावाख्यातस्य
 निरर्थकतां मणिकार ऊरीचकार । तत्राश्रयत्वे निरूढलक्षणाम-
 भ्युपगच्छतां दीधितिकाराणां पुनरेव आशयः । यत्र ज्ञाधातोर्ज्ञाना-
 श्रयत्वे शक्तिभ्रमः स्वारसिकलक्षणाग्रहो वा तत्र चैत्राद्यंशे धात्व-
 र्थकदेशस्य ज्ञानादेरन्वयानुपपत्त्या स्वरूपसंबन्धेन ज्ञानाश्रयताप्रका-
 रकचैत्रादिविशेष्यकान्ययबोध एव तत्र मणिकृता स्वीकरणीयः ।
 तथा च तत्र ज्ञानश्रयताप्रकारकशाब्दबोधे नत्प्रकारकयोग्यताज्ञान-
 हेतुतायाः फलतत्वादाश्रयतासंसर्गकशाब्दबोधे तादृशयोग्यताज्ञान-
 हेतुताकल्पनमधिकमेव मणिकृन्मते । न च दीधितिकृन्मते तादृश-
 योग्यताज्ञानहेतुत्वाकल्पनलाघवे ऽपि जानातीत्याद्यानुपूर्वीज्ञानघटि-
 त ज्ञाधातुशक्तिज्ञानजन्यज्ञानोपस्थितिघटितशाब्दसामग्न्या भिन्नवि-
 पयकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकतायां आख्यातजन्याश्रयत्वोपस्थितेर्नि-
 वेशनस्याधिक्यौद्गौरवमिति वाच्यम् । भवन्मते ऽपि ज्ञानाश्रयत्वा-
 भावावांश्चैत्रः सुन्दर इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षे, जानाति
 चैत्र, इत्याद्यानुपूर्वीज्ञानघटितज्ञाधातुजन्यज्ञानोपस्थितिघटितसाम-
 ग्न्याः प्रतिबन्धकताधिक्येन गौरवात् । मन्मते च तादृश सामग्र्या
 विरोधिज्ञानाश्रयत्वाभाववत्तानिश्चयघटिततया तथाविधविशिष्टवै-
 शिष्ट्यबोधसामग्न्यास्तादृशशाब्दसामग्न्या समं युगपदवस्थानासं-
 भवेन तादृशप्रतिबन्धकत्वकल्पनाविरहादित्यधिकं दर्शितदिशाव-
 सेयम् । अथैवं रीत्या भूतले न घट इत्यादौ घटादिपदस्य घटप्रतियो-
 गिकादौ तदुत्तरसुन्विभक्तेरेव वा प्रतियोगितायां लक्षणामभ्युपेत्य
 तत्र घटप्रतियोगिकाभावो भूतलवृत्तिरित्याद्याकारकप्रतियोगिताप्र-
 कारकशाब्दबोधोपगम एव समुचितः । तथा सति तथाविधसम-
 भिव्याहारज्ञानघटितसामग्न्या घटप्रतियोगिकत्वाभाववानभावः प्र-
 मेय इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन ला-
 घवाद् इत्युक्तनिश्चये निष्पातातिरिक्तत्वविशेषणवैयर्थ्यामिति चेन्न ।
 भूतले न घट इत्यादौ घटाद्यभावे भूतलाद्यन्वितसप्तम्यर्थाधेयत्वस्येव
 तात्पर्यवशाद्घटादौ सप्तम्यन्तार्थभूतलादिवृत्तित्वाभावस्यान्वयबोधो
 ऽप्यनुभवसिद्धः । अन्यथा तादृशवाक्यजन्यस्याप्रामाण्यज्ञानानास्क-
 न्दितबोधस्य भूतले घट इत्यादिवाक्यजन्यघटादिविशेष्यकभूतला-

घाथेयत्वप्रकारकयोधविरोधितायाः सर्वानुभवसिद्धाया अनुपपत्तेः । नञ्पदं विना यत्र धर्मिणि यस्य विशेषणतया भानं यादृशसमभिव्याहाराद्भवति तादृशसमभिव्याहाराख्ये नञ्स्तत्त्वे तत्र धर्मिणि तदभावः प्रतीयते इत्यनुभवापलापप्रसङ्गाच्चः । एवं च नञ्प्रथमायां अनुयोगितया घटाद्यन्वयबोधोपपत्तये निपातातिरिक्तव्यशेषणमावश्यकम् । एवं न पचति चैत्रः, चैत्रस्य न धनमित्यादौ पाककृतिचैत्रस्वत्वाद्यभावंस्य नञर्थस्य चैत्रधनादावन्वयबोधोपपत्तये घटो न पट इत्यादौ नञर्थघटादिभेदस्यान्वयबोधोपपत्तये च तदावश्यकम् । न चांक्तख्येषु नञोऽभाववद्भाष्यार्थानुपपत्तयाऽभाववता सममनुयोगिनो भेदान्वयबोध एव तत्रोपेयते इति वाच्यम् । तथा सति सर्वत्राभाववत् एव नञर्थतया मुख्यार्थपरनञो दुर्लभत्वापत्तेः । अभावस्य भेदान्वयबोधोपगमेऽपि कार्यकारणभावकल्पनाधिक्यविरहेणाभाववति लक्षणानौचित्यात्, अभाववतोऽभेदान्वयबोधोपगमे भूतले घट इत्यादिवाक्यजन्यबोधेभूतले न घट इत्यादिवाक्यजन्यबोधस्याविरोधितापत्तेश्च, लाघवात् स्वरूपसंबन्धेन ग्राह्याभावनिश्चयस्यैव विशिष्टबुद्धिविरोधित्वाच्च त्वभेदसंसर्गकग्राह्याभावाश्रयप्रकारकनिश्चयस्येति।नीलो घट इत्यादौ विशेषणविभक्त्यभेदार्थकत्वमतेऽपि यद्यप्युक्तरीत्या लाघवं संभवति तथापि तत्रापि न नो विद्वेष इति दिक् । प्रत्ययाश्च विभक्तिकृत्तद्वितादिभेदेन नानाविधाः । विभक्तिश्च मुक्तिर्भेदेन द्विविधा । मुक्तिमक्तयः प्रथमाद्वितीयादयः सप्त, तत्र प्रथमार्थः प्रकृत्यर्थं विशेषणविधयान्वयिनी संख्यैव । अत एव यत्र विशेष्यवाचकममानविभक्तिकपदं निपातपदं वा नास्ति तत्र प्रथमान्तार्थस्य विशेष्यभासकसामान्यभाषादसौ मुख्यविशेष्यतयैव भासते । संख्यावाचकानां च एकवचनद्विवचनपद्वयचनानामेकत्वत्वद्वित्वत्वबहुत्वत्वावच्छिन्नेषु शक्तिः । शक्तता च सुत्वभौत्वजशत्वादिना न तु स्वादितिथादिसाधारणैकवचनत्वादिना । एकवचनत्वादेर्दुर्बचत्वात् । न चैकत्वादियाचकत्वं तत् । वाचकतायाः शक्ततावच्छेदकत्वे आत्माश्रयात् । बोधकत्वरूपत्वे शक्तिभ्रमेण द्विवचनादीनामपि एकत्वबोधकतया अतिप्रसक्तत्वात् । न चैकवचनत्वादिकं जातिविशेषः सुप्त्वादिना सांकर्यात् । न च शक्तिसंबन्धेन एकवचनादिपदवत्त्वं तत् । तादृशाज्ञानदशायां च सुत्वादिनाशक्तिभ्रमादेवं शाब्दबोधः । एकवचनादिशाब्दस्य पदद्वयात्मकतया तादृशसमुदायशक्तिर्याप्रीसिद्धिरिति तु नाशङ्कनीयम् । एकं घटीत्यादिव्युत्पत्त्या एकवचनादिशाब्दस्य

स्वादिबोधकत्वे एकादिशब्दे ऽपि तादृशव्यवहारापत्तेः । एकवचनादिशब्दस्य स्वादौ रूढिस्वीकारस्यावश्यकत्वादिति वाच्यम् । ग्रन्थकारस्यसंकेतेनैवोपपत्तौ एकवचनादिपदे शक्तेरप्रामाणिकत्वात् । तान्येकवचनद्विवचनेत्यादिपाणिनिसूत्रस्य तदीयसंकेतग्रहपरतयाप्युपपत्तेः । न हि यू ख्यात्यौ नदीत्यनुशासनात् ख्याख्येदुदन्तादिशब्दे नद्यादिपदस्य शक्तिः सिद्ध्यति । किन्तु तदीयसंकेत एव । अत एव नद्यादिसंज्ञा आधुनिकसंकेतशालित्वात्पारिभाषिक्येव न त्वौपाधिकी । अथैवमपि पाणिनिसंकेतसंबन्धेन तादृशपदवत्त्वमेव एकत्वादिशक्ततावच्छेदकमस्त्विति चेन्न । तादृशसंकेतस्य केन रूपेण संबन्धता । संकेतत्वेनेति चेत्तर्हि कस्य चित्पुंस एकवचनपदात् सुभौजसादिर्बोद्धव्य इत्याकारकसंकेतस्यापि संभवादतिप्रसक्तिर्दुर्वारैव । पाणिनिसंकेतत्वेन तयेति चेत्तर्हि व्याकरणप्रणेतुः पुरुषान्तरस्यापि तद्दृशसंकेतस्य संभवात् । तदीयसंकेतसंबन्धेन तत्पदवत्त्वस्य डित्यादिपदात् सुभौजसादिर्बोद्धव्य इत्याकारकपुरुषसंकेतसंबन्धेन डित्यादिपदवत्त्वस्य घाविनिगमनाविरहेण शक्ततावच्छेकताप्रसङ्गः तथा चागत्या आनुपूर्वीविशेष एव शक्ततावच्छेदक इति । यत्तु संख्यापि प्रकृतेरर्थः । एकवचनादिकं च एकत्वाद्यर्थं तात्पर्यग्राहकमेव न चैवमेकप्रकृत्युपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमन्वये आकाङ्क्षाविरहाद् घटादावेकत्वाद्यन्वयानुपपत्तिः । अन्यथा ह्यर्यादिपदादुपस्थितयोरश्वसूर्ययोराधाराधेयभावेनान्वयापत्तिः । घटादिपदस्य एकत्वादिविशिष्टस्य घटादौ च न शक्तिसंभवः । घटरूपं पश्येत्यादौ संख्यानवच्छिन्नघटादेरेवान्वयबोधादिति वाच्यम् । आकाङ्क्षावैचित्र्यादेकप्रकृत्युपस्थाप्ययोरपि घटैकत्वयोः परस्परमन्वयसंभवात् । अतएव यण्डशक्त्यैवकाराद्युपस्थाप्ययोरन्ययोगव्यवच्छेदाद्योः परस्परमन्वयबोधः । न चैवं कर्मत्वादिकमपि प्रकृत्यर्थ एवास्तु, किं तत्र द्वितीयादिशक्त्येति वाच्यम् । नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया कर्मत्वादेर्नामार्थत्वे तेन समं धात्वर्थान्वयासंभवात् । न च संख्यायाः प्रातिपदिकार्थत्वे सति तात्पर्यज्ञाने विनैव शक्तिभ्रमं लक्षणागृहं वा द्विवचनाद्यन्तपदादेकत्वादिबोधसंभवात् । एकत्वादितात्पर्येण एकवचनान्तस्यैव द्विवचनान्तस्यापि पदस्य स्वारसिकप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । अनादितात्पर्यस्यैव स्वारसिकप्रयोगमूलत्वादेकवचनाद्यन्तपदस्यैव एकत्वादावनादितात्पर्योपगमेनातिप्रसङ्गविहरात् । द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्याद्यनुशासनं

च तादृशतात्पर्यग्राहकमेवेति धैर्याकरणमतम् । तदसत् । अतन्ता-
 नां प्रकृत्यानुपूर्वीणां शक्ततावच्छेदकत्वापेक्षया अल्पतरविभक्त्या-
 घानुपूर्वीणामिकत्वादिशक्तताच्छेदकत्वस्यैवोचितत्वात् । न च
 प्रातिपदिकत्वमेव शक्ततावच्छेदकं न तु घटपदत्वादि कमिति न
 शक्त्यान्वयमिति वाच्यम् । प्रातिपदिकत्वस्य तु निर्धेयत्वात् । त-
 दज्ञाने ऽपि एकत्वादिज्ञानस्यानुमयिकत्वात् । पदत्वेन वर्णत्वेन वा
 शक्तत्वे विभक्ते रपिः तद्वाचकतासिद्धेः । एकत्वादिशाब्दयोधात्पूर्वं
 वर्णत्वाद्युपस्थितेरप्यनावश्यकत्वाच्च । फलानुरोधेन तत्कल्पने च
 कल्पनागौरवात् । एवमानुपूर्वीभिन्नधर्मस्य वाचकतावच्छेदकत्वे घ-
 टपदं सुपदं च न संख्यावाचकमिति विपरितनिश्चयकाले ऽपि ता-
 दृशधर्मावच्छिन्नस्य वाचकतागृह्णन्मवाद् घटइत्यादौ संख्यायां यो-
 धापत्तिः । अथ विभक्तीनां संख्याधिकतामते प्रकृतिविभक्त्योरैक-
 वाक्यताविरहनिश्चयदशायां विभक्त्युपस्थाप्यैकत्वादेः प्रकृत्यर्थे ऽन्व-
 यबोधधारणाय तयोः समभिव्याहारज्ञानस्य घटादिविशेष्यकैक-
 त्वान्वयबोधं प्रति कारणत्वमधिकं कल्पनीयम् । एकपदोपस्था-
 पितयोः घटैकत्वाद्योरन्वयबोधोपगमे च न समभिव्याहारज्ञानस्य
 तत्र हेतुता कल्प्यते इति लाघवात्, प्रकृत्याघानुपूर्वीणां संख्यावाच-
 कतावच्छेदकत्वमुपेत्येति चेन्न । आकाङ्क्षाविचारे समभि-
 व्याहाराकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुताया निराकृतत्वात् । अथैवमपि
 विभक्तेः संख्यार्थकत्वे विनिगमनाविरहेण प्रकृतिधर्मिकस्य वि-
 भक्तिधर्मिकस्य च संख्याप्रकारकान्वयबोधपरत्वज्ञानस्य हेतु-
 ताकल्पनीया । विभक्तेर्योक्तत्वमते तु विभक्तितात्पर्यविरहेण
 प्रकृतिधर्मिकमेव तात्पर्यज्ञानं तादृशान्वयधीहेतुगिति लाघव-
 मिति चेन्न । विभक्तेः संख्यावाचकताविरहे ऽपि प्रकृतिविभ-

तदवाचकावमत्तत्प संख्यान्वयवाचकत्वपरतया तद्व्याप्यत्वात्
 तादृशबोधपरत्वसंभवेन विभक्तिधर्मिकतज्ज्ञानहेतुताया विनिगम-
 नाविरहेणावश्यकत्वात् । अथ स्वादीनां संख्यावाचकत्वकल्पना-
 पेक्षया प्रकृतेस्तत्र लक्षणैवोचिता । शक्यलक्ष्ययोः परस्परमन्वयोप-
 गमे इतिविरहात् । प्रथमाविभक्तेः कुत्रापि शक्तेरकलततया तस्याः
 शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा न संभवति । द्वितीयादेः कर्मत्वाद् श-
 क्तत्वे ऽपि तादृशविभक्तेस्तत्समभिव्याहृतप्रकृतेर्यो संख्यायां लक्षणा
 इत्यत्र विनिगमकं दुर्लभम् न चैकत्वाद्यन्वयबोधे घटपदादिज्ञानज-

न्योपस्थितित्वेनानन्तहेतुताकल्पनमपेक्ष्य स्वादिपदज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन कतिपयहेतुताकल्पनायां लाघवात्कतिपयशक्तिकल्पने गौरवमर्कित्त्वरम् । सामान्यतः पदवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेनैककारणताकल्पनन्तु न सम्यक् निर्विभक्तिककुम्भपदादितः संख्योपस्थितौ तदगृहीतवृत्तिकघटादिपदे तत्तद्विभक्त्यन्तत्वज्ञानवतः पुंसो घटादौ संख्यान्वयबोधप्रसङ्गात् । घटपटादिज्ञानजन्यैकत्वाद्युपस्थितित्वेनैकत्वादिविषयकशाब्दबोधहेतुतां कल्पयित्वा विभक्तिघटादिपदानुपूर्वाज्ञानतादृशोपस्थित्योः परस्परसहकारेण फलजनकताया अवश्याभ्युपेयत्वादिति वाच्यम् । घटादिपदस्यैकत्वादौ लक्षणाग्रहसत्त्वे घटः प्रमेय इत्यादिवाक्यादेकत्वं प्रमेयमित्याद्यन्वयबोधस्य सर्वसंमततया तदनुरोधेनैकत्वादिविषयकशाब्दबोधे घटादिपदजन्यैकत्वाद्युपस्थितित्वेन हेतुतायाः सर्वसंमतत्वात् । मैवम् । यादृशयादृशपदानां लक्षणया एकत्वादिशब्दधीजनकत्वं नोभयवादिंसिद्धं तादृशानन्तपदज्ञानजन्यैकत्वाद्युपस्थितानां तच्छब्दहेतुत्वकल्पनं प्रकृतेः संख्यावाचकतावादिनामधिकमिति तत्कल्पनापेक्षया चाल्पतरस्वादिपदजन्यैकत्वाद्युपस्थितिहेतुताकल्पनमेव लाघवम् । एतेन संख्याविशेषाच्छब्दघटादिलक्षणया प्रकृतेरर्थः न तु संख्याविभक्त्यर्थः शाब्दबोधे विभक्तिजन्यसंख्योपस्थितिहेतुताकल्पनाधिक्येन गौरवात् । घटादिपदस्यैकत्वादिविशिष्टघटादौ लक्षणाग्रहदशायां सर्वमतपव तज्जन्यविशिष्टविषयकोपस्थित्या विशिष्टविषयकशाब्दधीजननात्तथाविधोपस्थितिहेतुताया सर्वानुमतत्वात् । पदान्तरासमभिव्याहृतादघट इत्यादिपदादेकत्वादिविशिष्टघटादिशाब्दबोधस्त्वलीक एव । तद्विषयकस्मरणस्य तत्रोपगमात् । तथाचोक्तं, सर्वं हि वान्यं क्रियायां परिसमाप्यते इत्यपि निरस्तम् । यादृशपदानां लक्षणया एकत्वादिविशिष्टस्वार्थबोधहेतुत्वं नोभयवादिंसिद्धं नादृशानन्तपदजन्यविशिष्टोपस्थितानां शाब्दधीहेतुताकल्पनमपेक्ष्य विभक्तिजन्यसंख्योपस्थितानामल्पानां तत्कल्पने लाघवात् । इदं पुनरिहावधेयम् । विभक्तेः संख्याबोधकत्वे समानविषयकानुमित्यादिकं प्रति शाब्दसामग्रीप्रतियन्धकतायां या प्रातिपदिकजन्या घटाद्युपस्थितियां च विभक्तिजन्या संख्योपस्थितिः प्रवेद्या तयोश्च मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्प्रतियन्धकतायाहुल्यम् । प्रकृतेर्विशिष्टलाक्षणिकत्वे तु तदुभयस्थलीयविशिष्टविषयकोपस्थितिरैकैव सामग्यामन्तर्भवति इति लाघवम् । न च विशिष्टविषयकोपस्थितेरपि एकत्वादिप्रकारतानिरूपितघटादिविशे-

प्यताशालित्वेन घटादिविशेष्यतानिरूपितैकत्वादिविषयताशालित्वे-
न वा प्रवेश इति विनिगमनाविरहात्साम्यमिति वाच्यम् । मन्मते
योग्यताज्ञानघटापस्थितैकार्थोपस्थितानां तिसृणां विशेष्यविशेषण-
भावे विनिगमनाविरहेण प्रतिषेधप्रतियन्धकभावपट्टकं मन्मते तत्र
योग्यताज्ञाने विशिष्टविषयकोपस्थितेः प्रत्येकं दर्शितोभयरूपेण वै-
शिष्ट्यं निवेद्य तदुभयं प्रत्येकं तादृशरूपद्वयावच्छिन्नायामुपस्थितौ
योग्यताज्ञानस्य वैशिष्ट्यं निवेद्य च द्वयमिति तच्चतुष्टयमात्रमिति-
रीत्यास्माकमल्पतरतत्कल्पने महालाघयम् । तादृशरीत्येव च प्रण-
मतीत्यादौ प्रकर्षावशिष्टतत्तद्वातुनामेवार्थः प्रादयो द्योतका एव न
तु प्रकर्षादिवाचका इति सर्वानुमतः पन्थाः परिष्कर्तुं शक्यते
अन्यघानन्तधातुजन्यप्रकर्षादिविशिष्टतत्तत्सार्थोपस्थितानां शाब्द-
धीजनकतामपेक्ष्य कतिपयापसर्गार्थानप्रकर्षाद्युपस्थितानां तज्जनक-
ताकल्पने लाघवात् । स्वादीनामिव प्रादीनामपि वाचकता निरा-
वाधा सिद्धंतेति संख्यायाश्च प्रकृत्यर्थे पर्याप्तिसंबन्धेनैव विशेषणत्वं
न तु समवायादिना । तथासति एकव्यक्तियोधपरादाकाशशब्दा-
दपि द्विवचनबहुवचनाद्यापत्तः । तत्तदर्थयोर्द्वित्वबहुत्वयोः समवा-
यादिना आकाशाद्यन्वययोग्यत्वात् । न च पर्याप्तेः संसर्गत्वे अपि
तद्व्यपत्तादयस्थ्यम् । घटाकाशादौ द्वित्वादेः पर्याप्तिसत्त्वे प्रत्येकमा-
काशादौ तत्पर्याप्तिर्नास्तीति घक्तुमशक्यत्वात् । प्रत्येकस्योभयानति-
रिक्तत्वादिति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेरे-
व संसर्गतोपगमात् । आकाशत्वादिव्याप्यताया द्वित्वादिपर्याभाव-
सत्त्वेनातिप्रसङ्गविरहात् । वैशिष्ट्यं च वैज्ञानिकं न तु वास्तव्यम् । तेन
यत्र योग्यताभ्रमजन्य भ्रमाकाशावित्यादिव्याप्यजन्यद्वित्वादिप्रकार-
काकाशबोधमत्र विशिष्टसंसर्गाप्रसिद्धावपि न क्षतिः । द्वित्वादिपर्या-
भावस्य प्रसिद्धाकाशत्वादिव्याप्यत्वस्य भ्रान्तेसप्रोपगमाम् । सं-
बन्धतावच्छेदांशे प्रकारतायां भ्रमस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेपि व्याप्य-
त्वांशे भ्रमत्वस्यान्वयोपपादितत्वात् । न च प्रकृत्यर्थतावच्छेदक एव
व्यापकतासंबन्धेन द्वित्वान्वयधीः किं नोपेयते इति वाच्यम् । घटावि-
स्यादौ घटत्वादीनां स्वरूपत एवोपस्थिततया तत्रोक्तान्वययोधस्यासंभ-
वात् । स्वव्यापकीभूतोद्देश्यतावच्छेदकवत्त्वरूपपरंपराया एव प्रकृत्य-
र्थे द्वित्वादेः संबन्धतास्वीकारे च व्यापकतारूपसंबन्धतावच्छेदकां
शे भ्रमत्वव्याप्यकतया उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेः
संबन्धतोपेक्षाया निर्वर्जित्वात् । अथात्रव्याप्तिव्यापकसामानाधिक-
रण्यरूपेण वाच्या, न तु तद्वद्व्याप्यवृत्तिस्वरूपा, केवलान्वयिधर्मस्य

प्रकृत्यर्थतावच्छेदकता यत्र तत्राप्रसिद्धेः । एवं चोद्देश्यतावच्छेद-
कव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तचपेक्षया लघोः स्वव्यापकतादृशधर्मधत्वस्यैव
संबन्धत्वमुचितमिति चेत्तर्हि आकाशो न द्वावित्यादिव्याक्यजन्य-
शाब्दबोधदशायामपि आकाशावित्यादिवाक्याद् द्वित्वबोधापत्तिः ।
तथा हि । आकाशो न द्वावित्यादितो द्वित्वावच्छिन्नभेदः प्रतीयते ।
स च न स्वव्यापकाकाशत्ववत्त्वादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताव-
च्छेदकताकः । तादृशसंबन्धेन द्वित्ववतो ऽप्रसिद्धेः । अपि तु पर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताक एव । यत्काले च
पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वविशिष्टवृद्धिरेव प्रतिबध्यते न तूक्तपरंपरासं-
बन्धेन तद्विशिष्टवृद्धिरपीति । अथाकाशो न द्वावित्यादौ केवलपर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदो यत्र बोधयितुं न
शक्यते । आकाशे ऽप्युक्तयुक्त्या द्वित्वपर्याप्तेः सत्त्वेन तत्र तेन सं-
बन्धेन तद्वद्भेदस्य वक्तुमशक्यत्वात् । आकाशत्वव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकद्वित्वादिमद्भेदश्चाप्रसिद्ध ए-
वेति चेन्न । द्वित्वादिपर्याप्तेरुभयादिवृत्तिधर्मणैवावच्छेदात् । तद-
नवच्छेदकैकमाप्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन तद्वद्भेदस्य तेनसंबन्धेन द्वि-
त्वादिमद्भेदस्य च तद्वतिवृत्ता बाधकाभावात् । न चैवं घटपटौ न
द्वाविति प्रयोग आपद्येत । घटपटयोरपि प्रत्येकं द्वित्वावच्छिन्नभेद-
सत्त्वादिति वाच्यम् । द्विधचनाद्युपस्थापितद्वित्वावच्छेदेनैव द्वित्वा-
वच्छिन्नभेदस्य बाधेन तादृशप्रयोगाभावोपपत्तेः । नत्रा व्यासज्यवृ-
त्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदश्च उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनैव
बोध्यतइति व्युत्पत्तेर्द्वित्वसामानाधिकरण्येन तद्बाधस्याकिञ्चित्कर-
त्वात् । न च घटत्वादेरतिप्रसक्ततया द्वित्वादिपर्याप्तेरनवच्छेदक-
त्वात्तदवच्छेदेन द्वित्ववद्भेदस्य भवतामप्यनुमतत्वात् प्रकृत्यर्थगतै-
कत्वाधिवक्षायां घटो न द्वावित्यादिप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । ता-
दृशप्रयोगाभावे घटत्वादेर्द्वित्वपर्याप्तेरिव द्वित्वादिमद्भेदस्याप्यनु-
योगितावच्छेदकताया अप्रामाणिकत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकानव-
च्छेदकताया भेदावच्छेदकतानियतत्वासिद्धेः । अस्तु धातिप्रस-
क्तो ऽपि घटत्वादिर्द्वित्वपर्याप्तेरवच्छेदकः घटावित्यादिप्रतीतिबला-
त् । घस्तुतस्तु घटत्वादेः प्रत्येकं द्वित्वपर्याप्तचनवच्छेदकत्वे ऽपि
द्वित्वपर्याप्तित्वावच्छिन्नानतिप्रसक्ततया तद्वाच्छिन्नावच्छेदकत्व-
मव्याहृतमेव । अथ पर्याप्त्याख्यविलक्षणसंबन्ध एवाप्रामाणिकः
तत्कथं तत्संबन्धता । आकाशो न द्वाविति प्रतीतिस्तु समवायसं-
बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकद्वित्वावच्छिन्नभेदधिव्याप्यकै-

धान्ताम् । आकाशादौ द्वित्वसमवायसत्त्वेऽपि द्वित्वादेरेवोभयादिवृ-
 त्तिधर्ममात्रायच्छिन्नत्वोपगमात्तदनवच्छेदकाकाशत्वाद्यवच्छेदेन स-
 मवायसंबन्धेन तद्वतो भेदस्य दृत्तौ बाधकामावादिता चेन्न । आ-
 काशावित्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधस्याप्रमात्वानुपपत्त्यैव तादृशसं-
 बन्धसिद्धेः । तादृशबुद्धेः समवायविषयकत्वे प्रमात्वनिराकरणस्य
 कर्तुमशक्यत्वात् । उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टसमवायस्य संस-
 र्गतोपगमे घटावित्यादिवाक्यस्याप्यप्रमाणतापत्तिः । समवायसंबन्धेन
 घटादिनिष्ठस्य द्वित्वादिसमवायस्य पटादावपि सत्त्वेन घटत्वाद्यव्या-
 प्यत्वात् । न चोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वादिसमवायत्वेनैव सं-
 बन्धतास्तु । द्वित्वादिसमवायस्य घटत्वाद्यव्याप्यत्वेऽपि द्वित्वादे-
 स्तद्व्याप्यतया न घटावित्यादेरप्रमाणतोऽपि वाच्यम् । एवं सति त-
 याविधद्वित्वादेरेव लाघवेन द्वित्वादिबंधनद्वतौचित्यात् । अथास्त्ये-
 षमेव तावतापि पर्याप्तिसंबन्धस्य विलयादिति चेन्न । द्वित्वादिस्व-
 रूपस्यैव द्वित्वादिपर्याप्तितयाभिमतसिद्धेः । उक्तं च दीधिनिर्कृता,
 पर्याप्तिसिद्धायमेको घट इमौ द्वावित्यादिप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंब-
 न्धविशेष इति । समवायस्य नानात्वमते च द्वित्वादिसमवाय एव
 नतपर्याप्तिर्न तु स्वरूपमतिरिक्तपदार्थो वेत्यन्यदेतत् । यत्तु आकाशं
 न द्वे इत्यादिप्रतीतिवद्वाकाशं न द्वित्ववदिति प्रतीतेः प्रमात्वस्य धा-
 रणाय समवायेन द्वित्वादिमद्भेद आकाशत्वाद्यवच्छेदेन न स्वीकर्त-
 व्यः । तथा च पर्याप्तेरविलक्षणत्वे आकाशो न द्वे इत्यादिप्रतीतेर-
 व्यप्रमात्वापत्तिरिति । तन्न । आकाशं न द्वित्ववदिति प्रतीतौ द्वि-
 त्वसमवायावच्छिन्नभेद एव विषयः मनुष्या संबन्ध्युल्लेखात् । न तु
 द्वित्वाद्यवच्छिन्नभेदः । एवं चाकाशत्वाद्यवच्छेदेन द्वित्वाद्यवच्छि-
 न्नभेद एव स्वीकर्तव्यः । न तु तत्संबन्धावच्छिन्नभेद इत्याकाशं
 न द्वे इति प्रतीतेरप्रमात्वस्याकाशं न द्वित्ववदिति प्रतीतेर्या प्रमात्व-
 स्य न प्रसङ्ग इति । अथोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तेर्द्वित्वसंबन्धत्वे
 धवस्त्रदिरौ च्छिनतीत्यादौ उद्देश्यतावच्छेदकीभूतधवस्त्रदिरत्व-
 व्याप्यं द्वित्वादिद्वयमेव प्रत्येतव्यम् । न तु धवस्त्रदिरादिपर्याप्तद्वि-
 त्वादिकं तथा चैकैकधवस्त्रदिरादितात्पर्येण तथा प्रयोगानुपपत्तिरि-
 ति द्वित्वान्वयितावच्छेदकमपेक्षाबुद्धिविशेषपत्त्वादिरूपमुभयादि-
 निष्ठं साहित्यं इन्द्रसमासार्यो वाच्यः । तथा च मीमांसकमतप्रवेश
 इति चेन्न । यत्र एकधर्मस्य द्वित्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकता तत्रैवोद्दे-
 श्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तेः संसर्गता नियमः । यत्र धर्मद्वया-
 देस्तथात्वं तत्र केवला पर्याप्तिः समवाय एव वा संसर्ग इत्युपगमाद्,

विनैव साहित्यस्यान्वायितावच्छेदकतां एकैकतात्पर्येण धवखदिरा-
वित्यादिप्रयोगोपपत्तेः । न चैवमेकैकधवखदिरादितात्पर्येण धवौ
खदिरावित्यादिप्रयोगोपपत्तिः । तादृशवाक्यद्वयाविषयकसमूहाल-
म्बनजन्यसमूहालम्बनशाब्दबोधस्य नानाधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकतया
शुद्धपर्याप्तेरपि संसर्गतया स्वगाहनसंभवादिदि वाच्यम् । यत्र
नानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिता एकद्वित्वादिप्रकारता तत्रैव
शुद्धायाः पर्याप्तेः समवायस्य वा संसर्गतया भानाद्, धवौ खदिरा-
वित्यादिनानावाच्यजन्यसमूहालम्बनशाब्दबोधे विशेष्यताभेदेन प्र-
कारताभेदेन चोद्देश्यतावच्छेदकधवत्वादिद्व्याप्तिविशिष्टपर्याप्तेः सं-
सर्गतानियमेन एकैकधवखदिरादितात्पर्येण तथा प्रयोगासंभवात् ।
धवखदिरावित्यादिसमासोत्तरद्विवचनेन धवत्वखदिरत्वाद्यवच्छि-
न्नानाविशेष्यतानिरूपितैकद्वित्वादिप्रकारताशालिज्ञानमेव जन्य-
ते । तादृशवाक्यजन्यबोधस्य समूहालम्बनानात्मकतया विशेष्य-
ताभेदेन प्रकारताभेदाभावात् । यथा हि समूहालम्बनानात्मके
राज्ञी चैत्रः कुण्डलीत्याकारकनानाविशेषणकैकविशेष्यकज्ञाने ना-
नाप्रकारतानिरूपिता एका विशेष्यता तथा तथाविधे धवखदिरा-
वित्याद्याकारके नानाविशेष्यकैकविशेषणकज्ञाने विशेष्यताभेदे ऽप्य-
भिन्नेव द्वित्वादिप्रकारता अन्यथा समूहालम्बनतत्त्वैलक्षणयानुप-
पत्तेः । समासघटकधवखदिरादिपदानामेकवाक्यतानुपपत्तेश्च ।
तत्प्रयोज्यविषयतया साक्षात्परम्परया वा निरूपिता या विषयता
तत्प्रयोजकत्वस्यैव तदेकवाक्यतापदार्थत्वात् । न चैतादृशैकवा-
क्यताविरहोपि क्षतिविरहः । तथा सति समासस्यैवानुपपत्तेः । अ-
यमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषो ऽपसार्यतामित्यादौ राजपुरुषपदादीनां स-
मासवारणाय समर्थपदानामेव समासानुशासनात् । सामर्थ्यस्य
च निरुक्तैकवाक्यतारूपत्वात् । जलपृथिव्योः स्नेहगन्धावित्यादितो
ऽपि, न जले स्नेहः, पृथिव्यां गन्ध इत्याकारकसमूहालम्बनबोधः ।
किन्तु तद्विलक्षणी द्वित्वादिनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितजलत्वपृथिवी-
त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतात्मकप्रकारताद्वयनिरूपिताधेयत्वप्रकारतानि-
रूपितं यद्दर्मितावच्छेदकद्वित्वादिनिष्ठैकप्रकारतानिरूपकं स्नेहत्व-
गन्धत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताद्वयं तद्वानिति । अतो न कुशाप्येक-
वाक्यताभङ्गः । चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावाख्यातार्थद्वित्वादिप्र-
कारेण भासमाने चैत्रमैत्रोभयादौ गमनाश्रयत्वाद्यन्वयेन निरुक्तैक-
वाक्यतासंभवेपि समासविधेर्विभाषाधिकारीयत्वादसमासः । तत्र
विशेष्यताभेदभिन्नद्वित्वनिष्ठप्रकारताद्वयप्रतियोगी समूहालम्बना-

भाष्येच्छिद्योश्च सर्वं समज्जन्ममित्यपि वदन्ति । अथ घटादिव्यक्ति-
भेदेनानयनकर्मता भिद्येति प्रतिसंदधानस्य पुंसो घटावानयतीति
वाक्याच्छब्दाद्बोधानुपपत्तिः । तस्य कर्मतात्वावच्छेदेनाधेयतासं-
र्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य द्वित्याद्यवच्छिन्नघटाद्यभावस्य निश्च-
यसंभवात् । तस्य द्वित्यादिना तादृशसंसर्गकघटादिविनिश्चयीविरो-
धित्वादिति चेन्न । उभयत्वाद्यवच्छिन्नाभाववत्तात्मानमुभयत्वाव-
च्छिन्ननिरूपिताधेयतासंसर्गाद्यगाहिज्ञानमव प्रतियभाति न तु के-
वलं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या जायमानमुभयत्वादिविशिष्ट-
ज्ञानम् । अतो विशेषदर्शितां तादृशवाक्याद्दोषायत्तमाधेयत्वांशे
उभयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वाद्यगाहिभ्रमात्मकज्ञानं न भवत्वेव ।
अपि तु तदंशे तदनवगाहिप्रमात्मकं ज्ञानमिति उभयत्वावच्छिन्न-
निरूपिताधेयत्वं चोभयादिवृत्तायैकस्मिन्धर्मं एव न तु प्लेकमात्र-
वृत्ताविति कर्मत्वांशे तादृशाधेयत्वाद्यगाहिज्ञानस्य भ्रमत्वमित्य-
वधेयम् ।

संख्याश्च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगताः क्वचित्प्रतीयन्ते । यथा
संपन्नौ घीहियवावित्पादौ । एतत्तत्त्वं प्रागेवाभिहितम् । विरुद्धसं-
ख्यावच्छिन्नवाचकशतादिपदोत्तरविभक्त्युपस्थाप्या संख्या प्रकृत्य-
र्थतावच्छेदकसंख्यायामेवान्धेति । यथा शतमेकं द्वे शते त्रीणि
शतानीत्यत्र शतत्वादौ एकत्वद्वित्यवहुत्वानामन्वयः । अत एव च
एकशतद्विशततात्पर्येण न शतानीति प्रयोगः । तत्र प्रकृत्यर्थस्य
शतस्य बहुत्वाद्यन्वययोग्यत्वे ऽपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकशतत्वांशे
बहुत्वाद्यन्वयपच बहुवचनस्य साकाङ्क्षत्वात् तत्र च योग्यताविर-
हान् । न चैकशते ऽपि नानापुरुषीयापेक्षावृद्धिजन्यनानाशतत्व-
संभवादेकशतनिष्ठशतत्वे ऽपि बहुत्वान्वययोग्यता ऽभ्रतैवेति वा-
च्यम् । परस्परसमानाधिकरणद्वयावृत्तिबहुत्वस्यैव शतादिपदोत्त-
रबहुवचनार्थत्वात् । तादृशबहुत्वस्य चैकशतादिवृत्तिनानाशत-
त्वादौ वाधात् । अथ वा तत्रापि बहुत्वमेव बहुवचनार्थः । परस्पर-
समानाधिकरणद्वयावृत्तिपर्याप्तिरेवाकाङ्क्षानिरूपकः संधन्धः । यत्तु
द्वे शते त्रीणि शतानीत्यादौ संख्यैव शतादिशब्दार्थः, न तु संख्येयं,
संख्येयस्य तदर्थत्वे “विशल्यायाः सदैकत्वे...सर्वाः संख्येयसंख्य-
यो” इत्यनुशासनधियोत्वात् द्विवचनादिसाधुतानुपपत्तेः । गद्यां
शतानीत्यादौ पप्रञ्चर्यान्वयानुपपत्तेश्च । न चाभेदः पप्रञ्चर्यः, तथा-
स्ति ब्राह्मणा दश इत्यत्र ब्राह्मणानां दशेत्यपि स्यात् । अस्माकं
चादशतः संख्याः संख्येये वृत्तन्ते, अतः परं संख्याने संख्येये चे-

स्यनुशासनाद्दशादिशब्दानां शतादिशब्दवत्संख्यानार्थकत्वाभावाद्दशत्वादिसंख्यायाः पदार्थतावच्छेदकत्वेन तत्र पष्ठचर्यसंबन्धान्वयासंभवेन न तथा प्रयोग इति । तदसत् । गवां शतानीत्यादौ संख्यायाः प्राधान्येन शतादिशब्दाच्यत्वे गवां शतं दद्यादित्यादौ शतादिपदार्थस्य संख्याया दानादिकर्मत्वान्वयायोग्यतया प्रामाण्यानुपपत्तिः । गवां शतं शुक्लमित्यादौ संख्यायां शुक्लाद्यभेदान्वययोग्यताविरहात्तदनुपपत्तिश्च । तस्माद्दशादिशब्दा इव शतादिशब्दा अपि संख्यावच्छिन्नवाचका एव । न तु धर्मविशेषणतानापन्नसंख्यावाचकाः । स्वार्थैकदेशे ऽपि संख्यायां स्वप्रकृतिकविभक्त्यर्थसंख्यान्वयसाकाङ्क्षतयान्यप्रकृतिकपष्ठचर्यसंबन्धान्वयसाकाङ्क्षतया तेषां संख्यानार्थकताप्रवादः, न तु दशादिशब्दानां तथात्वं दशादिब्राह्मणतात्पर्येण ब्राह्मणानां दशेत्यादिप्रयोगविरहादिति तेषां संख्येयमात्रवाचिताप्रवाद इति “विशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः । संख्यायां द्विवहुत्वे स्त” इत्यनुशासनमप्युक्तार्थे तात्पर्यग्राहकम् । एकद्वियद्दशब्दोत्तरैकवचनद्विवचनबहुवचनानि च न संख्याबोधकानि उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येनैकत्वान्वये आकाङ्क्षाविरहादिति, तदुत्तरप्रथमाविभक्तिः साधुतामात्राय नित्यबहुवचनान्तावादिशब्दपरं प्रथमाबहुवचनमपि क्व चिन्निरर्थकमेव, यत्रैकव्यक्तिमात्रतात्पर्येण तादृशशब्दः प्रयुज्यते तत्र बहुत्वान्वये योग्यताविरहात् । यत्तु तद्वतगुणादिसाधारणबहुत्वस्य तत्रान्वय इति । तन्न शोभनम् । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धेनैवानेकवृत्तिसंख्यान्वयस्य व्युत्पन्नतया तादृशसंबन्धेन तथाविधबहुत्वान्वये योग्यताविरहात् । अन्यथोदासीनघटपटादिसाधारणबहुत्वस्याप्यन्वयसंभवेन तद्वतगुणादिसाधारणबहुत्वानुधावनस्याकिञ्चित्करत्वात् । अथाजहत्स्वार्थलक्षणया गुणादिसाधारणधर्मावच्छिन्न एव प्रकृत्यर्थ इति चेत्तर्हि बहुत्वेन भासमानेषु गुणादिष्वपि पदार्थान्तरान्वयः स्यात् । तथा चापो द्रव्याणि दारा अत्र गृहे सन्तीत्यादिवाक्यानामप्रमाणतापत्तिः । गुणादिषु द्रव्याभेदे गृहवृत्तितार्थाधात् । मुख्यार्थमात्रपरतादृशशब्दानां बहुवचनान्ततानुपपत्तेश्चेति न किं चिदेतत् । अवादिपदार्थे एकत्वद्वित्वान्वययोग्यतासत्त्वे ऽप्यसाधुत्वादेव तदुत्तरमेकवचनं न प्रयुज्यते इति ध्येयम् ।

आख्यातैकवचनस्य संख्यार्थकत्वे विवदन्ते निष्कर्षानुसारिणः । घटो ऽस्तीत्यादौ सुवैकवचनादेव संख्याबोधसंभवात् चैत्रेण

दृष्टो घट इत्यादिभ्यस्तानुरोधेन तस्य तद्बोधकताया आवश्यकत्वात् । न चैकवचनत्वेनानुगतेनैकत्वशक्तत्वात्तिङ्कवचनस्याप्येकत्ववाचकत्वमक्षतमिति वाच्यम् । एकवचनत्वस्यैकत्वशक्ततायच्छन्दकतायाः प्रागेव निराकृतत्वात् । अस्तु वा तेन रूपेण तिङ्कवचनस्याप्येकत्वे शक्तिस्तथापि तज्जन्यैकत्वोपस्थितेः शब्दबोधोपयोगित्वे मानामाद्यः । न हि सामान्यत एकवचनज्ञानजन्योपस्थित्येन तच्छब्दबोधहेतुतासंभवः । तथा सत्येकत्वे ऽगृहीतसुपदपृत्तिकस्य पुंसः सुपदप्रकृतिघटादिपदोपस्थाप्यघटादौ पटादिपदोत्तरामादिपदोपस्थाप्यैकत्वाद्यन्वयबोधप्रसङ्गः किन्तु सुपदत्वादिप्रकारकज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वादिनैव । तथा सति घटादिपदोत्तरसुपदत्वादिरूपानुपूर्वीविशेषरूपाकङ्क्षाज्ञानघटितायां घटादावेकत्वान्वयबोधस्य सामान्यां सुपदत्वादिप्रकारकधीजन्योपस्थितेरन्तर्भावात्तादृशापत्तेरनवकाशात् । एवं तिथादिपदत्वप्रकारकज्ञानजन्योपस्थितित्वेन तच्छब्दबोधहेतुत्वे मानामाद्य इति । यत्तु तिवादेः संख्यानाभिधायकत्वे चैत्रः पचति तण्डुलं चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ कर्तृकर्मवाचकपदात्तृतीयाद्वितीययोरापत्तिः । कर्तृकर्मगतसंख्याया अनभिधाने 'कर्तृकरणयोस्तृतीये'ति "कर्मणिद्वितीये"ति सूत्राभ्यां तयोरनुशासनात् । नैयायिकमते लकारस्य कर्तृकर्मावाचकतया तदनभिधानस्य द्वितीयात्तृतीयानियामकत्वासंभवात् । न च कर्त्रादिगतसंख्यानाभिधानमेष कर्त्रादिवाचकपदोत्तरतृतीयादिनियामकं, चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादिस्थले ऽपि लकारस्य चैत्रादिगतसंख्यानाभिधायकत्वादेकत्वत्वादिना एकत्वादिसामान्यस्यैकवचनाद्यभिधेयत्वादिति वाच्यम् । यतस्तद्व्रतसंख्यानाभिधायकत्वं प्रकृते न तद्व्रतसंख्यानिष्ठवृत्त्यनिरूपकत्वमपि तु तद्विशेष्यकसंख्याप्रकारकशब्दबोधाननुकूलत्वमेव । तथा च कर्त्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबोधजनकलकारादिसमभिव्याहृतकर्त्रादिवाचकपदात् तृतीयादयो भवन्तीत्यत्र तदनुशासनतात्पर्यम् । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ चैत्रादिविशेष्यकं संख्यान्वयबोधकत्वं नाख्यातस्य, आख्यातार्थभावनाया यथान्वयस्तद्विशेष्यकसंख्यान्वयबोधस्यैवाख्यातेन जननात्तादृशाभावनान्वयबोधे विशेष्यश्च प्रथमान्तपदोपस्थाप्य एव । चैत्र पचति तण्डुलमित्यादे चैत्रादिः साक्षादेव भावनाविशेष्यः । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ तु परम्परया । चैत्रादिनिष्ठभाषनाजन्यफलशाली तण्डुल इत्याकारकबोधस्यैव तद्व्योदयात् । तस्मात्तिवादेऽपि संख्याबोधकत्वमावश्यकमिति । तत्र

विचारसहम् । तथा हि । कर्त्रादिनिष्ठसंख्यान्वयबोधाननुकूलत्वं यदि तादृशबोधोपधायकज्ञानविषयत्वाभाववत्त्वं तदा यादृशतिवादिज्ञानेन सहकार्यन्तराविरहात्तादृशबोधो न जनितस्तद्योगे तृतीयाद्यापत्तेः । यदि च तादृशबोधस्वरूपयोग्यज्ञानविषयत्वाभावस्तदा यगादिसमभिव्याहृतात्मनेपदादिज्ञानस्यापि तादृशबोधस्वरूपयोग्यत्वात्तत्स्वरूपयोग्यज्ञानाविषयतिवाप्यातस्यैवाप्रसिद्धेः । अथ कर्त्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजनन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयित्वानिरूपकत्वमेव तादृशबोधाननुकूलत्वम् । चैत्रः पञ्चतीत्यादिवाक्यघटकतिवादिविषयिता चैत्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदिका । तादृशान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति चैत्रादिपदसमभिव्याहृततिवादिपदज्ञानस्य हेतुत्वात् । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादिवाक्यघटकतयादिपदाविषयिता च न तादृशी । चैत्रादिपदसमभिव्याहृततादृशपदज्ञानत्वेन तादृशबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्यहेतुत्वात् । न च चैत्रः पचते इत्यादौ चैत्रविशेष्यकाख्यातार्थसंख्यान्वयबोधोत्पत्त्या चैत्रादिपदसमभिव्याहृततयादिपदज्ञानत्वेन तादृशान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नहेतुता ऽश्रुतैवेति चैत्रेण पच्यते इत्यादि वाक्यघटकीभूततयादिपदाविषयितापि तादृश्येवेति वाच्यम् । चैत्रेण पचते चैत्रः पच्यते इत्यादिवाक्याच्चैत्रादिविशेष्यकस्य भावनायाः संख्यायाश्चान्वयबोधस्यानुदयात् । तद्विशेष्यकतदुभयान्वयबोधे प्रथमान्तचैत्रादिपदसमभिव्याहृतशयादिविकरणोत्तरतत्तदाख्यातपदज्ञानत्वेन हेतुत्वाच्चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादिवाक्यघटकतयादीनां तादृशसमभिव्याहारादिशून्यतया तद्विषयिताया अतादृशत्वात् । चैत्रः पच्यते इत्यादितस्तण्डुलः पच्यते इत्यादितश्चैत्रतण्डुलादिविशेष्यकसंख्यान्वयबोधोत्पत्त्या चैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यत्र उभयविशेष्यकसंख्यान्वयबोधोपधिकसमभिव्याहारज्ञानविषयितायाः तद्व्यादौ सत्त्वेन कर्तृकर्मणोस्तृतीयाद्वितीययोरप्रसक्तावपि न तादृशवाक्यं व्युत्पन्नाः प्रयुञ्जते । कर्त्तरि साक्षात्कर्मणि च दर्शितपरंपरया युगपद्भावनाविशेषणकान्वयबोधजनकताया आख्यातस्याव्युत्पन्नतया तादृशवाक्यादुभयविशेषणकान्वयबोधसंभवात् । न चाकाङ्क्षायोग्यतादिसत्त्वात्कथञ्च तादृशान्वयबोध इति वाच्यम् । अगत्या एकविधान्वयबोधे ऽन्यविधान्वयबोधसामग्न्यास्तद्घटकतात्पर्यज्ञानस्य वा प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । न च चैत्रेण तण्डुलः पच्यते चैत्रस्तण्डुलं पच्यते इत्यादिवाक्यद्वयविषयकसमूहालम्बनदशायामपि उभयविधान्वयबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तादृशैकविधान्वयबोधे तादृ-

शान्त्यविधान्वयवोधपरत्येनागृह्यमाणतथाविधाख्यातधर्मिकप्रकृता-
 न्वयवोधपरत्वज्ञानस्य हेतुतया चैत्रः पश्यते तण्डुल इत्यादियाक्या-
 स्तादृशद्विविधान्वयवोधधारणस्य दर्शितवाक्यास्तदुपपादनस्य श-
 क्यत्वात् । न च निरुक्तसंस्थानभिधानस्य तृतीयाद्वितीयानिया-
 मकत्वे चैत्रेण स्वं दृश्यते, चैत्रः स पश्यतीत्यादौ तृतीयाद्वितीय-
 योरनुपपत्तिः । कर्त्रादिविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयवोधौपयिका-
 काङ्क्षाज्ञानीयविषयत्वनिरूपकत्वस्य तत्राख्याते सत्त्वादिति धाच्य-
 म् । कर्त्रादिपरयत्यदाख्यातपदयोः समभिव्याहारः संख्यान्वयबुद्धि-
 त्वाद्यच्छिद्रप्रयोजकविषयित्वाऽनिरूपकस्तत्पदोत्तरं तृतीयाविभक्ति-
 रित्येवं नियमोपगमेन प्रथमस्थले चैत्रपरस्वपदाख्यातपदयोर्द्वितीये
 च तत्परचैत्राख्यातपदयोः समभिव्याहारस्यैव तद्विशेष्यकसंख्या-
 न्वयवोधप्रयोजकतया क्रमेण चैत्रपदस्वपदाभ्यां तृतीयाद्वितीययो-
 रनुपपत्त्यनवकाशादिति चैत्र । अनभिहिते इत्यधिकारे कर्तृकरण-
 योस्तृतीयेत्याद्यनुशासनस्य किं प्रयोजनमिति यक्तव्यम् । चैत्रः
 पचति तण्डुलः पच्यते, इत्यादौ चैत्रतण्डुलपदाभ्यां द्वितीयातृती-
 ययोरप्रयोग इति चेत् । तर्हि मणिमन्त्रादिन्यायेन तादृशानुशास-
 नस्य तथाविधप्रयोगविरोधिता येन तदभायस्तत्प्रयुक्तः स्यात् । न
 चैवं संभवति पचति पच्यते इत्यादिक्रियायोगे कर्तृकर्मवाचकप-
 दानन्तरतृतीयाद्वितीययोरसाधुन्यस्य तत्कर्तृत्वतत्कर्मत्वादिधौधौप-
 यिकाकाङ्क्षादिरहितत्वादिरूपस्य प्रतिपत्तिः प्रयोजनं तस्येति चेत्तर्हि
 उक्तनियमपरतयापि न ततस्तुल्यः । प्रथमान्तचैत्रतण्डुलपदतत्त-
 दाख्यातपदयोः समभिव्याहारस्यैव चैत्रतण्डुलादिविशेष्यकतत्तदा-
 ख्यातार्थसंख्यान्वयवोधप्रयोजकतया चैत्रेण पचति तण्डुलं पच्यते
 इत्यादियाक्यघटकचैत्रतण्डुलादिपदतिवादिपदयोः समभिव्याहार-
 स्यात्तथात्वेन तदघटकतृतीयाद्वितीययोः साधुत्वस्योक्तनियमान्वय-
 च्छेद्यत्वात् । तस्मान्मुख्यमाकसाधारणकर्तृत्वकर्मत्वयोः कर्तृकर्म-
 वाचकपदसमभिव्याहृतलक्ष्यतद्विधिसमासैरनाभिधानमेव तृतीया-
 द्वितीयादिनिषामकं शिरोमणिभिरत्रैव निर्भरो विहितः । लादीनां
 तदनभिधायकत्वं च न तदवाचकत्वं तन्निष्ठवृत्त्यनिरूपकत्वं वा ।
 आख्यातसामान्यस्याख्यातत्वेन तत्त्वादिना वा कर्तृत्वादिनिष्ठ-
 प्राप्ति-
 तण्डु-
 औपयि-

काकाङ्क्षाद्विषयं तत्राक्षतमेव चैत्रादिपदोत्तरतृतीययैव कर्तृत्वयो-

धनसभवात् तत्र तादृशाकाङ्क्षाया अकल्पनात् इत्यपि न । चैत्रेण पश्यते इत्यादौ तृतीयानुपपत्ते पश्यते चैत्र इत्यादितश्चैत्रादौ पाक कृते केत्रलात्पश्यतइत्यादितश्च मुख्यविशेष्यतया तस्य बोधात्तादृशाख्यातधात्वोरानुपूर्वीविशेषाकाङ्क्षाया कृतियोग्यौपयिकत्वात् । न च समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षैव विवक्षणीया प्रकृते प्रकृतिप्रत्यययोरानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षा न तु समभिव्याहार इति नोक्तानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति चैत्रेण पचतीत्यादाद्यपि तृतीयाया साधुतापत्ते । तादृशचैत्रपदात्वात्पदयो समभिव्याहारस्य कृतियोग्यधनौपयिकत्वात् । चैत्रेण विज्ञेयते मैत्र इत्यादौ तृतीयानुपपत्तेश्च विज्ञेयते मैत्र इत्यादित मैत्रकृतियोग्यतात्तादृशाख्यातमैत्रपदयो समभिव्याहारस्य कृतियोग्यौपयिकत्वात् । किं तु तत्तात्पर्यशून्यत्वमेव । तथा च चैत्रेण पश्यतइत्यादावाख्यातस्य कर्तृत्वादितात्पर्यकत्वे तृतीया असाधुरेव । तथा च चैत्रेण पचतीत्यादावाख्यातस्यार्थाविशेषायां तृतीयाया साधुत्वे ऽपि परस्मैपदस्यासाधुत्वान्न प्रयोग परस्मैपदस्यासाधुत्वं च । धात्वर्थविशेष्यस्य प्रत्ययेनाविवक्षणे भावकर्मणोरिति सूत्रेणात्मनेपदनियमात् । आख्यातार्थाविवक्षायां न चैत्रेण पचते इत्यादिप्रयोग, शयादिविकरणस्यासाधुत्वात् । कर्तृत्वतात्पर्यकसार्वधातुकयोगएव तत्साधुत्वात् । कर्तृत्वकर्मत्वोभयतात्पर्येण मैत्र पश्यते तण्डुल इत्यादयस्तु न प्रयोगाः । तदेकतरबोधे ऽन्यपरत्वेनागृह्यमाणाख्यातधर्मिकप्रकृतान्वयबोधपरत्वज्ञानस्य हेतुत्वात् । चैत्रेण पश्यते तण्डुल इत्यादौ कर्तृत्वादावाख्यातस्य तात्पर्यग्रहे कर्मत्वान्वयबोधो ऽपि न भवत्येव । अथ पकानि भुङ्क्ते चैत्र, ओदन पक्का भुज्यते इत्यादौ कृतां क्रमेण कर्तृकर्मत्वानभिधानाच्चैत्रपदादनपदाद्युत्तर तृतीयाद्वितीये कथन्न स्याताम् । न च कृतानभिधाने ऽपि आख्यातेन तदभिधानान्नानभिहितत्वं समभिव्याहृतपदाभिहितत्वसामान्याभाषस्यैवानाभिहितपदेन विवक्षणात् । समभिव्याहृतेतिकरणाच्च चैत्रेण गम्यते ग्रामस्त मैत्रो गच्छतीत्यादौ न तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिः । गच्छति गम्यतइत्याख्यातस्य तत्तत्पदासमभिव्याहृतत्वादेति वाच्यम् । तथा सति भुज्जानेन चैत्रेण पच्यते भोक्तव्यमोदन पचतीत्यादौ तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिः । कृता कर्तृत्वकर्मत्वयोरभिधानात् । कृता तत्र भोजनकर्तृत्वतत्कर्मत्वयोरभिधाने ऽपि पाककर्तृत्व तत्कर्मत्व धानभिहितमिति चेत्तर्हि प्रकृते ऽपि तदनभिहितमेव । न च प्रधानक्रियानिरूपितकर्तृत्वानभिधाने तृतीयादे साधुनेति । तदुक्तम् । प्रधानशक्त्यभिधाने

गुणशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते इति शक्तिः कर्तृत्वादिकमिति वाच्य-
म् । तथापि चैत्रेण दृश्यमानं घटं मैत्रः पश्यतीत्यादौ ज्ञानभेदेन वि-
षयताभेदाभावात् । चैत्रदर्शनमैत्रदर्शनोभयनिरूपितविषयत्वरूप-
कर्मतायाः कृताभिधानाद् द्वितीयानुपपत्तिरिति चैत्र । तत्तत्प्राति-
पदिकार्थविशेषणत्वमात्रेण कर्तृकर्मत्वाद्यविवक्षाया एव तदनभि-
धानपदार्थत्वात् । तत्तत्प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वकर्तृत्वा-
दिविवक्षया द्वितीयाविभक्तेः साधुत्वमित्यर्थं तात्पर्यस्य पर्यवसित-
त्वात् । शेषमाख्यातार्थविचारे विधेचयिष्यतइत्यलमत्राधिक्येन ।

आखयातद्विचचनबहुवचनगोस्तु संखयावोधकत्वमायदयकं
चैत्रो मैत्रश्च गच्छतः चैत्रो मैत्रो देवदत्तश्च गच्छन्तीत्यादौ "चन्द्रे
फलङ्कः सुजने दरिद्रता विकाशलक्ष्मीः कमलेषु चञ्चला । मुखाप्र-
सादः सधनेषु सर्वदा यशो विधातुः कथयन्ति खण्डितम्" इत्यादौ
च द्वित्वबहुत्वबोधकसुपो ऽभावात् । न च तत्र सुधेकयचनस्यैव
द्वित्वबहुत्वाद्दौ लक्षणास्त्विति वाच्यम् । आनुशासनिकातिरिक्तार्थे
सुध्विभक्तेर्लक्षणाया अनङ्गुपगमात् । अन्यथा चैत्रो मैत्रश्च गच्छत
इत्यादाविव च्छन्दसि लक्षणयैव स्वादिना द्वित्वादिवोधनसंभवात् ।
धौजसादिरूपादेशस्मृतिद्वारा द्वित्वादिवोधनिर्वाहाय छन्दसि सुपां
सुलुगित्यादिसूत्रेण धौजसादिस्याते स्वाद्यादेशस्य वैयर्थ्यात् । चैत्रा-
दिपदोत्तरैकवचनस्य द्वित्वादिलाक्षणिकत्वे तदग्रहणार्थमैत्रादिसा-
धारणद्वित्वादिवोधस्योक्तव्युत्पत्तिविरोधेनानुपपत्तेश्च । आख्या-
तार्थसंख्यानवयवोध च समानविशेष्यकतदर्थभावनान्वययुद्धिसा-
मग्री अपेक्षिता भावनाया वाधादिग्रहकाले तात्पर्यशून्यकाले वा
उक्तस्थले द्वित्वान्वयावोधत्वात् । भावनाया अविशेष्ये धात्वर्थादिसं-
खयान्वयावोधश्च तादृशसामान्याः संखयान्वययुद्धित्वावच्छिन्नं
प्रति स्वातन्त्र्येण हेतुता तदकल्पने ऽपि आखयातजन्यसंखयोपसि-
तियोग्यताज्ञानविशेषादिघटितसामान्या भावनानवगाहिसंखया-
न्वयवोधस्य कदाप्यजननात् । संखयान्वयवोधसाधारणभावान्व-
यवोधन्वावच्छिन्नहेतूनामपि तादृशसामग्रीघटकत्वेनापस्यभावात् ।
न च तादृशकारणानां भावनान्वययुद्धित्वं संखयान्वययुद्धित्वं वा
जन्यतावच्छेदकमुपेयते इत्यत्र विनिगमनाविरहः । संखयामविष-
यीकृत्यापि भावनान्वयवोधस्यानुभवसिद्धत्वात् । द्वितीयस्य ज-
न्यतावच्छेदकत्वासंभवादिति दिक् । अथ गुणादिवाचकपदोत्तर-
द्विषचनबहुवचनयोः कथं द्वित्वादिवोधकता संखयायागुणत्वेन
गुणादौ वाधात् । न च तत्र स्वाशयत्समवेतत्वादिसंबन्धेन द्रव्यगतं

द्वित्यादिकमेव भासते इति वाच्यम् । एकव्यक्तावपि तादृशसंबन्धेन द्वित्वादेः परिसमाप्ततया एकमात्रतात्पर्येणापि द्विवचनाधापत्तिरिति चेत् । अपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेव तदुत्तरद्विवचनादिना बोध्यते । तच्चैकमात्रवृत्तिधर्मस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्थले प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तिसंबन्धेन प्रकृत्यर्थं ऽन्वेति । अन्यत्र शुद्धपर्याप्तिसंबन्धेनेति न द्वन्द्वादिस्थलोक्तदोष इति विदुषां परामर्शः ॥ इति प्रथमा ॥

कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनात्कर्मत्वं द्वितीयार्थः । तत्र कर्मपदस्य धर्मपरत्वात् । सप्तम्या वाचकतार्थकत्वात् । कर्मणश्च न तथात्वं कर्मणि नामार्थस्य ग्रामादेरभेदान्वयसंभवेऽपि धात्वर्थगमनादिनातदन्वयासंभवात् । गौरवाच्च । कर्मत्वं च क्रियाजन्यफलशालित्वम् । तत्र च क्रिया धातुत एव लभ्यते जन्यजनकभावस्य च विनैव पदार्थत्वं संसर्गमयाद्या भानं संभवतीति फलमात्रं कर्मप्रत्ययार्थः । न च संयोगविभागरूपफलमपि धातुलभ्यमेव । गमित्यजिप्रभृतीनां तदचच्छिन्नस्यन्दादिरूपव्यापारवाचकत्वादिति वाच्यम् । व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वात् । फलविशेषान्वयबोधे च धातुविशेषजन्यव्यापारोपस्थितेर्हेतुतया ग्रामं त्यजतीत्यादौ धात्वर्थस्यन्दे ग्रामनिष्ठविभागजनकत्वमेव ग्रामं गच्छतीत्यादौ च धात्वर्थस्यन्दे ग्रामनिष्ठसंयोगजनकत्वमेव प्रतीयते न तु विपरीतम् । ग्रामं गच्छतीत्यादिवच्च ग्रामं स्यन्दते इत्यादयो न प्रयोगाः द्वितीयादेर्गम्याद्युपस्थापितस्यन्दादावेव फलान्वयबोधकत्वात् । न तु स्यन्दिप्रभृत्युपस्थापिते तस्मिन् द्वितीयादिना फलान्वयबोधजननासंभवात् । न हि येन केन चिदुपस्थापितयोरेवार्थयोः परस्परमन्वयः प्रतीयते तथा सति घटकर्मत्वादिपदोपस्थापितयोरपि घटकर्मत्वयोः परस्परमन्वयबोधप्रसंगात् । कृञादिसमानार्थकधातूपस्थाप्यफले विषयितार्थकद्वितीयार्थान्वयसंभवेन घटं करोतीतिघटं घटं यतते इत्यादिप्रयोगप्रसङ्गाच्च । अपि तु ययोर्थादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा तदुपस्थापितयोरेव तादृशान्वयबोधः । आकाङ्क्षा च द्वितीयादेर्गम्यादिना कृञादिना च कल्पते न तु तत्समानार्थकेनापि स्यन्दित्यतिप्रभृतिनेति । न चाकाङ्क्षात्र समभिव्याहारः, स च गम्यादिनेव स्यन्दादिनापि समान एवेति वाच्यम् । यतो द्वितीयादेर्गम्यादिसमभिव्याहारस्यैव फलबलादन्वयबोधौपयिकत्वमुपगम्यते न तु स्यन्दिप्रभृतिसमभिव्याहारस्येति न तस्याकाङ्क्षात्व, मन्वयबोधौपयिकसमभिव्याहारस्यैव तथात्वात् । अत एव स-

मानार्थकत्वे ऽपि गम्यादेरिद्य न स्यन्दादेः सकर्मकत्वव्यवहारः फलान्वितव्यापारबोधकभ्रातृत्वस्यैव तन्निधामकत्वात् ।

अथ धातोर्व्यापारमात्रयाचित्वे त्यजति गच्छति त्यागो गमन-
मित्यादिवाक्यादविलक्षणबोधप्रसङ्गः । न हि शक्तिभ्रमाद्यजन्मनो-
स्तादृशवाक्यजन्यबोधयोरवैलक्षण्यं कश्चिद्भ्युपैति । तथा सति
त्यागादितात्पर्येण त्यागगमनादिपदं व्युत्पन्ना अपि प्रयुञ्जीरन् । न
च तत्र फलविशेषावच्छिन्नव्यापारे लक्षणा स्वीक्रियते इति विलक्ष-
णबोधोपपत्तिरिति वाच्यम् । लक्षणया विलक्षणबोधजनने ऽपि
शक्त्या ऽविलक्षणबोधजननसंभवेन दर्शितातिप्रसङ्गस्य दुर्धारत्वा-
त् । न च गम्यादिशक्तिज्ञानजन्यार्थोपस्थित्या फलाविषयबोधस्य
कुत्राप्यजननात् तादृशोपस्थितिघादितसामग्रीशरीरे फलविशेषबोध-
कम्पामग्री निवेद्यते । तथा च त्यागगमनादिपदयोः शक्त्या नाविल-
क्षणशोधजनकतेति वाच्यम् । त्यजिगम्योरेकार्यवाचकतारूपपर्याय-
तां विपर्यस्यतो गमनादिपदात् त्यागादिपदजन्यबोधसमानाकारक-
बोधस्य सर्वानुभवसिद्धतया गम्यादिशक्तिज्ञानात्फलाविषयकशो-
धस्यापि पदजन्यबोधनियामकताया वक्तुमशक्यत्वात् । तथा चा-
भ्रान्तस्यापि भवन्मते ततो ऽविलक्षणबोधसंभवेन एकविधबोधता-
तात्पर्येण व्युत्पन्नानां तादृशप्रयोगप्रसङ्गो दुर्धार इति चेत्त्रामै-
घम् । कर्मप्रत्ययासमाभिव्याहृतत्यागगमनादिपदस्य तत्तत्फलावच्छि-
न्नव्यापारे ऽनादितात्पर्यं कल्प्यते न तु केवलव्यापारे । अनादितात्पर्य-
मेव च स्वागसिकप्रयोगनियामकमिति एकार्यतात्पर्येण प्रामाणि-
कानां स्वारसिको न त्यागगमनादिप्रयोगः । एवं त्यजिगमिप्रभृतिस-
मभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य फलविशेषपद्व नियतं तादृशं तात्पर्यमिति
न विभागादितात्पर्येण प्रामं गच्छतीत्यादिप्रयोगः । तदर्थबोधक-
त्वमात्रं तु न तदर्थतात्पर्येण स्वारसिकप्रयोगनियामकं तथा सति
शक्तिभ्रमादिना घटपदस्यापि पटादिवोधकतया पटे ऽपि घटादिप-
दप्रयोगापत्तिः । नापि शक्त्या बोधकत्वं तथा । निरुद्धलणयापि
स्वारसिकपदप्रयोगात् । शक्तिभ्रमे लक्षणाज्ञानं चान्तरेण गम्यादे-
र्विभागादिरूपफलविशेषितस्यन्दादिवोधकत्वाभावनियमो ऽसिद्ध-
पवति तात्पर्यभ्रमसहकृतशक्तिप्रमया तादृशबोधजनने ऽपि न
इति । विना लक्षणाग्रहं भ्रमानधीनतादृशयोधो गमिप्रभृतितो न
संभवतीत्येव नियमः स च तात्पर्यभ्रमेणैव निर्बन्धति विभागाद्यर्थे
पूर्वपूर्वगमनादितात्पर्यभ्रमवतो वक्तुः स्वकीयतात्पर्येण प्रामं गच्छ-
तीत्यादिप्रयोगो यत्र तच्छ्रोतुतात्पर्यभ्रमासंभवे ऽपि वक्तृनात्पर्या-

नादित्वभ्रम एव प्रयोगमपादनद्वारा तदर्थशाब्दबोधप्रयोजक इति न तादृशनियमक्षतिरिति प्राचीनपथपरिष्कारप्रकारः ॥

नव्यास्तु संयोगादिरूपफलविशेषावच्छिन्नस्यन्दो गम्याद्यर्थः तद्घात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वमेव तद्घातुकर्मत्वं नातो गम्यादिकर्मत्वस्य पूर्वदेशादौ प्रसङ्गः । न वा स्यन्देः सकर्मकत्वं तत्र फलस्य धात्वर्थतानवच्छेदकत्वात् । एवं च धातोरेव फलविशेषलाभात्, फलान्वयिनी वृत्तिरेव द्वितीयार्थः । न च कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनविरोधः । तस्य कर्मणि फलनिष्ठाधेयत्वान्वयिनि प्रकृतितात्पर्यं तदुत्तरं द्वितीयेत्यर्थकत्वात् । न चैवं तस्य शक्तिग्राहकत्वानुपपत्तिः । अनादितात्पर्यग्रहसंपादकत्वे न परंपरया शक्तिग्राहकत्वसंभवात् । न च फलस्य पदार्थकदेशतया तत्र द्वितीयार्थवृत्तेरन्वयासंभवः । व्युत्पत्तिवैचित्र्येण प्रकृते एकदेशान्वयस्वीकारात् अथ गमनं न स्यन्द इत्यादितो धात्वर्थतावच्छेदके भेदान्वयबोधसंभवेन एतादृशप्रयोगस्य चारणाय फलविशेषकान्वयबोधे तद्विशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यफलोपस्थितित्वेन हेतुत्वकल्पनस्यावश्यकत्वात् तादृशकारणबाधेन धात्वर्थतावच्छेदकफले द्वितीयार्थान्वयासंभवः । न च यादृशपदसमभिव्याहारज्ञानात् फलविशेष्यकस्यन्दभेदान्वयबोधः प्रसिद्धः तादृशपदसमभिव्याहारज्ञानतादृशपदज्ञानन्यफलाद्युपस्थितिघटितसामग्न्यास्तादृशान्वयोत्पादप्रयोजिकाया असत्त्वेनोक्तस्थले तदापत्यसंभव इति वाच्यम् । यत्र गमनादिपदादेव लक्षणया शक्तिभ्रमेण वा स्वातन्त्र्येण फलोपस्थितिस्तत्र फलविशेष्यकस्यन्दभेदान्वयबोधप्रसिद्ध्या गमनपदसमभिव्याहारतज्जन्यफलोपस्थितिघटितसामग्न्या फलविशेष्यकस्यन्दत्वाद्यवच्छिन्नभेदान्वयबोधप्रयोजकताया आवश्यकत्वात् तद्बलेन शक्तिप्रमाधीनबोधे ऽपि फलांशे स्यन्दभेदादिभानप्रसङ्गः । एवं च फलव्यापारयोः पृथक्शक्तिस्वीकारपक्षे ऽपि न निस्तारः । तथात्वे ऽपि हि गमनं न. स्यन्द इत्यादौ फले शक्तिप्रमया स्यन्दभेदान्वयबोधसंभवेन तादृशप्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्यादिति चेन्न । तद्विशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितिजन्यतावच्छेदककोटौ तादृशोपस्थित्यव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनमावश्यकम् । विशिष्य तत्तत्पदमन्तर्भाव्यैव पदार्थोपस्थितेरेकैकविधबोधे नानाहेतुताया व्यवस्थापितत्वात् एकपदाधीनतद्विषयकशाब्दबोधे पदान्तरवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितेर्व्यभिचारस्य प्राकारान्तरेण धारणासंभवात् । एवं च धात्वर्थतावच्छेदकफले द्वितीयार्थान्वय-

योधे ऽपि क्षतिविरहात् तत्र तादृशकारणस्य व्यभिचाराप्रसक्ते-
रिति वदन्ति ।

अत्रेदं चिन्त्यते । व्यापारभावस्य धात्वर्थतायामपि सर्वानुपपत्ती-
नामुद्धृतत्वात् फलाद्यच्छिन्नव्यापारस्य गुरुतया तथात्वमनुचितम् ।
अथ फले द्वितीयादेः शक्त्यन्तरकल्पनामपेक्ष्य धात्वोर्विशिष्टशक्ति-
कल्पनमेवोचितम् । न च भवन्मते ऽध्याधेयत्वे द्वितीयादेः शक्त्य-
न्तरस्य कल्पनीयत्वात्तदंशे साम्यमिति वाच्यम् । ग्राममध्यास्ते
ग्राममधिशंते ग्रामं संयुक्तौत्पादौ द्वितीयायाः सर्वमतप्राधेयत्व-
योधकतया द्वितीयादेः फलवाचकत्वमते ऽपि आधेयत्ववाचकतया
आवश्यकत्वात् । न च द्वितीयायाः संयोगादिवाचकत्वमते आधे-
यत्वे तस्यां लक्षणैव न तु शक्तिरिति वाच्यम् । आधेयतात्वस्याव-
ष्टतया संयोगत्वादिसमशरीरत्वात् संयोगत्वाद्यवाच्छिन्ने तद्व-
च्छिन्ने वा शक्तिः कल्प्यते इत्यत्र विनिगमकासंभवात् । अस्तु वा
ममान्याधेयन्वे लक्षणैव शक्तिस्तु संन्यायामेव । यदि च द्विती-
यादेः फलयोधकतामते फलेपि तस्या लक्षणैव न तु शक्तिः । श-
क्तिस्तु संन्यायामेव संयोगविभागादिकप्रत्येकफलापेक्षया संन्या-
यां तत्प्रयोगप्रचुर्यस्य विनिगमकत्वादित्युच्यते तथापि तन्मते
धातुजन्यशुद्धव्यापारोपस्थितेः शब्दयोधहेतुताकल्पनमधिकं द्विती-
याद्यसमाभिव्याहारस्वलानुरोधेन फलविशेषाद्यच्छिन्नव्यापारे धा-
त्वोर्लक्षणया भवतामध्याधेयकत्वाद्धानुजन्यतादृशव्यापारोपस्थिति-
हेतुताया उभयसिद्धत्वात् । यदि च स्यन्दतइत्यादित इव शक्ति-
भ्रमाद्गच्छतीत्यादितो ऽपि शुद्धव्यापारयोध धानुभाषिक इति मन्य-
ते तथापि तन्मते शब्दबुद्धौ द्वितीयादिजन्यफलोपस्थितेः कारण-
तायाः कल्पनाधिक्यं तज्जन्याधेयत्वोपस्थितिहेतुन्यकल्पनस्य चो-
क्तस्थलानुरोधेन उभयमतप्राधेयकत्वादिति चेत् । अस्तु तन्मते
तादृशकारणताया आधिक्यं नव्यमते तु ग्रामं गच्छतीत्यादियाक्य-
ज्ञानघटितशाब्द सामान्याः समानविषयकानुमित्वादिप्रतिबन्धकता-
यां फलप्रकारतानिरूपितव्यापारविशेष्यताशालित्वेन धातुजन्योप-
स्थितेर्निवेशनीयतया तस्यास्नादृशविशेष्यताशालित्वेन व्यापारवि-
शेष्यतानिरूपितफलप्रकारताशालित्वेन वा निवेश इत्यत्र विनिग-
मनाविरहात् सामग्रीप्रतिबन्धकताधिक्यमवच्छेदकगौरवं च । प्रा-
चीनमते द्वितीयजन्यफलोपस्थितेः सामान्यन्तर्निवेशस्तु नव्यमत-
मिदं तज्जन्याधेयत्वोपस्थितनिवेशस्थलीय इति । नव्यमते तादृ-
शस्थले शब्दयोधस्याधिकाविषयतया तात्पर्यज्ञानादिकमप्याधिक-

विषयकमेव शाब्दधीहेतुर्भविष्यति, प्रतिबन्धस्यामग्न्यामप्यन्तर्भविष्यतीति गौरवम् । अथ फलस्य द्वितीयार्थत्वे भूमिं गच्छति न महीरुहमित्यादौ महीरुहवृत्तिभयोंगादेर्जनकतासंबन्धावच्छिन्नाभाव एव नञर्थो वाच्यः, स च वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया अप्रसिद्धः । नव्यमते तु द्वितीयार्थस्याधेयत्वस्य फलनिष्ठाभाव एव तथेति नानुपपत्तिः । न च भूमिकर्मकगमनकर्त्रादौ महीरुहकर्मकागमनकर्तृत्वाद्यभावः प्रतीयते इति वाच्यम् । कर्तृवाचकपदासमभिव्याहारस्थले तदसंभवात् । न च तत्राप्याख्यतातार्थान्वयबोधानुरोधेन कर्तृवाचकपदाव्याहारस्यावश्यकतया अध्याहृतपदोपस्थाप्याकर्तृत्व तादृशाभावो नञावोधयिष्यते इति वाच्यम् । आख्यतातार्थविशेष्यकस्याप्यन्वयबोधस्य संभवेनाध्याहारस्यानावश्यकत्वाद्भ्रमेर्गमनं न महीरुहस्येत्यादौ द्वितीयासमानार्थकपदार्थाभावबोधकताया भावदयकत्वाच्च । न हितत्राप्याश्रयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगमनाभावः प्रतीयते इति सम्यक् । अनुयोग्यनुपस्थितेर्नञो ऽनुयोगिविनिर्माणेनाभावबोधकताया अव्युत्पन्नत्वादिर्ति चेन्न । वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे दोषः कः । अथ जनकतादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोगाद्यभावस्यातिरिक्तस्य कल्पने गौरवमिति चेन्न । तादृशाभवस्य संयोगजनकत्वाद्यभावसमनियतत्वेन तत्स्वरूपत्वात्तस्य चोभयवासिसिद्धत्वादातिरिक्तप्रतियोगिताकल्पने गौरवमिति चेदस्त्वेतद् गौरवम् । उपदर्शितयद्बुधिविधलाघवेन ईदृशगौरवस्याकिञ्चित्करत्वात् । अथ फलस्य द्वितीयार्थत्वे वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे ऽपि द्रव्यं गच्छति न गुणमित्यादौ गुणादिनिष्ठस्य संयोगादिरूपफलस्याप्रसिद्ध्या नञर्थान्वयबोधानुपत्तिरिति चेन्न । तत्राधेयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रकृत्यर्थाभावस्यैव द्वितीयार्थे फले नञा बोधनोपगमात् । गुणो न गुणं गच्छतीत्यादिवाक्यस्य उभयमतएवाप्रमाणत्वात् । अस्तु वा तत्राभावस्य द्विधाभानोपगमेन गुणाभाववत्फलानुकूलस्यन्दाश्रयत्वाभाववान् गुण इत्याकारक एवान्वयबोधः ।

परेतु वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे नव्यमते ऽपि द्रव्यं गच्छति नाभावमित्यादौ गतिविरहस्तथा हि । समवायसंबन्धावच्छिन्नाधेयतैव द्वितीयार्थो वाच्यः । अन्यथा कालिकादिसंबन्धावच्छिन्नप्रामादिवृत्तिसंयोगादिकमादायातिप्रसङ्गात् । तथा चाभावादिनिरूपिततथाविधाधेयताप्रसिद्ध्या तद्भाव-

बोधासंभवः । निरूपितत्वसंबन्धस्य च वृत्त्यनियामकतया समवा-
 यसंबन्धावच्छिन्नप्राधेयतायां तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रकृ-
 त्यर्थाभावबोधो न संभवत्येवेत्याहुरिति । अत्रोच्यते । वृत्त्यनि-
 यामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे । आधेयत्वं संसर्गः
 विभक्तेः संख्यामात्रमर्थः फलावच्छिन्नो व्यापारो धात्वर्थ इत्ये-
 वोचितम् । अस्तु च व्युत्पत्तिचैचिद्व्येण नामार्थधात्वर्थयोर-
 पि साक्षादन्वयबोधस्तथा सत्यतिप्रसङ्गस्य प्रागुपदर्शितप्रकार-
 ण धारणसंभवात् । न चैतत्कल्पे लाघवानवकाशः । फले स्वतन्त्र-
 शक्त्यकल्पने सामग्रीप्रतिबन्धकतायां द्वितीयादिजन्यफलोपसि-
 तिधातुजन्यव्यापारोपस्थितिरिति उभयोपस्थित्यपेक्षया धातुजन्य-
 विशिष्ट विषयकोपस्थितेरेकस्या निवेशेन लाघवात् । घस्तुतस्तु,
 शाब्दबुद्धेराधिकविषयत्वे रात्रः तुरूप इत्यादौ स्वत्वादेः संसर्गता-
 निराकरणवसरे सामग्रीप्रतिबन्धकतायां लाघवस्य दर्शितत्वाद्
 द्वितीयादेराधेयत्वमर्थः, फलावच्छिन्नव्यापारश्च धातोरित्येव यु-
 क्तम् । कर्माखचातस्य फलमर्थः । अन्यथा ग्रामो गम्यते इत्यादौ
 ग्रामादेः व्यापारजन्यफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वप्रतीत्यनुपपत्तेः । याद-
 शविशेष्यविशेषणभावापन्नयोः पदशक्यता, तादृशविशेषणविशे-
 प्यभावापन्नयोरेव शाब्दबोधे भानसंभवात् । न तु विपरीतविशे-
 पणविशेष्यभावापन्नयोः । यत्तु फले धातोः पृथक् शक्त्युपगमात्
 व्युत्पत्तिचैचिद्व्येण कर्माखचातसमभिव्याहारस्थले व्यापारविशेष-
 णतया भासमानस्य फलस्य कर्माखचातस्थले तद्विशेष्यतया भा-
 नमिति । तत्र । पृथक् शक्तिस्वीकारे शाब्दसामग्न्याः प्रतिबन्धक-
 तायां विशिष्टविषयकोपस्थितिस्थले उपस्थितिद्वयकल्पने गौरवा-
 त् । गम्यादेः सम्पूर्वयुजिप्रभृतिसमानार्थकताप्रमवतामिव, विशेष-
 दर्शिनामपि गमनं न स्पन्द इत्यादिवाक्यात्संयोगादौ स्पन्दभेदा-
 न्वयबोधोपपत्तेर्दर्शिताया दुर्वारत्वाच्च । संयोगादिविशेष्यकवृत्तिज्ञा-
 नजन्यतनुपस्थितिघटितायास्तथाविधान्वयबोधसामग्न्या अक्षतत्वा-
 त् । तत्तद्घातूपस्थाप्यव्यापारांशे तत्तद्विशेषणकबोधतात्पर्यज्ञानस्य
 तादृशान्वयबोधे प्रतिबन्धकताकल्पने गौरवादिति । फलस्य द्विधा
 भानं चेदनुभवयिरुद्धं तदा पुनरनापत्या फलव्यापारयोः । खण्ड-
 शशक्तिद्वयमेव धातोः स्वीकरणीयम् । आखचातस्याश्रयत्वमेव
 तत्रार्थः । अधिकमग्रे वक्ष्यते ।
 अथ द्वितीयाया आधेयतार्थकत्वे व्यापारे तदन्वयतात्पर्येण
 समस्या इव द्वितीयाया अपि प्रयोगापत्तिः । न हि गृहे पचंती त्या-

दिवद्गृहं पचतीति कश्चित्प्रयुङ्क्ते । मैवम् । धात्वर्थतावच्छेद-
कफलांशे आधेयत्वान्वयएव तादृशद्वितीयायाः साकाङ्क्षत्वकल्प-
नाद्व्यापारे तदुपस्थापिताधेयत्वान्वयासंभवात् । सप्तम्यधीनाधेय-
त्वोपस्थितिसप्तमीसमभिव्याहारज्ञानघटिताया एव सामग्न्यास्तादृशा-
न्वयबोधनियामकत्वात् । द्वितीयासप्तम्योः सामानार्थकत्वे ऽपि व्युत्प-
त्तिभेदज्ञापनायैव पृथक् पृथक् सूत्रेण तयोर्विधानात् । अथाधःसंयो-
गावच्छिन्नस्यन्दस्य पतधात्वर्थत्वात्, धात्वर्थतावच्छेदकीभूतफले आ-
धेयत्वान्वयतात्पर्येण भूमिं पततीति प्रयोगापत्तिः । न च द्वितीयो-
पस्थिताधेयत्वप्रकारकफलविशेष्यकान्वयबोधे गम्यादिजन्यफलोप-
स्थितितत्समभिव्याहारज्ञानघटितसामग्न्येव प्रयोजिकां, न तु पत-
धातुजन्यतदुपस्थितिघटिता सामग्रीतिनातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
पतधातुनैव यत्र संयोगावच्छिन्नगमनं लक्षणादिनोपस्थापितं तत्र
संयोगे द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयात् । अत्राहुः । धातु जन्यशुद्धसंयो-
गावच्छिन्नस्यन्दोपस्थितेः शाब्दबोधकारणताया अवच्छेदकघटकसं-
योगविषयतायां अधिकरणानवच्छिन्नत्वं विशेषणं देयम् । तथा च
तादृशविषयताशालिसंयोगाद्युपस्थित्यादिघटितसामग्न्या एव संयो-
गविशेष्यकद्वितीयोपस्थाप्याधेयत्वान्वयबोधप्रयोजकत्वोपगमात्ता-
तिप्रसङ्गः । न चैवमपि फलावच्छिन्नव्यापारबोधकतया पतेः सक-
र्मकत्वव्यवहारापत्तिदुर्वारेति वाच्यम् । आश्रयानवच्छिन्नफलाव-
च्छिन्नव्यापारबोधकत्वस्यैव तादृशव्यवहारनियामकत्वात् । उत्तर-
देशानवच्छिन्नसंयोगः फलं गम्यर्थतावच्छेदकमिति नानुपपत्तिः ।
अत एवाग्निंसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारस्य जुहोत्यर्थतया
धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगाश्रयस्याप्यग्नेर्न तत्कर्मता । आश्रयानव-
च्छिन्नावच्छेदकताश्रयफलवत्त्वविरहात् । संयोगनिष्ठाया अवच्छेद-
कताया आश्रयेणाग्निनाऽवच्छिन्नत्वात् । न चाग्निविशेषितसंयोगस्य
धात्वर्थतावच्छेदकत्वे ऽग्नौ घृतं जुहोतीत्यत्रानन्वयप्रसङ्गः, उद्देश्य-
तावच्छेदकविधेययोरैक्यादिति वाच्यम् । तत्र संयोगनिष्ठायामु-
द्देश्यतायां घन्हेराधेयतासंसर्गेणावच्छेदकतया सप्तम्यर्थस्याग्निवृत्ति-
त्वस्य च विधेयतया उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यानवकाशात् ।
घस्तुतस्तु । तत्र घन्हेरनन्वये ऽपि न क्षतिः । व्युत्पन्नानां तादृशप्र-
योगस्याप्रामाणिकत्वात् । संस्कृते घन्हौ जुहुयादित्यादिस्थले च वि-
धेयांशे ऽधिकावगाहनात्तास्तेवानुपपत्तिः । घृतादेश्चाश्रयानवच्छि-
न्नधात्वर्थतावच्छेदकक्रियारूपफलाश्रयत्वात् कर्मत्वोपपत्तिः । यत्तु
धात्वर्थतावच्छेदकत्वं धातुवृत्तिप्रहविशेष्यांशे साक्षात्प्रकारत्वं तद्य

क्रियायामेव न संयोगांशे स्पीतिनां प्रजुंहांतिकर्मतापत्तिरिति । तद-
 सत् । अजां ग्रामं नयतीत्यादौ संयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापा-
 रादिरूपे धात्वर्थे संयोगादेः साक्षाद्प्रकारतया तदाधर्याभूतग्रामादेः
 कर्मत्वानुपपत्त्या नीचहादेर्द्विकर्मकत्वव्याघातात् । अथात्र ग्रामादेः
 प्रधानकर्मत्वं नास्त्येवापि तु गौणकर्मत्वमेव । अत एव तादृशकर्म-
 त्वमाख्यातेन नाभिधीयते “प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणा-
 मि” त्यनुशासनादिति । अजांग्रामोनीयते इत्यादिको न प्रयोग इति
 चेत्तर्हि तत्र ग्रामादेरिवात्रापि धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकफल-
 शालित्वेन गौणकर्मत्वापत्त्या घट्टिं घृतं जुहोतीति प्रयोगापत्ति-
 दुर्वारैवेति । अस्मन्मते चाध्वयानवच्छिन्नसंयोगविषयताशालि-
 धातुजन्योपस्थिति घटितसामान्या एव संयोगे द्वितीयार्थान्वय-
 बोधप्रयोजकतया नैतादृशप्रयोगापत्तिः । यत्तु अधःसंयोगावच्छिन्न-
 स्पन्दो न पतत्यर्थः, अपि तु गुरुत्वजन्यतावच्छेदकजातिविशेषाव-
 च्छिन्न एव । अत एव फलावच्छिन्नव्यापाराबोधकत्वात् सकर्म-
 कत्वमिति । तत्र फलस्य धात्वार्थाघटकत्वे स्पन्द एव सप्तम्यर्थान्व-
 यस्योपगन्तव्यतया पर्णादिनिष्ठस्य भूतलावृत्तितया भूतले पततीति
 प्रयोगानुपपत्तिः । पर्णादिगतस्पन्दस्य परम्परया भूतलावृत्तित्व-
 मिति चेत्तर्हि वृक्षात्पततीति चतु वृक्षे पततीत्यपि स्यात् । अस्मन्मते
 चान्यत्र व्यापारे सप्तम्यर्थान्वये ऽपि अत्र व्युत्पत्तिर्वाच्य्यादधः
 संयोगरूपधात्वर्थतावच्छेदकएव तदन्वयबोध इत्यदोषः । अन्येतु ।
 भूम्यादेः कर्मत्वविवक्षायां भूमिं पततीति प्रयोग इष्ट एव । अत एव
 द्वितीयाश्रितेत्यादिसूत्रेण नरकं पतित इत्यादिस्थले द्वितीयासमास-
 विधानमुपपद्यते । धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकफले द्वितीयार्था-
 न्वयएवाध्वयानवच्छिन्नफलोपस्थितेरपेक्षा अग्निं जुहोतीति यारणाय
 स्वीक्रियते इति चदन्ति । तदपि न शोभनम् । तथा सति भूम्यादि-
 पदोत्तरं कदा चित्सप्तमी कदा चिद्वितीयेत्यत्र नियामकाभावप्रस-
 ज्ञात् । व्यापारांशे आधेयत्वविवक्षायां सप्तमी फलांशे तद्विवक्षायां
 द्वितीयेत्यस्योक्तयुक्त्या फलांशएव सप्तम्यर्थान्वयस्यावश्यं स्वीक-
 रणीयतया यफनुयशक्यत्वादि । ब्राह्मणाय धनं ददातीत्यादौ
 स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टपरस्वत्वानुकूला इच्छा धात्वर्थः । तादृशस्व-
 त्वरूपधात्वर्थतावच्छेदकफलएव द्वितीयार्थान्वयः । उपेक्षायाम-
 तिप्रसङ्गधारणाय परस्वत्वनिवेशः । दानं च न संप्रदानस्वत्वजन-
 कारिका इच्छैव ददात्यर्थः । तत्र स्वस्वत्वध्वंसरूपफलाधयत्वाद्जन-

स्य कर्मता । धनं प्रतिगृह्णातीत्यादौ स्वस्वत्वजनकेच्छारूपस्वीकारविशेषो धातोरर्थः । स्वस्वत्वरूपफले च द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयः । तण्डुलंपचतीत्यादौ रूपपरावृत्तिजनकतेजःसंयोगो धातो रर्थः । रूपादिपरावृत्तिफले च तण्डुलादिवृत्तित्वान्वयः । ओदनं पचतीत्यादौ ओदनादिपदस्य तन्निष्पादकतण्डुलादौ लक्षणा । अवयविनिपाकानङ्गुपगमे च तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलादिपदस्य तदारम्भकपरमाणुषु लक्षणा । ओदनं भुङ्क्ते इत्यादौ गलाधोनयनं धात्वर्थः । तच्च गलाधःसंयोगावच्छिन्नप्रक्रियानुकूलव्यापार । तादृशक्रियारूपफलपथ ओदनवृत्तित्वान्वयः । उक्तयुक्त्वा गलाधोदेशस्य न कर्मत्वम् । एवमन्यसकर्मकधातूनामप्यर्थाः स्वयमूहाः ।

गां दोग्धि पय इत्यादौ द्विकर्मकधातुसमभिव्याहृतगवादिपदोत्तरद्वितीया क्रियाजन्यफलशालित्वादन्यदेव कर्मत्वं बोधयति । फारकाधिकारीयेणाकथितं चेति सूत्रेणापादानत्वादिभिन्नधातुप्रतिपाद्यान्वयिधर्मान्तरावच्छिन्नस्यापि कर्मसंज्ञाभिधानात् । गवां पयो दोग्धीत्यादौ धातुप्रतिपाद्यान्वयिगवादिसवन्धो न विवक्षितः, अपि तु क्षीराद्यन्वयी स इति कर्मत्वाविवक्षया द्वितीयानवकाशः, किन्तु शैपिकी, पप्रथेवेति । अत्र धातुप्रतिपाद्यत्व तदर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टसाधारणम् । गां दोग्धीत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टवत् द्वितीयार्थान्वयात् । तथाहि । क्षरणानुकूलव्यापारो बुहेरर्थः । द्वितीयार्थश्च जनकत्वसंबन्धेन क्षरणान्वयी विभागः । विभागे चाधेयतया प्रकृत्यर्थगवादेरन्वयः । एव च धात्वर्थतावच्छेदकक्षरणरूपफले प्रधानकर्मक्षीराद्यन्वितद्वितीयार्थवृत्त्यन्वय इति गोनिष्ठविभागानुकूलपयोनिष्ठक्षरणानुकूलव्यापारकर्त्ता मैत्र इति गां पयो दोग्धि मैत्र इति धान्याधीनो बोधः । न च विभागोपादानत्वमेवेति तद्विवक्षायां द्वितीयानवकाशोति वाच्यम् । धातुवृत्तिग्रहविशेष्यान्वयिनो विभागसंवापादानत्वरूपत्वात् । वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ स्यन्दरूपविशेष्यांशे एव पञ्चम्यर्थविभागान्वयात् । वस्तुतो विभागावच्छिन्नक्षरणानुकूलो व्यापारो बुहार्थः । गोपदोत्तरद्वितीयार्थश्च विभागान्वयिनी वृत्तिरेव । न चैव धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपं कर्मत्वमेवात्रापि प्रतीयते इति नाकथितं चेत्यस्य विषय इति वाच्यम् । धात्वर्थतावच्छेदकत्वस्य धातुवृत्तिग्रहविशेष्यांशे साक्षाद्विशेषणत्वरूपत्वात् । यत्र च क्षरणानुकूलव्यापारमात्रं धात्वर्थतया विवक्षितं क्षरणान्वयिविभागश्च विभक्त्यर्थतया तत्रापादानत्वबोधिका पञ्चमी । एतेन कदा चिद्गां दोग्धि पयः, कदा चिच्च

गोभ्यो दोग्धि पय इत्यत्र नानियमः । अथ वा गोभ्यो दोग्धि पय इत्यत्रापि विभागो धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्ट एव वृक्षाद्विमज्जते इत्यत्रेवावधित्वरूपापादानत्वविवक्षायां पञ्चमी, आश्रयत्वाविवक्षायां च द्वितीया । अवधित्वं चाश्रयत्यादन्यदेव संबन्धाविशेषः । अत्र क्षरणान्वायिनः परस्मैवेतत्वस्य द्वितीयार्थत्वात् पयोनिष्ठक्षरणस्य पयोनिष्ठविभागजनकत्वे ऽपि न पयः पयो दोग्धीति प्रयोगः । परत्वं विभागान्वायितावच्छेदकावच्छिन्नपेक्षया योच्यम् । दुह्यते गौः क्षीरमित्यादौ क्षरणजन्यविभागाश्रयत्वं गवादिनिष्ठमप्रधानकर्मत्वमाख्यातार्थः । अप्रधाने दुहादीनामित्यनुशासनात् । क्षीरवृत्तित्वस्य धात्वर्थक्षरणपवान्वयः । आख्यातार्थक्षरणे च धात्वर्थव्यापारान्वयः । तथा च विभागावच्छिन्नक्षीरनिष्ठक्षरणानुकूलव्यापारजन्यक्षरणजन्यविभागाश्रयो गौरित्याकारको घांधः । अथ वा विभागक्षरणव्यापारेषु विशकलितेषु धातोः शक्तिश्रयं, विशिष्टलामो ऽन्वयबलात् । कर्माख्यातस्थले चाकाङ्क्षावैचित्र्येण तेषां विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यात् । व्यापारजन्यक्षरणजन्यविभागपर्यन्तस्य धातुत एव लामः । आश्रयत्वमेवाख्यातार्थः । एवं च क्षरणविभागयोर्न द्वधा भानम् । गौणकर्मासमभिव्याहृते दुह्यन्ते क्षीराणीत्यादौ आत्मनेपदेन केवलेन धातुसहितेन वा विभागावच्छिन्नक्षरणश्रयत्वरूपप्रधानकर्मत्वस्य बोधने ऽपि एकदा उभयविधकर्मत्वबोधनस्याव्युत्पन्नतया दुह्यन्ते क्षीराणि गौरित्यादयो न प्रयोगाः ।

पौरुवं गां याचते घिप्र इत्यादौ स्तोत्रेद्वयकदानेच्छा याचत्वर्थः । प्रधानकर्मगवाघन्वितद्वितीयार्थः विषयत्वं धात्वर्थतावच्छेदकदाने ऽन्वेति । सविषयकज्ञानादिरूपविषयोपहितेच्छाबोधकधातुस्थले इच्छाविषयविषयत्वमेव प्रधानकर्मत्वम् अत एव घटो जिज्ञास्यते इत्यादौ घटादेः सन्नतकर्मता । अथैवं यद्वस्तुविषयकं दानमप्रसिद्धंतद्वस्तुरूपकर्मसमभिव्याहृतधातुघटितयचसः कागतिरिति श्वेद् या गतिर्भोगनं दिदृक्षते इत्यादिकस्य भ्रान्तपुरुषीयगगनादिप्रकारकदर्शने च्छाबोधकवाक्यस्य । गगनाविवयकत्वप्रकारकदर्शनेच्छाबोधस्तत्रेति चेदिहापि गोविषयिताप्रकारेतरानिरूपितम्भत्येच्छानिष्ठविषयताशाली वा बोधस्तद्व्याक्यस्यविशेषादर्शिविषयता च समा । विवेचनीयं चेदमग्रे । पौरुवपदोत्तरद्वितीयायास्तु वृत्तिरेषार्थः । तस्या दाने ऽन्वयः । पौरुवस्य तादृशदानाश्रयत्वमेवाप्रधानकर्मत्वम् । न चैवमिच्छाविशेषरूपदानस्याश्रयत्वं कर्तृत्वमेवेतियाच्यम् । धातुजन्यम्-

तिपत्तिविशेषीभूतदानाश्रयत्वस्यैव तत्कर्तृत्वरूपत्वात् । अत्र च दानस्य तादृशप्रतिपत्ताविच्छारूपधात्वर्थे विशेषणत्वात् । चैत्रेण पौरवो गां याच्यते इत्यादावप्युक्तक्रमेण चैत्रवृत्तीच्छाविषयगो-
र्मकदानाश्रय इत्यन्वयबोधो बोध्यः । यद्यपि निरुक्तयाञ्चाभिक्षौ चेति बुद्धियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिन्नामित्यत्रार्थपरभिक्षुपादानेनैव चरितार्थतया याचेरुपादानमनर्थकं तथापि याचमानः शिवं सुरा-
नित्यादौ याचतेर्न निरुक्तभिक्षार्थकतेति तदुपादानम् । तत्र हि व्या-
पारजन्यत्वप्रकारकेच्छा धात्वर्थः । इच्छायां प्रधानकर्मफल्याणा-
न्विताद्वितीयार्थविषयिताया अन्वयः । व्यापारे च सुरान्वितवृत्ति-
त्वस्य द्वितीयार्थस्यान्वयः तथा च सुरवृत्तिव्यापारजन्यत्वप्रकारक-
फल्याणेच्छाश्रय इत्यन्वयबोधः । गां व्रजं रुणद्धीत्यादौ देशान्तर-
संचाराविरोधिव्यापारो धात्वर्थः । संचाराविरोधित्वं संचारानुत्पाद-
प्रयोजकत्वम् । अनुत्पादे प्रधानकर्मगोवृत्तित्वान्वयः । देशविशेष-
णभेदे व्रजमिति द्वितीयान्तार्थव्रजप्रतियोगित्वान्वयः । रुच्यते गां
व्रजइत्यादावन्वयबोधः स्वयमूहनीयः ।

गुरुं धर्मं पृच्छतीत्यादौ जिज्ञासाबोधकव्यापारो धात्वर्थः । बोधे
गुरुवृत्तित्वस्य जिज्ञासायां धर्मविषयकत्वस्यान्वयः । शिष्यं धर्मं
भूते इत्यत्र ज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगो धात्वर्थः । ज्ञाने धर्मविषयत्वस्य
शिष्यवृत्तित्वस्याप्यन्वय इति तन्न चादतरम् । तथा सति यत्र जि-
ज्ञासाविषयकचैत्रज्ञानेच्छया प्रश्नस्तादृशशब्दाश्च सामग्रीबलेन मैत्र-
स्यापि पृच्छकजिज्ञासाज्ञानन्तत्र मैत्रं पृच्छतीति प्रयोगस्य, एवं यत्र
चैत्रज्ञानेच्छया भूते दैव्यशाश्च मैत्रस्यापि ज्ञानं तत्र मैत्रं भूते इति प्र-
योगस्य चापत्तेः । साक्षाद्धात्वर्थविशेषणज्ञानरूपफलाश्रयतया तत्र
गुर्वादीनां प्रधानकर्मताया अप्रधाने बुद्धादीनामित्यनुशासनविरोधेन
पृच्छते गुरुधर्मं “स पृष्टेन कस्त्वं भो शिष्य” । उच्यते । धर्म-
मित्यादिस्थले च लकारादिना तत्कर्मत्वाभिधानानुपपत्तेश्च । परं तु
जिज्ञासाज्ञानोद्देश्यकप्रवृत्त्यधीनशब्दः पृच्छतेरर्थः । ज्ञाने गुरुवृत्ति-
त्वस्यान्वयः । शब्दे च धर्मविषयकत्वस्यान्वयः । शब्दस्य च विष-
यता व्यापारानुबन्धिनी, ज्ञानस्य परम्परया शब्दरूपधात्वर्थविशे-
षणत्वात् । तदाश्रयीभूतगुरोर्गौणकर्मता । धर्मस्य च धात्वर्थविषय-
तया प्रधानकर्मता श्रूत्रश्च ज्ञानोद्देश्यकप्रवृत्त्यधीनशब्दोर्थः । ज्ञाने
शिष्यवृत्तित्वस्य शब्दे च धर्मविषयकत्वस्यान्वयः अजां प्रागं नय-
तीत्यादौ प्रागं भारं वहतीत्यादौ च उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रि-
यानुकूलव्यापाररूपं प्रापणं धातोरर्थः । तत्र क्रियारूपे फले अजा-

भारादिवृत्ति त्वान्वयः । संयोगरूपफले च ग्रामादिवृत्तित्वस्यान्वयः ।
 तथा च ग्रामवृत्तिसंयोगजनकाजादिवृत्तिक्रियानुकूलव्यापारानुकू-
 लकृतिमानित्पन्धयबोधेः । अजा ग्रामं नीयते, उह्यते मारो ग्रामं चैवे-
 ण, इत्यादायुत्तरसंयोगावच्छिन्नक्रियारूपं फलं कर्माख्यातार्थसन्नं
 च धात्वर्थस्य तादृशव्यापारस्य जन्यतासंबन्धेन तस्य चाधयतासं-
 बन्धेन अजाभारादिरूपप्रधानकर्मण्यन्वयः । ग्रामादिवृत्तित्वान्वयस्तु
 संयोग एव एवं च चैत्रकृतिजन्यो यः संयोगावच्छिन्नक्रियानुकूल-
 व्यापारस्तज्जन्यग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलकर्मवानजादिरित्यन्वयबोधः ।
 न च कारकविभक्त्यर्थस्य धात्वर्थैवान्वयनियमात्प्रत्ययोपस्थाप्यसं-
 योगे कथं ग्रामादिवृत्तित्वान्वय इति वाच्यम् । भूतले घट इत्यादौ
 घटादिपदार्थैर्व्यधिकरणसप्तम्यर्यान्वयात्तादृशनियमासिद्धेः । अस्तु
 वा धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकतया भासमाने संयोगएव तद्व्य-
 यः । फलव्यापारयोः पृथक्शक्तिमते चाधयत्वमेवात्मनेपदार्थः ।
 संयोगावच्छिन्नक्रियारूपधात्वर्थ एव व्यापाररूपधात्वर्थविशेष्य-
 तया आधयत्वविशेषणतया ब्रान्वेति । तदेकदेशे संयोगएव
 ग्रामादिवृत्तित्वान्वयः । चैत्रीयकृतिजन्यव्यापारजन्यग्रामवृत्ति-
 संयोगानुकूलक्रियाधयवानजादिरित्याकारको बोधः । ज्ञानानु-
 कूलशब्दश्च द्रव्यं निरूपयतीत्यादौ धातोरर्थः । तादृशीयाविशि-
 ष्टैकार्थस्य एकदेशे ज्ञानांशे आधेयत्वान्वयबोधे च न द्वितीयायाः
 साकाङ्क्षता स्वीक्रियते, अपि तु विषयतया अन्वयबोधएवेति शिष्यं
 द्रव्यं निरूपयतीत्यादिने प्रयोगः । यत्तु धात्वर्थो ज्ञानमेव तदनुकूलव्या-
 पारश्च णिजर्थ इति । तदसत् । धातोरसुराद्यन्तर्गततया स्वार्थएव
 णिचोविधानात् । अन्यथा निरूपयतीत्यस्य ज्ञापयतीत्यादिसमशी-
 लतया शिष्यं ज्ञापयतीत्यादिवच्छिष्यं निरूपयतीति प्रयोगस्य दुर्वा-
 रत्वात् । अजां ग्रामं यापयति शिष्यं शास्त्रं ज्ञापयति ब्राह्मणमश्वं
 भोजयति यजमानं मन्त्रं पाठयति घटं जनयति नाशयतीत्यादौ णि-
 च्प्रत्ययप्रकृतिभूतधात्वर्थकर्तृपाचकाजादिपदोत्तरद्वितीयायाः मु-
 ल्यभाक्तसाधारणं कर्तृत्वमेवार्थः । गतिबुद्धीत्यादिसूत्रेण कर्तुः क-
 र्मसंज्ञाविधानात् । गतिज्ञानोत्पत्त्यादिनिरूपितं कर्तृत्वं चाधयत्वमेव
 गलाधः संयोगानुकूलक्रियानुकूलव्यापाररूपभोजनं कण्ठताल्याय-
 भिघातरूपपाठनिरूपितं च तदनुकूलकृतिमत्त्वं नाशानिरूपितं च प्र-
 तियोगित्वम् । तस्य च निरूपकतासंबन्धेन धात्वर्थे ऽन्वयः । नध्य-
 मते च यत्राधयत्वं कर्तृत्वं तत्राधेयत्वं द्वितीयार्थः । यत्रानुकूल-
 कृतिमत्त्वं तत्र कृतिजन्यत्वं यत्र प्रतियोगित्वं तत्रानुयोगित्वं तेषां

चाश्रयतासंबन्धेनैव धात्वर्थेन्वयः गत्यर्थादिभ्यो ऽन्यत्र च णिच्प्र-
त्ययप्रकृतिधात्वर्थकर्तृवाचकपदाद् न द्वितीया, तादृशकर्तुः कर्म-
तातिदेशाविषयत्वात् । तेन पाचयत्योदनं सहायेनेत्यादय एव प्रयो-
गाः, न तु पाचयत्योदनं सहायामित्यादयः । के चित्तु । पाकादि-
कर्तुः पाकादिकर्मत्वविरहे ऽपि ण्यन्तसमुदायस्यापि धातुत्वेन त-
त्कर्मतया सहायादेः पाचयत्योदनं सहायमित्यादयः प्रयोगा अपि
साधवः । अत एवाजिग्रहत्तं जनको धनुस्तदित्यादयो भट्टिप्रयो-
गाः । गतिबुद्धीत्यादिसूत्रं च नियमपरतया गत्यर्थधातुयोगे कर्तृप्र-
त्ययासाधुत्वज्ञापकम् । तेन पाचयत्योदनं सहायेनेत्यादिवद् भजया
ग्रामं यापयतीत्यादयो न प्रयोगा इत्याहुः । एषामयमाशयः । हेतुम-
ति चेत्यनुशामनाद् णिजर्थो हेतुकर्तृत्वम् तच्चम् । स्वतन्त्रकर्तृप्रेरणा
अन्यनिष्ठकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापाररूपा, कर्तृत्वं क्व चित्प्रयत्नः क्व चि-
दाश्रयत्वादिकं, यादृशधातुत्तराख्यातेन, यादृशकर्तृत्वं बोध्यते तदु-
त्तरणिच्प्रत्ययेन तादृशकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारो बोध्यते । अत एव
पाचयतीत्यादौ पाकादिकृतिनिर्वाहकः, ज्ञापयतीत्यादौ ज्ञानाश्रय-
त्वनिर्वाहकः, नाशयतीत्यादौ नाशप्रतियोगित्वनिर्वाहको व्यापारः
प्रतीयते । निर्वाहकत्वं च स्वरूपसंबन्धविशेषः । न तु जनकत्वम् ।
अतो न नाशयतीत्यादावनुपपत्तिः । एवं च ण्यन्तधातुप्रतिपाद्यता-
वच्छेदकं फलं कर्तृत्वमेव निर्वाह्यस्यैव फलत्वात् । तदाश्रयतया
स्वतन्त्रस्य कर्तुः कर्मता, तादृशफलविशेषणतया स्वतन्त्रकर्तृवृत्ति-
त्वविवक्षायां पाचयत्योदनं सहायमित्यादयः प्रयोगाः यदा तु पाका-
दिविशेषणतया सहायादिकर्तृत्वं विवक्षितं तदा पाचयत्योदनं स-
हायेनेत्यादयः । अथ यत्र चैत्रमैत्रोभयकर्तृकएक एव पाकस्तत्र
चैत्रमात्रं प्रयोजयति यज्ञदत्तो मैत्रेणात्रं पाचयतीति प्रयोगापत्ति-
रिति, तत्रापि ण्यर्थकृतावेव तृतीयान्तार्थमैत्रादिवृत्तित्वस्यान्वयो-
वाच्यः । एवं च मैत्रं पाचयतीत्यादिवाक्यजन्यबोधवैलक्षण्याद्
द्वितीयातृतीयोस्तात्पर्यभेदेन व्यवस्थाया न संगतिरिति चेन्न ।
अगत्या तत्र पाकादिविशेषणकृतेः पारतन्त्र्येण व्यापारविशेषणीभू-
तणिजर्थकृतावभेदान्वयमुपगम्योक्तातिप्रसङ्गस्य वारणीयत्वात् । प-
दार्थकदेशे कृतौ पाकादेरिव कृतेरप्यन्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् ।
यस्तुतः । कर्तृत्वं व्यापारश्च पृथगेव णिजर्थः । विशिष्टलोभो ऽन्व-
यबलात् । केचित्तु, अनुकूलव्यापार एव णिजर्थः, तदन्वयिनी ग-
मनभोजनक्रियैव धात्वर्थतावच्छेदकं फलं, तत्संबन्धिनस्तादृशक्रि-
याकर्तुण्यन्तकर्मता । तादृशक्रियासंबन्धश्चाश्रयत्वकृतिमत्त्वान्यतरो

प्राज्ञः । अतो गमनादिसंबन्धिकालादौ नास्तिप्रसङ्ग इत्याहुः । मत्र
 च तादृशकर्मता याचकपदात् कदा चिद्विद्वितीया कदा चित्तृतीया
 इत्यत्र नियामकाभावः । तादृशपदोत्तरपोस्तपोस्तुल्यार्थकतया वि-
 चक्षाभेदरूपनियामकाभावादिति तु चिन्तनीयम् । अजा प्राग्
 याप्यते चैत्रेणेत्यादौ चैत्रकर्तृकव्यापारनिवार्यं यद्ग्रामवृत्तिसंयोगा-
 नुकूलक्रियाकर्तृत्वं तदाश्रयो ऽजा इति बोधः । तत्र संयोगावच्छि-
 न्नक्रिया धातुलभ्यां, संयोगे ग्राममित्यादिविद्वितीयान्तार्थग्रामादि-
 वृत्तित्वान्वयफलत्वात् । ग्रामादिवृत्तिसंयोगावच्छिन्नक्रिया लभ्यते ।
 तादृश्या णिजर्थकर्तृत्वे ऽन्वयः । कर्मख्यातादिसमभिव्याहारनिय-
 म्निप्रतव्युत्पत्तिबलाच्च तादृशक्रियान्वितकर्तृत्वं तृतीयान्तार्थचैत्रा-
 दिकर्तृत्वविशेषितव्यापाररूपापरणिजर्थं निर्वाह्यत्वसंबन्धेन विशे-
 पितम् । अजादिरूपकर्माभूतं कर्तृविशेषणीभवदाख्याताश्रयत्वे वि-
 शेषणतया भासते । ये तु गतिपुद्धीत्यादिस्मृतेषु संज्ञाविधायकत्वं
 वर्णयन्ति । तेषामयमाशयः । व्यापार एव णिजर्थः तत्र धात्वर्थक्रि-
 यायाः स्वकर्तृत्वनिर्वाहकत्वं संसर्गः । अतो न कर्तुः कर्मत्वं सूत्रा-
 न्तरप्राप्तम् । याप्यते ग्राममजा इत्यादौ स्वनिर्वाह्यकर्तृतानिरूपकत्व-
 संबन्धेन व्यापारविशेषितधात्वर्थः कर्तृत्वे ऽन्वेति । तथाश्रयत्वसं-
 बन्धेन अजादौ विशेषणतया भासते । तादृशव्यापारे तृतीयान्तार्थ-
 स्य चैत्रादिकर्तृत्वस्य धात्वर्थकदेशे संयोगादिकले च द्वितीयान्तार्थ-
 स्य ग्रामवृत्तित्वस्य विशेषणतया मानं ष्यन्तोत्तराख्यातस्यापि कर्तृ-
 त्वमेवार्थः । तत्र च तस्य वृत्तिः क्लृप्तैव । तच्च उक्तस्य धात्वर्थस्य
 विशेषणतया प्रथमान्तपदार्थस्य च विशेषणतया भासते । न च
 यकसमभिव्याहृताख्यातोपस्थाप्यकर्तृत्वस्यान्वयबोधोपगमे गम्यते
 चैत्र इत्यतो ऽपि गमनकर्त्ता चैत्र इत्यन्वयबोधः स्यादिति धार्यम् ।
 ष्यन्तोत्तरयकसमभिव्याहृताख्यातस्यैव कर्तृत्वान्वयबोधनियामक-
 त्वात् । अथैवमजा याप्यते इत्यादौ कर्तृत्वस्याख्यातबोध्यत्वे कर्त्तरि
 शवित्यपवादादिष्यतया यको ऽसाधुतापत्तिः । न च यादृशधातुत्तरं
 यत्सार्वधातुकं विहितं तादृशधात्वर्थनिरूपितकर्तृत्वस्य तेन विव-
 क्षीयामेव कर्त्तरि शवित्यादेः शवादिविधायकत्वात्, प्रकृते ष्यन्त-
 समुदायस्य उत्तरमेवाख्यातं तेन तदर्थनिरूपितकर्तृत्वं च न बोध्य-
 ते, अपि तु ष्यर्थविशेषितधात्वर्थान्वितकर्तृत्वमेवेति न तादृशाप-
 दाद्विपर्ययतेति धार्यम् । कर्त्तरिख्यातस्यले विषेयविशेषणभाववैष-
 रीत्येन व्यापारविशेषितक्रियाया अपि ष्यन्तधात्वर्थत्वात् । मैव-
 म् । लकारसामान्यवृत्त्या यत्र कर्तृत्वं प्रतीयते तत्रैव कर्त्तरि श-

वित्यस्य विधायकता, अत्र कर्मत्वसमशीले कर्तृत्वे आत्मनेपदत्वेन शक्तिः । वस्तुतः फलव्यापारयोः पृथक् धात्वर्थतामते गच्छतीत्यादाविव गम्यते इत्यादावपि लकारेणाश्रयत्वरूपकर्तृत्वाभिधाने यद् अनुपपन्न इति, परस्मैपदसमभिव्याहृतधातुना यादृशविशिष्टो ऽर्थः प्रत्याप्यते, तादृशविशिष्टार्थान्वितकर्तृत्वाभिधानमेव शब्द्विषयः । एवं च प्रकृते ऽपि नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । ग्रामो याप्यते, अर्थो बोध्यते, इत्यादौ भावनाविशेष्यतया ग्रामादेर्भाने ऽपि गमनादिकर्तुः कर्मत्वविवक्षायां तस्यैवाख्यातार्थविशेष्यतया बोधो ऽव्युत्पन्नः । ण्यन्ते कर्तृश्च कर्मण इत्यनुशासनादतो ऽजां ग्रामो याप्यते शिष्यमर्थो बोध्यते इत्यादयो न प्रयोगाः । ग्रामो याप्यते, अर्थो बोध्यते, इत्यादौ फलं विपयित्वादिरूपं च मुख्यभाक्तसाधारणं कर्मत्वमेवाख्यातार्थः । फलव्यापारयोः । पृथक्धात्वर्थतामते आश्रयत्वमेवाख्यातार्थः । धात्वर्थव्यापारविशेष्यतया तादृशाश्रयत्वविशेषणतया च धात्वर्थफलस्य भाने ऽपि, ण्यर्थव्यापारस्य जन्यतासंबन्धेनैव धात्वर्थक्रियाज्ञानादिविशेषणत्वं पूर्ववदेव । अजां ग्रामो याप्यते इत्यादि कस्तु न प्रयोगः, द्वितीयया कर्मत्वबोधने धात्वर्थव्यापारविशेष्यतया ण्यर्थबोधसामान्याः प्रयोजकत्वात् । यगादिसमभिव्याहृतस्थले च धात्वर्थविशेषणतयैव ण्यर्थस्य बोधात्, ण्यन्तधातोः सकर्मकत्वे तदुत्तरभावाख्यातस्य भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुशासनेनासाधुत्वाच्च न तादृशप्रयोगः । ग्रामं याप्यते इति भावाख्याते प्रयोगस्त्विष्ट एव । ण्यन्तकर्मासमभिव्याहारादेकदा कर्तृत्वकर्मत्वबोधकताया आख्यातस्याव्युत्पन्नतया अजां ग्रामो याप्यते इत्यादयो न प्रयोगाः । एवं तण्डुलः सहायेन पाच्यते, चैत्रेणेत्यादौ धात्वर्थं सहायादिकर्तृत्वस्य तद्विशेषणण्यर्थव्यापारे च चैत्रादिकर्तृत्वस्य तृतीयास्तार्थस्य बोधः । शेषं पूर्ववदिति दिक् ।

ग्रामं गच्छतीति वत्स्रं गच्छतीति प्रयोगधारणाय परस्मैपदत्वमपि द्वितीयार्थं इष्यते । तस्य च धात्वर्थे ऽन्ययः । परत्वे चैकदेशे ऽपि आकाङ्क्षावैचित्र्यात् । प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगितयान्वयः । एवं च ग्रामं गच्छति चैत्र इत्यादौ ग्रामभिन्नसमवेता ग्रामनिष्ठसंयोगजनिका या क्रिया तदाश्रयताचांक्षेत्र इत्यन्वयबोधः । स्वनिष्ठसंयोगजनकक्रियायां स्वभिन्नसमवेतत्वस्य बाधात्स्वमात्मानं गच्छतीति न प्रयोगः । यत्र चोभयकर्मभ्यां मल्लयोः संयोगस्तत्र मल्लान्तरसमवेतक्रियायाः स्वनिष्ठसंयोगजनिकायाः स्वभिन्नसमवेतत्वे ऽपि तादृशक्रियाश्रयतायाः स्वस्मिन् बाधाद् मल्लः स्वं गच्छतीति न प्र-

योगः । न च स्वनिष्ठसंयोगजनकत्वसमवेतक्रियायां स्वभिन्नसमवे-
 तत्वस्यायोग्यतया तदभानेप्यबाधितं स्वनिष्ठसंयोगजनकत्वं विप-
 रीकृत्य शाब्दबोधसंभवात् । तदर्थमात्रतात्पर्येण स्वं गच्छतीति
 प्रयोगो दुर्वार एवेति वाच्यम् । परसमवेतत्वाविषयकस्य द्वितीया-
 धीनफलजनकत्वबोधस्य कुत्राप्यनभ्युपगमेन तादृशबोधे तन्नामक-
 सामग्न्या अप्यपेक्षणीयत्वात् । अथ स्वस्यापि द्वित्वावच्छिन्नसमे-
 दयत्वात् स्वं गच्छतीति प्रयोगस्य दुर्वारतया द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्य
 प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेनैव भेदे ऽन्व-
 योबोध्यः । तथा च त्रैत्रो द्रव्यं गच्छति, मह्यो मह्यं गच्छती, त्या-
 दियाफ्यस्याप्रमाणतापत्तिः । चैत्रमह्लादिनिष्ठक्रियायां प्रकृत्यर्थताव-
 च्छेदकीभूतद्रव्यत्वमह्यत्वाद्यवच्छिन्नभिन्नासमवेतत्वात् । तत्तद्व्य-
 क्तिवानुपस्थितावपि शाब्दबोधोदयेन तत्तद्व्यक्तित्वाच्छिन्नप्रतियो-
 गितासंबन्धेनान्ययोपगमासंभवात् । उक्तयुक्त्या संबन्धघटकोप-
 स्थितेरपि शाब्दबोधे ऽपेक्षितत्वात् । एकधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिता-
 या अन्यधर्मावच्छिन्नसंसर्गत्वे मानाभावाच्च प्रतियोगिविशेषिताभा-
 वबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात् । अन्ययितानवच्छेदका-
 यच्छिन्नप्रतियोगितायाः संबन्धत्वासंभवाच्चेति चेत्तर्हि, क्रियान्व-
 यिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव द्वितीयार्थो ऽस्तु । भेदे प्रकृत्यर्थ-
 स्याधेयतासंबन्धेनान्यय इति न का चिदनुपपत्तिः । न चैवमपि वि-
 हगो भूमिं प्रयातीतिवद्विहगो विहगं गच्छतीति प्रयोगो दुर्वारः ।
 विहगनिष्ठभूमिसंयोगजनकतत्क्रियाया विहगान्तरनिष्ठभेदप्रतियो-
 गितावच्छेदकतया विहगनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकाविहगवृत्ति-
 संयोजनकक्रियाश्रयत्वस्याबाधितत्वादिति वाच्यम् । विहगो विहगं
 गच्छतीत्यादौ विहगादिप्रकृत्यर्थवृत्तित्वाविशिष्टसंयोगस्य क्रियायां
 जनकत्वस्याश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसंबन्धेनान्ययो-
 पगमात्, विहगनिष्ठक्रियायास्तद्विहगनिष्ठसंयोगजनकत्वेन तज्जन-
 कतासंबन्धेन तत्संयोगवत्त्वे ऽपि विहगवृत्तित्वविशिष्टतत्संयोगाश्र-
 यतद्विहगनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात्त्रोकोभयसंबन्धेन
 विशिष्टसंयोगवत्त्वमित्यनतिप्रसङ्गात् । एवं सति परसमवेतत्वं सं-
 गम्यते इत्यादावपि जन्यत्वस्यावच्छिन्नभेदसामानाधिकरण्योभयसं-
 बन्धेन क्रियायाः । संयोगे ऽन्वय इष्यते तत्तत्क्रियावच्छिन्नभेदवृत्ति-
 भूभ्यादायेव तादृशभेदसामानाधिकरण्यसंबन्धेन तत्तत्क्रियाविशि-
 ष्टसंयोगादिमत्त्वोपगमात्, तत्र तत्क्रियाश्रयविहगे तद्बाधेन नाति-

प्रसङ्ग इति ध्येयम् ।

ज्ञानादिरूपसविषयकवस्त्वभिधायकधातुसमाभिव्याहृतद्वितीयायाः प्राचीनमते निरूपकतासंबन्धेन धात्वर्थान्वयि विषयत्वमर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्याधेयतासंबन्धेनान्वयः । वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभाद्यप्रतियोगितानवच्छेदकतया घटं जानाति, पटं नोत्यादावनुपपत्तेस्तत्र विषयित्वार्थकत्वमेव नदीना उपवर्णयन्ति । तत्र च प्रकृत्यर्थस्य निरूपितत्वसंबन्धेन तस्य च धात्वर्थे आश्रयतासंबन्धेनान्वयः । घटादिनिष्टं ज्ञानादिकर्मत्वं च ज्ञानादिविषयित्वमेव । विषयित्वादौ च द्वितीयाया लक्षणैव न तु शक्तिरिति सांप्रदायिकाः । वस्तुतस्तु विषयितात्वस्य संयोगत्वाद्यपेक्षया आधेयतात्वाद्यपेक्षया चागुरुतया किंघर्मावच्छिन्ने शक्तिः कल्प्यते इत्यत्र विनिगमकं दुर्लभम् । एकस्मिन् प्रयोगे भूयस्त्वमप्यशक्यनिर्णयमिति तत्रापि शक्तिः सिद्धवतीत्यवधेयम् । चैत्रेण ज्ञायते घटा इत्यादौ कर्माख्यातस्थले आख्यातेन घटादौ धात्वर्थनिरूपितविषयत्वं बोध्यते । चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नवाचकदृश्यादिसमाभिव्याहृतद्वितीयाया लौकिकविषयित्वं, तादृशकर्माख्यातस्य लौकिकविषयत्वमर्थः । उपनीतसौरभादिविषयकसुरभिचन्दनमित्याद्याकारकचाक्षुपादिदशायां सौरभं पश्यतीति, सौरभं दृश्यते इत्याद्यप्रयोगात् । अथैवं पुष्पं जिघ्रतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । घ्राणजप्रत्यक्षस्य पुण्याद्यंशे लौकिकत्वविरहात् । तादृशधातुयोगे विषयित्वादिसामान्यस्य कर्मप्रत्ययार्थत्वे गन्धसाक्षात्कारे उपनयमर्यादयाकाशादिभाने आकाशं जिघ्रतीतिप्रयोगप्रसंगेन तत्रापि लौकिकविषयिताया एव कर्मप्रत्ययार्थतयोपगन्तव्यत्वादिति चेन्न । घ्राधातोर्हि गन्धलौकिकप्रत्यक्षत्वं शक्यतावच्छेदकं, घ्रा गन्धोपादाने इत्यनुशासनात् । तत्समाभिव्याहृतद्वितीयायाश्चाधेयत्वमेवार्थस्तस्य च व्युत्पत्तिवैचित्र्येण गन्धादिरूपधात्वर्थकदेशेनान्वयः । एवं च पुष्पं जिघ्रतीत्यादितः पुष्पवृत्तिगन्धलौकिकप्रत्यक्षाश्रयतावानित्याकारक एव शाब्दबोधो न तु पुष्पनिरूपितलौकिकविषयिताशालिप्रत्यक्षाश्रय इत्याकारक इति नानुपपत्तिः । न चैवं सविषयार्थबोधकधातुसमाभिव्याहृतकर्मप्रत्यस्य विषयित्वाथकत्वनियमभङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यम् । विषयानवच्छिन्नातादृशवस्त्वभिधायकधातुसमाभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्यैव तदर्थकत्वनियमात् । अस्य च गन्धात्मकविषयावच्छिन्नप्रत्यक्षवाचकतया तादृशनियमस्याबाधितत्वात् । न च घ्राधातुसमाभिव्याहृतद्वितीयाया गन्धान्विताधेयत्वार्थकत्वे आमोदमुपजिघ्रतीत्यादेरनुपपत्तिः ।

गन्धविशेषरूपामोदपदार्थाधेयत्वस्य गन्धे बाधादिति वाच्यम् । वि-
 पयावच्छिन्नप्रत्यक्षार्थकघ्राधानुसमभिध्याहृतद्वितीया या एव आधे-
 यतार्थकत्वनियमात् । तत्र विषयानवाच्छिन्नस्यैव प्रत्यक्षविशेषस्य
 लक्षणया धात्वर्थतोपगमेन विषयिताया एव तदर्थत्वात् । अस्तु तस्तु
 पुष्पं जिघ्रतीत्यादौ समवायावच्छिन्नाधेयत्वसंसर्गावच्छिन्नविषय-
 तानिरूपितप्रकारितैव द्वितीयार्थस्यैव गन्धनिरूपितलौकिकवि-
 पयिताशालिप्रत्यक्षात्मकधात्वर्थैकदेशे विषयितायां निरूपितत्वसं-
 बन्धेनान्वयः । तेन इदानीन्तनपुष्पे गन्ध इत्यादिप्रत्ययस्याधेयता-
 संसर्गेण कालादिप्रकारकत्वे ऽपि तादृशप्रत्यक्षदशायां न कालं जि-
 घ्रतीत्यादिप्रयोगः । तादृशज्ञानीयगन्धादिविषयितायां कालादिप्र-
 कारतानिरूपितत्वविरहात् । अत एव "तदानने मृतसुरभि क्षिती-
 श्वरो रहः समाघ्राय न तृप्तिमाययौ" । "आघ्रातवान् गन्धवहं सुग-
 न्धमि" त्यादौ च उपाधिनिष्ठगन्धप्रहृतात्पर्येणैव जिघ्रतेः प्रयोगा-
 त् । तादृशगन्धे च ध्यानगन्धवहादिवृत्तित्वस्य बाधे ऽपि न क्षतिः ।
 तादृशगन्धस्याननाद्यवृत्तित्वे ऽपि ध्याने गन्ध इत्याकारकवोधीय-
 गन्धविषयतायाः ध्याननादिप्रकारतानिरूपितत्वेन बाध्यायां वाधात् ।
 बाध्यानीतचम्पकगन्धस्य यत्र बाध्यादिवृत्तित्वेनैव गृहः, तत्र च-
 म्पकं जिघ्रतीत्यादियोगो नेष्यतएव । यत्तु आधेयतामात्रं द्वितीया-
 र्थः, न तु समवायावच्छिन्नत्वविशेषितमाधेयत्वम् । तथा च मुखा-
 दिसंस्पृष्टमृत्तिकादिगन्धे परंपरासंबन्धेन मुखादिवृत्तित्वस्य सत्त्वा-
 द् न तादृशस्थले ऽनुपपत्तिरिति । तदसत् । तथा सति कालं जि-
 घ्रतीति प्रयोगस्य दुर्धारत्वात् । पुष्पमाघ्रायते इत्यादौ च निरुक्तप्र-
 कारत्वमाख्यातार्थः । आधयतासंबन्धेन पुष्पाद्यन्विते तस्मिन् धा-
 त्वर्थप्रत्यक्षस्य निरूपितत्वसंबन्धेन तद्विशेषणतापन्नगन्धविषयता-
 तन्वयेणान्यविशेषणतयान्वयबुद्धेरेवाव्युत्पन्नत्वात् । अत्र च प्रत्य-
 क्षपारतन्वयेणैव गन्धविषयिताया आख्यातार्थे ऽन्वयेन व्युत्पत्ति-
 विशेषविरहात् । अस्तु वा गन्धः लौकिकविषयताप्रत्यक्षं च विश-
 कलितमेव धातोरर्थः । कर्माख्यातादिसमभिध्याहारे गन्धविषयि-
 तायाः प्रत्यक्षविशेषणतया कर्माख्यातसमभिध्याहारस्थले च प्रत्य-
 क्षविशेष्यतयेति न कश्चिद्दोषः । जिघ्रत्यर्थगन्धविषयितानिरूपित-
 निरुक्तप्रकारितानिरूपकत्वमेव पुष्पादिनिष्ठं जिघ्रतिकर्मत्वमिति दि-
 क्तम् । अथ इत्यादिसमभिध्याहृतद्वितीयाया लौकिकविषयितायां
 त्वे सौरभं न पश्यतीत्यादौ सौरभादिनिरूपितलौकिकविषयितायां

लिचाक्षुपाद्यप्रसिद्ध्या आकाशं न पश्यतीत्यादौ चाकाशादिनिरूपितलौकिकविषयिताया एवाप्रसिद्ध्या तादृशविषयिताशालिचाक्षुपाद्यत्ववाद्यभावरूपवाक्यार्थाप्रसिद्धिः । न च सौरभं न पश्यतीत्यादौ सौरभादिनिरूपितलौकिकविषयित्वाभायः चाक्षुपादौ प्रतीयतइति वाच्यम् । एवमप्याकाशं न पश्यतीत्यादावप्रतीकारात् । न च लौकिकविषयितायां निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाशाभावः प्रतीयतइति वाच्यम् । वृत्त्यनियामकसंबन्धस्य संसर्गाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशाभावस्याप्रसिद्धेः । एतेन निरूपकतासंबन्धेन चाक्षुपादिनिष्ठलौकिकविषयिताया अभावस्तत्राकाशादौ प्रतीयते इत्यपि निरस्तम् । अन्वयबोधस्य प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकतायाः सर्वानुभवसिद्ध्या भङ्गप्रसङ्गाच्च चाक्षुपादिनिष्ठलौकिकविषयितात्वावच्छिन्नस्य पदाद्वाक्याद्यानुपस्थितत्वात्तदभावस्याकाशादौ भानासम्भवाच्च । भावान्वयबोधे च लौकिकविषयिताप्रकारेण चाक्षुपादेर्भानात् । अभावान्वयबोधे चाक्षुपप्रकारेण तस्या भानम् । अस्तु वा वृत्त्यनियामकोपि संबन्धो ऽभायप्रतियोगितावच्छेदकस्तथापि निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य विषयिताविशेषनिष्ठाकाशाद्यभावस्य भानापगमो न सम्भवति । तथा सति आकाशं पश्यति चैत्र इत्याकारकवाक्यजन्यबोधदशायां आकाशं न पश्यति चैत्र इत्यादिवाक्याच्छब्दबोधप्रसङ्गात् । आकाशं पश्यति मैत्र इत्यादिभ्रमदशायां आकाशं न पश्यति चैत्र इत्यादिवाक्याच्छब्दबोधस्य दुरपन्हवतया लौकिकविषयतात्वसामानाधिकरण्येनैव तादृशाभावबोधकं तद्वाक्यमुपगन्तव्यम् । तादृशबोधश्च लौकिकविषयतात्वसामानाधिकरण्यमात्रेणाकाशादिनिरूपितत्वाभावावगाही दर्शितयोग्यताज्ञानाप्रतिबध्य एव । न च मैत्रीयचाक्षुपादिनिरूपितलौकिकविषयतात्वावच्छेदेनैव तादृशाभावो दर्शितवाक्येन प्रत्याप्यते इति चैत्रीयचाक्षुपादिनिरूपितलौकिकविषयितायां आकाशीयत्वाद्यवगाहि चैत्र आकाशं पश्यतीति वाक्यजन्यबोधः प्रतिबध्नात्येव तादृशवाक्यजन्यधियमिति वाच्यम् । तादृशविषयितात्वेन विषयिताया अनुपस्थितेस्तदवच्छेदेनाभायप्रत्यापनासंभवात् चैत्र आकाशं पश्यतीतिवाक्यजन्यबोधे चैत्रांशे दर्शनाश्रयत्वं विशेषणं दर्शनांशे लौकिकविषयिताविशेषणमिति रित्येव पदार्थानां ज्ञानात् चैत्रीयचाक्षुपादिनिरूपितविषयितात्वं नाकाशादिधर्मितावच्छेदकं, किन्तु शुद्धलौकिकविषयितात्वमेवेति तस्य शुद्धलौकिकविषयितात्वावच्छेदेनाकाशाद्यभावावगाहिनानं प्रत्येव

प्रतिबन्धकतया निरुक्तधर्मावच्छेदेनाकाशाद्यभावाद्यगाहिकानस्य तदप्रतिबन्धकत्वाच्च । एतेन तत्राकाशादिपदस्याकाशादिनिरूपितत्वा-
 धकतां (द्वितीयायाः सप्तदशो निरूपितत्वलौकिकविषयतात्वभ-
 यार्थकतां वा) स्वीकृत्य लौकिकविषयिताया आध्ययतासंबन्धाप-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावोपगमेनापि न निस्तारः । घट आकाशं
 न पश्यतीत्यादौ नितरामेवागतिः । यस्तु नभ्रर्थस्य द्विधा भानोपग-
 मेन आकाशादिनिरूपितत्वाभाववल्लीकिकविषयताशालिचाक्षुषाश्र-
 यत्वाभाववान् घट इत्याकारकस्तत्रान्वय इति । तदपि न । तथा
 सति चैत्रो घटं न पश्यति मैत्र आकाशं न पश्यतीत्यादिवाक्यज-
 न्यशाब्दबोधोदादविलक्षणबोधस्य सर्वानुभवमिन्द्रस्य तादृशवाक्याद-
 नुपपत्तेः । न हि तत्रापि तादृश एव शाब्दबोधः । तथा सति चै-
 त्रो यदा घटादिकं न पश्यत्यपि तु पटादिकमेव तदा घटाद्यनिरूपित-
 तल्लौकिकविषयिताशालिचाक्षुषाश्रयत्वाभावस्य तत्र बाधात् चैत्रो
 घटं न पश्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः । यदा च भावमात्रं पश्यति तदा
 भावनिरूपितलौकिकविषयताशालिचाक्षुषाश्रयत्वाभावसत्त्वात् भा-
 वं न पश्यति चैत्र इत्यादिप्रयोगापत्तेः । एवमाकाशं न पश्यति
 घट इत्यादौ आकाशाद्यनिरूपितलौकिकविषयताशालिचाक्षुषाश्र-
 यत्वाभावस्य वाक्यार्थत्वे यदाकाशाद्यतिरिक्तपटादिविषयकचाक्षुषा-
 श्रयत्वनिश्चयरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधानुप-
 पत्तिः । यथा चैत्रो घटं पश्यतीत्यादिनिश्चयदशायां घटं न पश्य-
 ति चैत्र इत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधोत्पादो ऽनुभवमिन्द्रः, तथैवो-
 च्छुभ्रमदशायामाकाशं न पश्यति घट इत्यादिवाक्यजन्यबोधोत्पादो
 ऽपीति न तत्रेष्टापत्तिः संभवति । यथालौकिकविषयताशून्यचा-
 क्षुषत्वाद्यवच्छेदेनाकाशादिविषयकत्वघटादिदृष्टित्वोभयाभावात् आ-
 काशं न पश्यतीतिवाक्यात्प्रतीयते, उपनीनाकाशादिविषयकचा-
 क्षुषे आकाशादिविषयकत्वचैत्रादिदृष्टित्वोभयसत्त्वेन चैत्र आकाशं
 न पश्यतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । घटादौ तादृशचाक्षुषाश्रयत्व-
 भ्रमदशायां घट आकाशं न पश्यतीतिवाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्ति-
 श्रयत्वलौकिकविषयताशून्यत्वेन चाक्षुषादिकं विशेषितम् । आका-
 शविषयकचाक्षुषाश्रुपनीतमानस्यापीतरांशे लौकिकत्वात् तादृश-
 अनुपपत्तितादयस्त्वम् । अस्तौ लौकिकविशेषणमुपेक्षितम् । अप्रालौ-
 किकविषयता शून्यचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नस्य घटं न पश्यतीत्यादौ वा-
 क्यशा धात्वर्थत्वासंभवे ऽपि प्रकृते तस्यैव लक्षणया धात्वर्थत्वमुपेय-
 ते, विषयतासामान्यमेव तत्र द्वितीयार्थः निरूपकत्वमपि लक्षणया

तदर्थः । आश्रयत्वं द्वित्वं निरूपकत्वं चाख्यातार्थः । आश्रयत्वे
 व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्प्रथमान्तपदार्थघटादेस्तद्विरूपकत्वे विशेषणतया-
 न्वयः । तादृशनिरूपकत्वद्वितीयान्तार्थाकाशादिविषयकत्वयोश्च
 (प्रकारतया) द्वित्वान्वयः, द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंघ-
 न्धेन तादृशोभयस्य नञ्प्रार्थाभावे तस्यान्वयितावच्छेदकनिरूपकधर्मा-
 वच्छेदेन धात्वर्थे ऽन्वयः । धात्वर्थस्य प्रकृते मुख्यविशेष्यतयैव भा-
 नम् । अथ वा स्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्या-
 पकतासंघन्धेन धात्वर्थस्य तादृशोभयाभावेऽन्वयः । तस्य चाख्य-
 तार्थनिरूपकत्वे, तस्य च प्रथमान्तपदार्थे घटादौ, घटादेः प्रतियोगि-
 तावच्छेदकघटकतया तादृशाभावनिरूपकत्वात् । एवं चान्वययो-
 धस्य प्रथमान्तपदार्थमुख्यविशेष्यकत्वनियमस्यापि न क्षतिरिति ।
 तदपि न । घटादिविषयकत्राक्षुपादेः कालिकादिसंघन्धेन घटादि-
 वृत्तितया पठो घटं न पश्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः । आकाशादिवि-
 षयकत्वावच्छिन्ने चाक्षुषे कालिकादिसंघन्धेन घटादिवृत्तित्वानिश्च-
 यदशायां घट आकाशं न पश्यतीतिवाक्याच्छब्दबोधानुपपत्तेश्च ।
 समवायेन घटादिवृत्तित्वाकाशादिविषयकत्वोभयाभावस्यैव स्वी-
 करणीयतया अभाव आकाशं न पश्यतीत्यादौ अभावसमवेतत्वा-
 प्रसिद्ध्या वाक्यार्थाप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् । चैत्रादेरतीतचाक्षुषस्य घ-
 टादिविषयकत्वे ऽपि समयविशेषे चैत्रो घटं न पश्यतीतिप्रयोगाद्-
 र्तमानतादृशचाक्षुषत्वाद्यवच्छेदेन उभयाभावमानस्य प्रतियोगिको-
 टौ वर्तमानत्वमन्तर्भाव्य त्रित्वावच्छिन्नाभावमानस्य वा स्वीकरणी-
 यतया, यदा किञ्चिदंशे ऽलौकिकमेव घटादिचाक्षुषं तस्य तर्त्ते तदा
 चैत्रो घटं न पश्यतीत्यादि प्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वात् । वर्तमानालौकि-
 कविषयताशून्यचाक्षुषत्वाद्यवच्छेदेन चैत्रवृत्तित्वघटविषयकत्वोभ-
 याभावसत्वात् । समानेन्द्रियजन्योपनीतमानादौ लौकिकप्रत्यक्ष-
 सामग्न्या विरोधित्वस्य निष्प्रामाणिकतया लौकिकविषयतानियाम-
 कोपनायकज्ञानादिसमवाहिततल्लौकिकसन्निकर्षाद्, घटादिनिरूपित-
 लौकिकालौकिकोभयविषयताशालिचाक्षुपादेरुत्पत्त्या तादृशचाक्षु-
 पादिदशायामुक्तप्रयोगापत्तेः । आकाशादिनिरूपितालौकिकविष-
 यिनाशालिघर्तमानचाक्षुषाद्यंशे घटादिवृत्तित्वस्य आकाशीयत्वादि-
 ना लौकिकविषयितायाश्च भ्रमदशायां घट आकाशं न पश्यतीत्या-
 दिवाक्याच्छब्दबोधापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च । घटादिनिरूपितालौकिक-
 विषयिताशून्यचाक्षुषत्वाद्यवच्छेदेन घटादिविषयित्वघटितोभयाभा-
 वमानोपगमे ऽप्यनिम्नारात् पतेनाख्यातार्थवर्तमानत्वाद्यवच्छिन्नस-

मघायावच्छिन्नाधयत्वाद्यवच्छिन्ने आकाशादिविषयकप्रतियोगिकत्वत्वात्किं कान्यविषयताशून्यचाक्षुषप्रतियोगिकत्वघटाद्यनुयोगिकस्यैतन्निश्चितयत्वावच्छिन्नाभावो भासते, ५तो ५भाय आकाशं न पश्यतीत्यादौ नानुपपत्तिः । तत्र विषयितावत्प्रतियोगिकत्वाद्वितीयाथ-निवृत्तचाक्षुषप्रतियोगिकत्वं त्रित्वं च धात्तोरर्थः । घटाद्यनुयोगित्वं च प्रथमान्तार्थ इत्यपि निरस्तमिति चेत् । अगत्या घट आकाशं न पश्यतीत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यमुपगन्तव्यमिति ॥ इति प्रथमखण्डम् ॥

अनुमित्यर्थकधातुयोगे विधेयत्वं विधेयित्वं वा द्वितीयार्थः तेन पद्व्यादिपक्षकानुमितिपरस्य घन्दिमनुमिनोमीत्यादिवाक्यस्य न प्रामाण्यम् । यदि च घन्दिसाध्यकपर्वतपक्षकानुमितिपरस्य घन्दिमत्त्वेन पर्वतमनुमिनोमीत्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यं, मन्यते तदा तादृशे धातुसंयोगे उद्देश्यत्वमुद्देशित्वं वा द्वितीयार्थः । तस्य च तृतीयान्तोपस्थाप्यसाध्यविधेयकत्वेन विशिष्टे ५व्ययः । अतो घन्दिमत्त्वेनेत्याद्यसमभिव्याहारेण तत्र पर्वतमनुमिनोमीत्यादयो न प्रयोगाः । विधेयत्वाद्यर्थे तृतीयानुशासनविरहात् तृतीयान्तेन वद्गादिविधेयकत्वं कथमुपस्थापनीयमिति न शङ्क्यम् । वैशिष्ट्यरूपार्थे तृतीयानुशासनसत्त्वात् विधेयतादेरापि वैशिष्ट्यरूपत्वात् । अत एव रजतत्वेन शुक्तिजानातीत्यादौ ज्ञाने रजतत्वादिप्रकारकत्वस्य घटत्वेन घन्दिनोस्तीत्यादौ सौदृढमते अभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तृतीयान्ततो धोषः । तृतीयान्तार्थरजतत्वादिप्रकारकत्वद्वितीयान्तार्थशुक्त्यादिविषयकत्वयोः विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमयोदया ऽवच्छेदावच्छेदकभावमानम् । रजतत्वेन शुक्तिं जानातीत्यादौ नियतं केवलमेकप्रत्ययमिति रित्या तदुभयबोधस्य तत्राभ्युत्पन्नत्वात् । अत एव रज्जरजते इत्यादिप्रभापरस्य तादृशवाक्यस्य न प्रामाण्यम् । घटत्वाद्यवच्छिन्नबहुवचननिष्ठेन वद्गादिनिरूपितानुयोगिताविशेषरूपबहुवचनभाष्येन तदभाष्यनिष्ठघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यावच्छेदावच्छेदकभावः स्वीक्रियते । घटत्वेन घन्दिनास्तीत्यादौ च तदुबोधस्योक्तरीत्यावश्यकत्वमिति घटत्वावच्छिन्नबहुवचनभाष्यस्य घन्दित्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभाष्यसमनियतत्वेन तदभिन्नतया तत्र घटत्वाद्यवच्छि-

स्याव्युत्पन्नत्वात् । न च रजतत्वेनेदं ज्ञायते इत्यादौ आख्यातार्थवि-
 पयतायां तृतीयार्थप्रकारताया निरूपितत्वसंबन्धेनान्वयाद्योक्तव्युत्प-
 त्तिकल्पनमिति वाच्यम् । तत्रापि रजतत्वादिप्रकारकत्वविशिष्टधा-
 त्वर्थज्ञाननिरूपितत्वस्याख्यातार्थे भानस्वीकारेणैवातिप्रसङ्गभङ्गात् ।
 न च तस्मात्पचति तस्माच्चेत्रस्येत्यादौ विभक्त्यर्थे कृतिसंबन्धादौ
 हेतुविभक्त्यर्थान्वयदर्शनाद्वास्त्युक्ताव्युत्पत्तिरिति वाच्यम् । हेतुवि-
 भक्त्यर्थेतिरिक्तविभक्त्यर्थस्थानन्वयनियमात् न च रजतत्वेनेदं जा-
 नतात्त्यादौ तृतीयायाः कारकविभक्तित्वाभावात् तदर्थस्य क्रियाया-
 मन्वयसंभव इत्यगत्या द्वितीयार्थपच तदन्वय उपगन्तव्य इति वा-
 च्यम् । मणिकारमते तस्माज्जानातीत्यादौ ज्ञानादिरूपधात्वर्थे हेतुवि-
 भक्त्यर्थस्य तस्मात् स्वीयते इत्यादौ च सर्वमतपच धात्वर्थस्थित्यादौ
 तस्यान्वयेन पष्ठ्यर्थसंबन्धस्यापि “शुद्धिप्रतपस्विदुर्गतानां प्रतिकुर्षी-
 तभिपक् स्वभेपजैरि” त्यादौ धात्वर्थे ऽन्वयेन कर्मासमाभिव्याहृते रजत-
 त्वेन जानातीत्यादौ धात्वर्थे तृतीयार्थान्वयस्यावश्यकत्वेन कारकाधिभ-
 क्तिभिन्नविभक्त्यर्थस्य क्रियायामन्वय इत्यनियमात् । एवं घटत्वेन व-
 निहर्नास्तीत्यादौ प्रथमार्थे नानुयोगित्वम् । प्रथमायाः संख्यातिरिक्ता-
 र्थाबोधकत्वनियमात् अतो । नञ्प्रार्थाभावे संबन्ध एव तत् । तत्र च न
 तृतीयार्थान्वयसंभवः । मम तु अनुयोगितासंबन्धेन बह्वचादिविशिष्टा-
 भावे तृतीयान्तार्थघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्ववैशिष्ट्यमानाद्वि-
 शिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादया बह्वचाद्यनुयोगिकत्वस्थलीयस्यानुयोगितया
 संबद्धघबह्वचादेस्तादृशप्रतियोगिताकत्वेनावच्छेद्यावच्छेदकभावभा-
 मोपगमेन सामञ्जस्यात् । अनुयोगिताया नञ्प्रार्थावच्छेदकत्वे तत्रैव
 बह्वचादेः प्रतियोगिनोः ऽन्वयः । अतस्तत्र तृतीयान्तार्थघटत्वावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताया निरूपकत्वेनान्वयं स्वीकृत्यातिप्रसङ्गवारणं सम्यक्
 प्रतिभाति । रङ्गे ऽभेदेन रजतारोपस्थले रङ्गं रजतेन जानातीत्यप्रयो-
 गात् । तादात्म्यभिन्नसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतैव तृतीयार्थः । तत्र च
 रङ्गं रजतं जानातीति प्रयोगात्तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रकारता कर्म-
 त्वानुशिष्टाद्वितीयदेरेवार्थः । तस्याश्च तादृशप्रकारवाचिपदसमान-
 विभक्तिकपदोपस्थाप्यविशेष्यताविशिष्टायामेव ज्ञानरूपक्रियायाम-
 न्वयः । तेन भेदारोपस्थले रङ्गे रजतत्वं जानातीति वदभेदारोपस्थले
 रङ्गे रजतं जानातीति न प्रयोगः । उक्तस्थले च रङ्गरजत्ताद्योः समा-
 नविभक्तिकपदोपस्थाप्ययोरभेदान्वये साकाङ्क्षत्वे ऽपि नायोग्यतया
 तादृशान्वयः । ननु एवं सति रङ्गरजतादिपदयोः सामानाधिकरण्या-
 नुपपत्तिरिति चेत् का क्षतिः । न चैवं रजतगतैकत्वबहुत्वाविवक्षा-

यां रङ्गानि रजतं जानातीति प्रयोगस्य, स्त्रियं पांसुलान् जानातीति प्रयोगस्य च प्रसङ्गः । सामानाधिकरण्यस्यैव समानवचनलिङ्गक-
त्यनियतत्वादिति वाच्यम् । समानाधिकरणयोरिय यत्पदार्थविशे-
ष्यकारवविशिष्टे भेदसंबन्धाच्चिद्व्यत्यपदार्थप्रकारकत्वस्यान्वयत-
योरपि समानलिङ्गवचनत्वनियमात् ।

यज्ञपतिमतानुयायिनस्तु रङ्गं रजतं जानातीत्यादौ सामानाधि-
करण्यानुरोधाद् रजतादिपदस्य रजताभेदज्ञानविषये लक्षणा । अत-
एव भ्रान्तिज्ञविशेषदर्शना प्रयुक्तस्य लोहितवर्णं जानातीत्यादिचा-
फ्यस्यापि प्रामाण्यनिर्वाहः । न ह्यममासखलरव लोहितबहुधाद्यौ-
रभेदाविषयता, ज्ञानांशे लोहितादेः स्वातन्त्र्येणाप्ययो वा संभवति,
कर्मधारयस्य साधुतानुपपत्तेः । लोहितपदोत्तरं प्रकारताबोधकवि-
भक्तेरभावात् । धात्वर्थे साक्षात्प्रामाण्यं भेदान्वये व्युत्पत्तेः ।
द्वन्द्वस्यत्वकर्मधारयोत्तरविभक्तेः पूर्वपदप्रकृतिकत्वाभावात् तस्याः
पूर्वपदार्थान्वितप्रकारताबोधकत्वायोगात् । न च द्वन्द्वसमास एवा-
सौ, अल्पांशो वन्दिपदस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । समाहारपक्षे पुलि-
ङ्गताया इतरेतरपक्षे च एकवचनस्यानुपपत्तेः । एतन्मते शुक्लो वह्नि-
रित्यादिप्रमायां लोहिताभेदारोपविषयवन्दिविषयकत्वे अपि शुक्लो
वन्दिर्लोहिता जवेति समूहालम्बनप्रमाया लोहिताभेदावगा द्वि-
स्वविषयवद्विविषयकत्वे अपि च तद्दशायां लोहितवर्णं लोहितं
वर्णं वा जानातीति न प्रयोगः । तादृशपदोपस्थाप्यविषयताया ध-
र्मिपारतन्त्र्येण द्वितीयार्थविषयतायामभेदसंबन्धेन विशेषणताया
नियमोपगमात् । अथ वा लोहिताभेदविषयतानिरूपितविषयताप-
न्नस्य बहुधादर्शानान्वयितानिरूपकत्वं भासते । समूहालम्बनादौ च
तादृशविषयतानापन्नस्यैव विषयितानिरूपकत्वमिति नातिप्रसङ्गः ।
विषयितापन्नस्य निरूपकत्वमित्यस्य च विषयतायच्छिन्नं निरूपक-
त्वमित्यर्थः । एतच्च विलक्षणं विषयितानिरूपकतायच्छेदकत्वमवि-
षयस्यापि विषयत्वस्योपेयते, रक्तदण्डवानित्यादौ दण्डादिरूपप्र-
कारांशे उपकारेणापि रक्तत्वादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वेन द-
ण्डादिप्रकारताया अवच्छेद्यालच्छेदकभाववदित्याहुः । तत्र शोभ-
नम् । उक्तरीत्या विनैव लक्षणामुपपत्तौ तस्या न न्याय्यत्वात् ।
अथोक्तस्थले आरोप्यारोपविषयबोधकपदपोर्ज्ञानान्वितार्थकत्वे कर्म-
प्रत्ययस्थले लोहितो वन्दिर्ज्ञायते इत्यादौ विशेष्यभेदाद्वाक्यभेदाप-
त्तिः न च लोहिताभेदज्ञानविषयोवन्दिरित्येव शाब्धीरुपगम्यते न
तु ज्ञाने प्रकारो लोहितो विशेष्यश्च वन्दिरिति समूहालम्बनं, तथा

सति शुद्धो बन्धिलोहिता जपेत्यादावपि तथा प्रयोगप्रसङ्गात् । दर्शितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्वीकारे लोहितादिप्रकारकत्वविशिष्टनिरूपितविशेष्यतायाः शुद्धबहुत्वादौ बाधितत्वेन तादृशप्रयोगापत्तिविरहादिति वाच्यम् । तत्र लोहितादिपदोत्तरप्रकारतार्थकद्वितीयादिविरहेण लोहितादिप्रकारकत्वेन ज्ञानभानासंभवात् । नामार्थधात्वर्थयोः साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नतया प्रकारितायाः संसर्गतया भानासंभवादिति चेन्न । यथाहि । घटो नीलो भवति, वृक्षो नौका भवति, काष्ठं भस्म भवतीत्यादौ धात्वर्थेऽसाधारणधर्मरूपे भावे व्युत्पत्तिवैचित्र्येण नीलनौकाभस्मादेः साक्षादेवान्वयः । प्रथमाया अन्तराभासमानार्थकत्वाभावात् । नौकादिपदस्य स्वारम्भकावयवारभ्याद्यर्थलाक्षणिकतया प्रकृतिविकृत्योर्भेदमतेऽपि वृक्षो नौका भवतीत्यादौ योग्यताया उपपत्तिः । तथा धात्वर्थे प्रकृतेऽपि प्रकारितासंबन्धेन लोहितादेः साक्षादन्वयस्यागत्योपगमात् । यथा प्रकृतिविकृतिभावस्थले वृक्षः पञ्चनौका भवतीत्यादौ प्रकृतिभूतवृक्षादेर्विशेष्यतया भावनान्धयित्वात्, तद्गतसंख्याबोधकतया प्रकृतिवाचकपदसमानवचनत्वमाख्यातस्य । तथा एको द्वौ ज्ञायते इत्याद्युभयार्थाभेदारोपस्थलीयवाक्ये एकादिपदार्थस्यारोपविशेष्यस्याख्यातार्थविशेष्यतयान्वयविशेष्यतया तत्पदसमानवचनत्वमाख्यातस्य । नचैव "ममानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालवद्वृथाश्चिकुराः शिरःस्थितम्" इत्यत्र कथमारोप्यविशेष्यवाचकपदविरुद्धवचनत्वममानीतिक्रियापदस्येति वाच्यम् । तत्रायशोयस्य वास्तवत्वं न चिकुरभागद्वयस्य राज्ञा आरोप्यात्वेन कवेरुत्प्रेक्षितत्वात् । आख्यातार्थविशेष्यतान्वयविशेष्यत्वेनायशोयुगस्यैव विवक्षितत्वात् ॥ इच्छार्थकधातुस्थले मुख्यविशेष्यत्वरूपं कर्मत्वं द्वितीयाद्यर्थः अतो वृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वित्यादि इच्छास्थले सुखमिच्छतीत्यादिवद्वृष्टिमिच्छतीत्यादयो न प्रयोगाः । अथ अहं सुखी स्यामित्यादीच्छायाः सुखादिविशेषणकतया तत्र सुखमिच्छतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरिति चेन्न । मम सुखं भवत्वित्यादिसुखविशेष्यकेच्छाया एव कदा चित्सुखादिविशिष्टात्मबोधकराद्धेन विषयाभिलाषात् । स्वकृत्यधीनसिद्धिकाररूपस्वकृतिसाध्यत्वप्रकाररूपाकविशेष्यकेच्छाया एव पाकं कृत्या साधयामीति पाकसिद्ध्यनुकूलकृत्याभिन्नव्यापारविशिष्टबोधकशब्देन विषयाभिलाषवत् । यदि चोद्देश्यसुखादेर्विशेषणतयापि क चिज्ज्ञानमानुमाविकं तदोद्देश्यादिव्यवहारनियामकः क चित्किञ्चिद्विशेषणसाधारणो विषयताविशेषो

दिकर्मत्वप्रत्ययनासंभवे ऽपि पाकश्चिकीर्ष्यते ओदनो बुभुक्ष्यते इत्यादौ कर्माख्यातेन तत्प्रत्यायनासंभवः । तत्प्रकृतिभूतसन्नन्तधात्वर्थकृतिभोजनेच्छाकर्मत्वस्यैव तत्प्रत्ययेन बोध्यत्वात् । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वात् । इच्छाविषयत्वविशेषितविशिष्टकृतिभोजनादेश्च प्रकृत्यप्रतिपादनादिति वाच्यम् । कर्तृप्रत्ययस्थले सन्प्रत्ययार्थेच्छाया धात्वर्थविशेष्यतया भाने ऽपि कर्मप्रत्ययस्थले तस्या धात्वर्थविशेषणतया भानोपगमात् । चिकीर्ष्यते पाक इत्यादौ इच्छाविशेषितकृत्यादेरेव सन्नन्तेन प्रतिपादनात्, तादृशकृत्यादिकर्मताया आत्मनेपदादिना प्रत्यायनसंभवात् । आख्याताद्युपस्थितयर्त्तमानत्वादेश्च कृत्यादिविषयकेच्छा यत्र प्रकृत्यर्थः । यत्र वा इच्छा विषयकृतिस्तत्रोभयत्रैवेच्छायामन्वयः, प्रकृत्यर्थकदेशे ऽपि नीलतरो घट इत्यादिस्थले नीलरूपादौ तरवाद्यर्थातिशयान्वयानुरोधात् । न चैवं कर्मप्रत्ययस्थले ऽपि कृतिविशेषितैवेच्छा सता प्रत्याख्यतां, विशेषणीभवन्ती कृतिरेव कर्मत्वेन नान्वीयताम् । भवन्मते विशेषणीभूतेच्छायां वर्त्तमानत्वाद्यपराख्यातार्थान्वयवदिति वाच्यम् । एकत्र विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयो ऽव्युत्पन्न इति प्रथमान्तार्थविशेषणकर्मत्वे इच्छायां विशेषणतयोपस्थितस्य धात्वर्थस्य विशेषणतयान्वयायां गात् । विशेष्यतया चान्वयस्याप्रसक्तत्वात् । धात्वर्थविशेषणतया इच्छाभानेपि तस्या वर्त्तमानत्वादिविशेष्यतयैव भानेनोक्तव्युत्पत्तिविरोधविरहात् । एवं धात्वर्थस्येतरविशेषणतयोपस्थितस्य स्वातन्त्र्येण कर्मताविशेषणत्वमयुक्ततममेव । प्रकृत्यर्थस्यैकदेशे ऽपि प्रकृत्यर्थान्तर्गततया भासमाने एव प्रत्ययार्थान्वयदर्शनात्, न तु स्वातन्त्र्येण भासमानइच्छारूपविशेष्यपारतन्त्र्येण कर्मत्वान्वयो ऽपि, इच्छायां कर्मत्वान्वयेन दुर्घटः । विशेष्यान्वयिन्येव विशेषणस्य पारतन्त्र्येणान्वयस्य विशिष्टान्वयस्थले व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्, अथास्तु विषयतारूपकर्मत्वे चिकीर्ष्यते पाक इत्यादाविच्छायास्तत्परतन्त्रकृतेश्चान्वयः । उभयत्रैव पाकादेर्विषयत्वात् । स्थित्यादिकर्मत्वाप्रसिद्ध्या च गृहं तिष्ठास्यते इत्यादेरप्रसङ्गादिति चेत् । ओदनो बुभुक्ष्यते इत्यादौ का गतिः । तत्रेच्छाकर्मताया विषयतारूपत्वात् । भोजनादिकर्मतायाश्च तदन्यत्वात् । विशेष्यीभवदिच्छान्वयिनि कर्मत्वे भोजनाद्यन्वयायोग्यत्वेन विशिष्टान्वयासंभवात् । यस्तुतः पाकश्चिकीर्ष्यतइत्यत्राप्यगतिरेव । कृतिविशेषणतया पाकनिष्ठेच्छाविषयतायाः कृत्यविशेषणतया तन्निष्ठकृतिविषयताभिन्नतया इच्छान्वयिनो विषयत्वरूपकर्मत्वस्य कृत्य-

न्ययायोग्यत्वात् । यदि च विशेष्यान्वयिव्यक्ताद्येव तत्परतन्वयेण विशेषणान्वय इति न नियमः । अपि तु तदन्वयितावच्छेदकावच्छिन्न एवेति । तथा च विषयतात्वावच्छिन्नस्योभयान्वययोग्यतया न प्रकृते ऽप्यन्वयानुपपत्तिः । अत एवारुणयेत्यादावारुण्यनिरूपितसाध्यतया गोनिरूपितसाध्यताभिन्नत्वे ऽपि न तृतीयाथे विशिष्टान्वयानुपपत्तिः । तत्र परम्परया विशेष्यान्वयिसोमप्रयुक्तोः परम्परया विशेषणान्वयिव्यक्त्यभेदवत् प्रकृते ऽपि परम्परयोभयान्वयिकर्मव्यक्त्यभेदो ऽक्षत एवेत्युच्यते तदा भोजनकृतिर्भवतु पाकश्च भवतु इति समूहात्म्यनेच्छामादाय पाकश्चिकीर्ष्यते इति प्रयोगस्य कालान्तरीयकृतिविषयतामादाय दुर्बारेव । विषयितासन्धनेनेच्छाविशेषणीभूतकृतिव्यक्तिकर्मत्वान्वयस्यैव तद्विच्छान्वयिनि कर्मण्यन्वयाश्रयमतिप्रसङ्ग इति चे, तथापि तद्विच्छाकाले पाक इदानीं न चिकीर्ष्यते इति प्रयोगानुपपत्तिः । अन्वयितावच्छेदककृतिविषयतात्वं कृतिगोचरवर्त्तमानेच्छाविषयतात्वावच्छिन्नाभावयोस्तदा पाके ऽस्त्यात् । न च वर्त्तमानकालावच्छिन्नकृतिविषयत्वत्वावच्छिन्नाभाव एव तत्र प्रतीयते, स पाके बाधित इति वाच्यम् । यद्यतीतेच्छाधीनपाककृतिरपि तत्र वर्त्तते तदा तादृशाभावस्यापि तत्र याधात् पाककृतीच्छायाममत्यामुकेच्छासत्त्वे ऽपि च तथा प्रयोगात् । कृत्यसत्त्वे ऽपि पाककृतीच्छासत्त्वे तथा प्रयोगविरहात् । कृतिविषयत्वाभावमात्रबोधस्य तत्राभ्युपगमासंभवाद्येति । कर्मप्रत्ययस्यले इच्छाधात्वर्थविशेषणमेव । इदन्तु तत्त्वम् । कर्मप्रत्ययस्यले ऽपि धात्वर्थविशेषितेवेच्छा सन्प्रत्ययेन प्रत्याच्यते । तत्कर्मत्वमेव कर्माख्यातार्थः । तच्च धात्वर्थकर्मतया तद्विषयत्वम् । ओदनकर्मभोजनं भवतु, पाकविषयककृतिर्भवतु इत्यादीच्छायां च पाकभोजनादीनां तथेच्छाविषयतया तत्कर्मत्वमक्षतम् । गृहस्थित्यादीच्छायां गृहादेः स्थित्याधारत्वादिनैव विषयत्वमिति न गृहादेन्निष्ठासादिकर्मत्वम् । अत एव यदोदनव्यक्तिकर्मभोजनमप्रमिश्रम्, अन्नं च भोजनकर्मतया तद्विष्टं तत्रायमोदनो युभुक्ष्यतइत्यादेर्दर्शनादिविषयत्वेन गगनादिगोचरच्छास्यले च गगने दिद्दृश्यते इत्यादेश्च प्रयोगस्य नानुपपत्तिः । न चा ओदनादिरूपकर्ममात्रोपरान्तेण यत्र भोजनादीच्छा दैवधशेन च तद्भोजनादिकं विषादिकर्मकमपि तत्र विषं पुमु-
 श्यते इत्यादयः प्रयोगाः । कर्तृप्रत्ययस्यले ऽपि च तादृशाविषयता-
 रूपं कर्मत्वमेव इच्छाविशेषणतया मासते न तु धात्वर्थकर्मत्वम् ।
 धान्वयविशेषणतया तत्पदार्थः कर्मत्वविशिष्टभोजनादिनिरूपित-

विपर्ययिताया नियमत इच्छाया भानोपगमेनोक्तस्थले विप बुभुक्षते
 चैत्र इत्यादिप्रयोगवारणे ऽपि गगन ददक्षते चैत्र इत्यादिप्रयोगस्य
 बुरूपपादत्वात् । इदन्तु बोध्यम् । सन्प्रतिपाद्येच्छाया धात्वर्थकृ-
 तिभोजनादे केवलविशेष्यतासबन्धेन न विशेषणत्वम् । तथा सति
 परकर्तृककृतिभोजनादिगोचरेच्छायति अय चिकीर्यति बुभुक्षतइति
 प्रयोगप्रसङ्गात्, किन्तु विशेष्यतासमानकर्तृत्वोभयसबन्धेनैव उ-
 क्तातिप्रसङ्गवारणाय इच्छासमानकर्तृकत्वे ऽपि सन्प्रत्ययवाच्यता
 स्वीकृत्य क्रियाया तदन्ययोगगमो न साधयिान् । इच्छान्तरसमान-
 कर्तृकत्वमादाय दर्शितस्थले ऽतिप्रसङ्गात्तदवस्थ्यात् । स्वसमानक-
 र्तृकत्वस्य वाच्यत्वे तत्तदिच्छारूपपदार्थानामननुगमेन व्युत्पत्त्यनु-
 पपत्ति न च समानकर्तृकत्वस्य सबन्धत्वोपगमे तत्र शक्तिग्राहका-
 नुशासनविरोध । यतो धातो कर्मण समानकर्तृकादिध्याया वेति
 सन्प्रत्ययविधायकसूत्रे सन समानकर्तृकत्वार्थकता न प्रतिपाद्य-
 ति । तस्य हीच्छाकर्मत्वेन तत्समानकर्तृत्वेन च स्वार्थपराद्धातो-
 रिच्छारूपार्थे सन् भवतीत्येवार्थ । इच्छाधात्वर्थयो ससर्गतया
 समानकर्तृकत्वविवक्षायामपि समानकर्तृकत्वोपरकार्थपरत्व धातो-
 निर्वहतीति, इच्छामात्रे शक्तिग्राहक तत्सूत्रमिति ॥ सुबन्तोत्तरे-
 च्छार्थविहितक्यच्काम्यजन्तस्य धातोरिच्छार्थकतया सन्प्रत्यया-
 न्ताविशेषे ऽपि सनन्तधातुवन्नसकर्मकता । तदन्तर्गतप्रातिपदिक-
 स्यैव कर्मबोधकतयेच्छाया कर्माकाङ्क्षाविरहात् ॥ न च पुत्रीयति
 पुत्रकाम्यतीत्यादौ क्यजादिप्रकृत्यर्थपुत्रादे क्रियात्वाभावेनाकर्मकत्वे
 ऽपि आत्मन पाकमिच्छति पाकीयतीत्यादौ प्रकृत्यर्थपाकादे सक-
 र्मकतया सन्नन्तसमुदायवत् क्यजन्तपाकादिसमुदायस्य सकर्मक
 तया दुर्वारतया तण्डुल पाकीयतीत्यादिप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् ।
 कृधातुसमानार्थक्यतेरिव सनन्तसमानार्थकस्य क्यजन्तादेरपि क-
 र्मताबोधकसुपसाकाङ्क्षानुपगमेन तथा प्रयोगाप्रसङ्गात् । कृदन्त-
 कर्मत्वविवक्षायामु पष्ठ्या याधाद् द्वितीयाया अप्रसक्तेश्च । न च
 धात्ववयवकृद्योगे कर्तृकर्मणो कृतीत्यस्य द्वितीयायाधकत्वे कसक-
 र्मकवधमाचष्टे कस धातयतीत्यत्र द्वितीया न स्यात् । कसस्याख्या-
 नकर्मत्वायोगेन वधकर्मतयैव तदुत्तर द्वितीयासमर्थनादिति वा-
 च्यम् । कृदन्तोत्तर यत्राख्यातार्थे णिच तत्र प्रकृतिवच्च कारक-
 मित्यनेन कृदन्तकारकस्य ण्यन्ततत्प्रकृतिप्रतिपाद्यक्रियाकारकतुल्य-
 त्वातिदेशाद् राजानं गमयति सूर्यमुद्गमयतीत्यादौ ण्यन्तधातुयोगे
 यथा प्रकृत्यर्थाक्रियाकर्तु कर्मत्व तथा कृदन्तोत्तरणिच्प्रयोगे ऽपी-

त्याख्येयगत्युद्गत्यादिकर्तुः कर्मतया तदुत्तरं द्वितीयेति, ष्यन्तधातु-
योगे यथा प्रकृतेः कर्मणो द्वितीयान्तता तथा णिच्प्रत्ययान्तकृदन्त-
कर्मणो ऽपीति लाभात् कृदन्तकर्मणः कंसादेर्द्वितीयोपपत्तिः । तथा
विवक्षायां तण्डुलस्य पाकीयतीति प्रयोग इष्यतेष्व । कारकविभ-
क्त्यर्थस्य कृत्येकदेशेनाप्यन्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् । सम्बन्धविवक्षायां
च न तथा प्रयोगः ॥ घस्नुनः संबन्धविवक्षयापि तथा प्रयोग इष्य-
तेष्व । न च तत्र वृत्त्येकदेशेन षष्ठ्यर्थान्वये प्रतियोगिपदादन्यद्यद-
न्यत्कारकत्वात्पीतिव्युत्पत्तिविरोध इति वाच्यम् । तादृशव्युत्पत्तेरभे-
दान्वयस्थलपत्र स्वीकारात् । वृत्त्येकदेशेन भेदान्वये षाधकाभा-
वात् अत एव ऋद्धस्य राजमातङ्गा इत्यादिप्रयोगो नेष्यते । इष्यते च
पितुः स्वर्गकाम इत्यादिप्रयोगः । न च कारकपदप्रतियोगिपदयो-
र्भेदनिवेशनमफलमिति वाच्यम् । तन्निवेशस्य दृष्टान्नाविधयोक्तत्वा-
त् । यथा प्रतियोगिपदाद्यर्थस्य कुत्रापि अभेदान्वयो न भवति तथा
वृत्त्येकदेशेनान्यपदार्थस्यैत्यर्थे तात्पर्यादिति ध्येयम् । अभेदविव-
क्षायां पण्डितं पुत्रीयति प्रथीरं पुत्रकाम्यतीत्यादिप्रयोगाभावत्
परपुत्रादिगोचरेच्छावति पुंसि पुत्रीयतीत्यादयो न प्रयोगाः । सुप
आत्मनः फयजित्यादिना इच्छाकर्तृसम्बन्धि यदिच्छाकर्म तद्व्योधाक-
सुवन्तात् फयच्काम्यचोर्विधानात् । संबन्धित्वं च सम्बन्धित्वेन
भातत्वंम् । अन्यथा यस्येच्छाकर्तुः पुत्रो ऽसिद्धस्तस्यापि स्वीय-
त्वेन पुत्रेच्छादशायां पुत्रीयतीत्यादिप्रयोगस्य सर्वसिद्धम्यानुपपत्तेः ।
उक्तस्थलेपुत्रीयतीत्यादिचाक्यस्य प्रामाण्यधरणाय च फयजाद्यर्थ-
च्छायां पुत्रादेर्विपत्त्वमात्रं न सम्बन्धः किन्तु स्वांशे भावमानसं-
बन्धस्य प्रतियोगितया यो यो विषयस्तादृशपुरुषवृत्तित्वसहितमि-
त्युपेयम् । स्वसंबन्धस्य फयजाद्यवाच्यत्वं ऽप्युक्तसंबन्धेनैवेच्छायां
सुवन्तार्थस्यान्वय इति व्युत्पत्तिप्रदर्शनायैव सूत्रमात्मन इत्युपात्त-
म् । आत्मन इति पद्व्यर्थसंबन्धश्च न धातोः कर्मण इत्यादिसूत्रानु-
वृत्तायामिच्छायामन्वेति, अव्यापत्कत्वाद्युकार्यलाभाप्रयोजनक-
त्वात्, अपितु सुप इत्यर्थे सुवन्तादित्यत्र सचेच्छाकर्तुः संबन्धित-
येच्छाविषयार्थकत्वम् । एवं च इच्छाकर्मणः सुवन्तादिच्छाकर्तु-
रिच्छायामिति वृत्तावपीच्छाकर्तुः सुवन्तादिस्यैव योजना कार्या ।
यथाश्रुते दर्शितानुपपत्तोरिति ध्येयम् । भृत्यं पुत्रीयतीत्यादावाच्चा-
रार्थविहितक्यजन्तस्य सकर्मकत्वं युज्यतेष्व । तथाहि । तन्निवाच-
रतीत्यर्थे उपमानवाचिनः फयच् विहितः तन्निवाचरतीत्यस्य तत्सुबन्ध-
जानातीत्यर्थः । भाचारपदस्य व्यघट्टारमूलज्ञानपरत्वात् । तुन्यः

तया ज्ञानं च क्यजर्थः । तच्च सकर्मकमेव । तत्र तुल्यत्वे प्रतियोगितया पुत्रादेरन्वयः पुत्रादिपदमेव वा गौण्या पुत्रादितुल्यपरम् । ज्ञानमात्रं क्यजर्थस्तत्र च स्वामेदावगाहित्वसंबन्धेन पुत्रादितुल्यस्यान्वयः । न चैवं पुत्रादिपदमुपमेयार्थकमेव न तूपमानार्थकमिति कथमुपमानादाचारइत्यनेन तदुत्तरं क्यचो विधानं सङ्गच्छतइति वाच्यम् । पुत्रादिपदस्य तुल्यार्थकत्वे ऽपि तुल्यत्वप्रतियोगितयोपमानपुत्रार्थकत्वात् । अत एव तस्य कर्मवाचकत्वं पुत्रादितुल्यस्याचारकर्मत्वात् सम्यगुपपद्यते । पूर्वमते उपमानपदस्य कर्मवाचकत्वं आचारकर्मविशेषणतुल्यताप्रतियोगिबोधकत्वरूपं बोध्यम् । वस्तुतः पुत्रमिवाचरतीत्यस्य पुत्रं यथा व्यवहरति तथा व्यवहरतीत्येवार्थः । व्यवहारश्च प्रतिपाल्यत्वादिना ज्ञानं प्रतिपालनादिरूपो व्यापारो वा । एवं च पुत्रीयतीत्यस्य पुत्रकर्मकव्यवहारतुल्यव्यवहारकर्तेत्यर्थः । मुखचन्द्रादेर्यथा स्वजन्यालहादस्य तुल्यतयोपमानोपमेयभावस्तथा पुत्रभृत्ययोरपि स्वकर्मकव्यवहारतुल्यतया स इति पुत्रपदस्योपमानवाचिता । आचारनिष्ठसादृश्यप्रतियोग्याचारकर्मवाचिता च आचारसदृशाचार एव क्यचो ऽर्थः । प्रथमाचारे कर्मतासंबन्धेन पुत्रादेरन्वयः । अमाद्यन्तात् क्यच्चप्रत्ययविधाने ऽपि धात्ववयवतया लुप्तस्यामादेर्नियमेनानुपास्थितेः कर्मत्वस्य सम्बन्धतया भानमुपेयते । यथा राजपुरुष इत्यादिसमासरूपप्रातिपदिकावयवतया लुप्तपष्ठ्यादिप्रतिसंधानानियमाद्विभक्त्यन्तार्थविशिष्टे पूर्वपदलक्षणोपेयते । द्वितीये आचारे भृत्यस्य कर्मतया क्यजन्तस्य सकर्मकत्वमिति कुट्यां प्रासादयितीत्यादावाधाररूपोपमानवाचिसप्तम्यन्तोत्तरविहितभ्यजन्तस्य न सकर्मकता तत्र च प्रासादाधिकरणकाचारतुल्याचारः क्यजन्तार्थः स चावस्थानरूप एवेत्यकर्मक इति कुट्यास्तप्राधिकरणतया ततः सप्तम्येव । अवस्थानयोः साम्यं चैकजातीयसुखजनकत्वादिना ऽविशेषज्ञानविषयत्वेन वा । हंस इवाचरति हंसायते हंसतीत्यादावुपमानवाचिकर्तृवाचकपदोत्तरविहितभ्यङ्गन्तक्विचन्तधातुरप्यकर्मकस्तत्र हंसादिकर्तृकाचारतुल्याचारस्य गमनादिरूपस्य क्यङ्गन्ताद्यर्थत्वे ऽपि गम्यादिप्रतिपाद्यतावच्छेदकसंयोगादिरूपफलानवाच्छिन्नस्यैव तदर्थत्वोपगमात् । शब्दज्ञानादिरूपसविषयकव्यापारात्मकस्याचारस्य क चित्तदर्थत्वे ऽपि विषयरूपकर्माधिकरुद्धस्यैव तस्य तदर्थत्वोपगमात् । कर्मावरुद्धस्य च कर्मान्वयनिराकाङ्क्षत्वादित्यादिकं स्वयमूह्यम् ॥ कृत्यर्थकधातुयोगइष्टसाधनत्वादिज्ञानविशेष्यताप्रयोज्यसाध्य-

ताव्यविषयताविशेष एव कर्मत्वं द्वितीयादेरर्थः, न तु विषयतामात्रम् । यत्र घटं करोतीति प्रयुज्यते तत्र कपालं करोति, जलाहरणं करोतीत्याद्यप्रयोगात् ॥ अथ काशान् कटं करोति, काष्ठं भस्म करोतित्यत्र काशकाष्ठादिपदोत्तरद्वितीयानुपपत्तिः । तत्र कृतिनिरूपितोक्तविषयताविरहादिति चेद् उपादानीयविलक्षणविषयतापि द्वितीयार्थः । सा च द्वितीयान्तरोपस्थाप्यसाध्यविषयताविशिष्टायामेव कृतावन्वेति । अतः कटादिरूपकर्मान्तरासमभिव्याहारेण काशान् करोतीत्यादयो न प्रयोगाः । अथैवमपि काष्ठं भस्म करोति, दुग्धं दधि करोतीत्यादौ काष्ठदुग्धादेः कर्मत्वानुपपत्तिः । तस्य भस्मदध्याद्युपादानताविरहात् । काष्ठदुग्धादिनाशानन्तरमेव तदारम्भकपरमाणुभिर्भस्मदध्याद्यारम्भादुत्पत्त्याश्रयस्यैवोपादानत्वात् । विभिन्नकालीनयोश्चाधाराधेयभावविरहात्, कारणस्यैवोपादानत्वमिति नियमाच्च । न च परिणामवादविद्वेषिणां नैयायिकानां काष्ठादेर्भस्मादिरूपद्रव्यान्तर कारणत्वमपि तु प्रतिबन्धकत्वमेव, द्रव्यवति द्रव्यान्तरानुत्पत्तेरिति चेत् । कर्म हि त्रिविधं भवति । प्राप्यं प्रकृतिविकृती च । तत्र प्राप्यं कर्म, क्रियाजन्यफलशालिगम्यादेर्ग्रांमादि, ज्ञानादेर्विषयश्च क्रियानिष्पाद्यं यत्तद्विकृतिरूपम् । यथा पाकादेरोदनादि यथा वा कृतेर्माल्यादि, कटादि च । प्रथमे तण्डुलादिरूपपूर्वद्रव्यं विनाद्यौदनादेर्निर्वर्तनम् । द्वितीये पुष्पादिरूपपूर्वद्रव्यमविनाशयैव संदर्भादिरूपविशेषणनिष्पादनेन विशिष्टस्य माल्यादेर्निर्वर्तनम् । तृतीये च काशादिरूपपूर्वधर्मिणमविनाशयत्तत्रैव कटादिरूपधर्मिनिष्पादनं क्रियया । ईदृशं च प्रकृतेरसमभिव्याहारस्थले ऽपि निर्वर्त्यमुच्यते । तण्डुलानोदनं पचति, कुसुमानि अजं करोति, काशान् कटं करोतीत्यादौ प्रकृतिसमभिव्याहारस्थले निर्वर्त्यते निष्पाद्यते यदिति व्युत्पत्त्या, यद्यप्योदनादेरपि निर्वर्त्यता-स्तथापि तद्व्यावृत्तमेव पारिभाषिकं निर्वर्त्यत्वम् । तदुक्तमभियुक्तैः ॥ “सती वा ऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी । यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षत” इति । यस्य विकृतिर्कर्मणो नाश्रीयते न प्रयुज्यतइत्यर्थः । एवं च तत्र 'तत्रोदनादेर्विकार्यकर्मण्येवान्तर्भावः । तदुक्तम् । “क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥ यदसज्जायते पूर्वं जन्मना यत्प्रकाश्यते । तन्निर्वर्त्यधिकार्यं तु कर्म द्वेषा ध्यव-स्वितम् ॥ प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किञ्चित्काष्ठादि भस्मयत् । किं चिद्दुग्धान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवदिति” ॥ अत्र प्रकृतिरपि प्राप्ता ।

अन्यथा काष्ठसुवर्णादेस्तुरीयतापत्तेः । विकार्यपदेनैकव्युत्पत्त्या प्रकृतिविकृत्युभयाबोधने ऽपि उभयसाधारणरूपावच्छिन्ने पारिभाषिकमेव विकार्यपदम् । प्रकृतिरूपं कर्म च क्रियया वस्त्वन्तरनिष्पत्तये पूर्वभावविशिष्टस्य यस्यासत्त्वरूपो विकारो निर्वाह्यते तद्यथा पाकादेः तण्डुलादि कृतेश्च पुष्पकाशादि । तत्र प्रथमस्थले तण्डुलादिरूपधर्मिनाशादेव पूर्वभावविशिष्टं तदसत्त्वमोदनादिरूपकर्मान्तरनिष्पादकम् ॥ इतरत्र धर्मिणः काशकुसुमादेः सत्त्वे ऽपि कटसंदर्भाद्विरहरूपपूर्वभावासत्त्वेन तद्विशिष्टस्यासत्त्वं कटसंदर्भादिनिष्पादकक्रियातो निर्वाहति । एवं च तण्डुलानोदनं पचतीत्यादौ प्रकृतिकर्मोत्तरद्वितीयाया नाशकत्वमर्थस्तण्डुलाद्यन्वितं नाशकत्वं च पाके ऽन्वेति । विकृतिकर्मोत्तरद्वितीयायाश्च उत्पादकत्वमर्थः । ओदनाद्यन्वितस्य तस्य नाशकत्वविशिष्टे पाके ऽन्वयः । नाशे चोत्पत्तेः प्रयोजकत्वमुद्देश्यतावच्छेदकविधेयभावमहिम्ना नियमतो भासते । अतः पाकस्य तण्डुलाद्यारम्भकसंयोगनाशजनकत्वेऽपि तन्नाशस्य द्रव्यान्तरोत्पत्तौ द्रव्यनाशेनान्यथासिद्धतया प्रयोजकत्वबाधेन संयोगमोदनं पचतीति न प्रयोगः । वस्तुतस्तु निर्वर्त्यकर्मासमभिव्याहारस्थले संयोगं पचतीति प्रयोगवारणाय संयोगनाशकद्वारा नाशकत्वमेव द्वितीयार्थो वक्तव्य इति कृतं प्रयोज्यप्रयोजकभावबोधेन । तण्डुलमोदनं करोति, काष्ठं भस्म करोति, दुग्धं दधि करोतीत्यादावपि प्रकृतिकर्मोत्तरद्वितीयया तन्नाशकत्वं कृतौ प्रत्याप्यते विकृतिकर्मोत्तरद्वितीयया च विषयताविशेष उत्पादकत्वं वा मिलितं वा कृतौ बोध्यते । काशान् कटं करोति कुसुमानि मौक्तिकानि वा सृजं करोतीत्यादौ काशादिपदोत्तरद्वितीया कृतौ विषयताविशेषमेव बोधयति । काशाद्युच्छेदकतायास्तत्र याथात् । कटमित्यादौ द्वितीयार्थः पूर्ववत् । सृगादिपदार्थविन्यासविशेषविशिष्टकुसुमादेन कुसुमाद्युपादानककृतिविषयता, अपि तु विन्यासादिरूपविशेषणस्यैव तस्यैव कृत्यधीनोत्पत्तिरिति सृजमित्यादिद्वितीयान्तस्य विशिष्टसत्त्वनिर्वाहकत्वमर्थः । विशेषणोत्पादकस्यापि स्वरूपसंबन्धविशेषरूपं विशिष्टसत्त्वनिर्वाहकत्वमक्षतमेव । अग्निः श्यामं रक्तं करोतीत्यादावचेतनकर्तृव्यापारबोधकतया तत्समभिव्याहृतश्यामादिपदोत्तरद्वितीयाया अपि नोपादानताव्यविलक्षणविषयतायं कत्वसम्भवः, अपि तु तादृशद्वितीयान्तेन श्यामरूपादिविशिष्टासत्त्वनिर्वाहकतारूपं विशिष्टोच्छेदकत्वं तादृशव्यापारे प्रत्याप्यते । घटं रक्तं करोतीत्यादावपि घटादिपदस्यारक्तत्वविशि-

घटादित्वाक्षयिकतया विशिष्टघटाद्यमत्त्वनिर्वाहकत्वं प्रतीयते ।
 प्रकृतिविशृतिभाष्यखले कर्माख्यातेन प्रकृतेः कर्मत्वमेव प्रत्याख्यते
 अतः काष्ठानि भस्मराशिः क्रियन्तइत्यादायाख्यातार्थविशेष्यकाष्ठा-
 द्द्याचकपदसमानवचनत्वमाख्यातस्य, न तु निर्वर्त्यमस्मादिरूप-
 विकारयाचकपदसमानवचनता । अथैवं निर्वर्त्यकर्मयाचकपदात्प्र-
 थमा न स्याद्, अपि तु द्वितीयैव । तत्कर्मताया लकारेणानभिधा-
 नात् । यस्तु उभयकर्मत्वमेव लकारेणामिधीयते । प्रधानाप्रधानक-
 र्मसमभिव्याहृतनीवहादिदुहादिरूपद्विकर्मकोत्तरकर्मप्रत्ययस्यैव कर्म-
 ह्ययानभिधायकत्वनियमात् । प्रकृते च कर्मह्ययस्यैव तुल्यत्वात् ।
 विकृतेराख्यातार्थविशेष्यत्वे ऽपि आख्यातस्य तत्समानवचनत्वा-
 नियमः ॥ “गृहणातिं याचक” संख्यां प्रकृतेर्विकृतने ही” त्यनुशास-
 नसिद्धप्रकृतिविकृतिसमभिव्याहृतलकारीयविकारसंख्याबोधकत्वा-
 भाष्यव्युत्पत्तिनिराह्य इत्युक्तखले न क्रियापदस्यैकवचनान्तता ।
 तदर्थान्वितसङ्ख्याबोधकस्यैवाख्यातस्य तत्पदसमानवचनत्वनिय-
 माद्, न तु तद्विशेषणकस्त्वार्यकर्मत्वादिव्योभजनकाख्यातमाप्रस्येति ।
 तदसत् । विकारविकारिणोर्द्धयोरख्यातार्थविशेष्यत्वे चाक्षयभेदाप-
 क्षेः । घटपटी स्तः, घटपटी हृद्येतइत्यादौ विशेष्यभेदे ऽपि विशे-
 प्यतायच्छेदकद्वित्वादेरेकधा भानात्र चाक्षयभेदः । अत्र च न तादृशं
 विशेष्यतायच्छेदकभानमस्ति, येन तत्रेवात्राप्येक चाक्षयतानिर्वाहः ।
 न चागत्येष्यतपचात्र चाक्षयभेद इति वाच्यम् । तथा सत्येकया-
 क्षयार्थपरस्य काष्ठं क्रियते, भस्म क्रियते, इत्येतादृशप्रयोगस्यापक्षेः ।
 काष्ठं भस्म क्रियतइति चाक्षयजबोधस्य काष्ठविकृतिभस्मान्यविकृ-
 तिवेति संशयनिवर्तकत्वानुपपक्षेः । काष्ठभस्मनोः प्रकृतिविकारभा-
 वाभानात् । अस्मन्मते च काष्ठोच्छेदकत्वरूपकाष्ठकर्मकत्वभस्म
 निर्धनेकत्वरूपतत्कर्मकत्वपारेकाविशिष्टे ऽपरान्वय एव पूर्वोपदर्शि-
 तरीत्या काष्ठोच्छेदप्रयोज्योत्पत्तिकत्वरूपकाष्ठप्रकृतिकत्वस्य भस्म-
 निं लाभसम्भवादिति चेत् । सत्यम् । भस्म क्रियतइत्यादौ भस्मा-
 दिनिर्वर्त्यकर्मताया लकारेणानभिधाने ऽपि तत्कर्मताया धात्वर्थे
 संसर्गतयो भानोपगमेन तादृशकर्मोत्तरं प्रथमायाः साधुता । प्राति-
 पादिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वादिविवक्षायामेव द्वितीयादिविभक्ति-
 साधुत्वात् । यथार्थं नम इत्यादौ नमः पदार्थत्वान्ने ऽर्थादिकर्मत्व-
 बोधे ऽपि अर्थादिपदात्प्रथमैव । निपातार्थे स्वान्ने कर्मतासंबन्धेनैव
 नामार्थस्यान्वयात् । एवं भूतले न घट इत्यादावपि सम्बन्धस्याभावे
 संसर्गतया भानात्, पटीविवये ऽपि प्रथमां । न च धात्वर्थे नामार्थस्य

साक्षादन्वयो ऽव्युत्पन्न इति प्रकृतेः कर्मतायाः संसर्गतया भानं न सम्भवतीति वाच्यम् । घटो नीलो भवति, काष्ठं भस्म भवतीत्यादौ भवनादिक्रियायां नीलादेः कर्तृतासम्बन्धेन साक्षादन्वयवद्भापि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण कर्मान्तरविशेषणतापन्नक्रियायामपरकर्मणः कर्मतासंबन्धेन साक्षादन्वयोपगमात् । न चैवमपि कर्मत्वस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वेन विवक्षया काष्ठं भस्मराशिं क्रियतइत्यादिप्रयोगापत्तिः । कर्मत्वान्तरविशेषणतानापन्नक्रियायामेव द्वितीयायां कर्मत्वं धोध्यतइतिव्युत्पत्तिकल्पने गौर्दुह्यते क्षीरमजानीयते ग्राममित्यादौ दोहननयनादिक्रियायां क्षीरग्रामादिकर्मकत्वानन्वयप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रकृतिविकृत्युभयकर्मकखले तथा व्युत्पत्तेः । यथोक्तातिप्रसङ्गवारणाय दर्शिता व्युत्पत्तिः कल्प्यते, तथा कर्तृत्वविशेषणतया ऽभासमानायां क्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वान्वय इत्यापि व्युत्पत्तिः कल्प्या । अन्यथा प्रकृत्यर्थविशेष्यतया कर्तृत्वविवक्षया काष्ठं भस्मना भवतीति प्रयोगस्य दुर्वारत्वात् । उत्पत्तिप्रयोजकनाशप्रतियोगित्वरूपविकार एव काष्ठं भस्म भवतीत्यादौ धात्वर्थः । आधेयत्वरूपं तत्कर्तृकत्वमेव सम्बन्धमर्यादया भासते । काष्ठेन भस्मना भूयतइत्यादौ भस्माद्याधेयत्वमुत्पत्तौ काष्ठाधेयत्वं च नाशप्रतियोगित्वे तृतीयोपस्थाप्यं प्रकारतया भासते । कर्तृत्वविशेषणतया भासमानस्य निरुक्तभवनस्यान्तर्गतायामेवोत्पत्तौ भस्मादेराधेयत्वं संबन्धतया भासतइति व्युत्पत्तेः, काष्ठेन भस्म भूयते इत्यादयो न प्रयोगाः । भावाख्यातस्य कर्तृत्वाद्योषकत्वात् । कर्मत्वान्तरविशेषणतानापन्नकृत्यादौ कर्मत्वस्य संसर्गतया भानमव्युत्पन्नमिति काष्ठं भस्मराशिः करोतीत्यादयो न प्रयोगाः ॥

अधिशीङ्गस्थासां कर्मत्यादिना यत्राधारस्य कर्मसंज्ञा तत्राधारत्वमाधेयत्वं वा द्वितीयार्थः । स्थलीमधिशेतइत्यादौ तादृशार्थे द्वितीयायाः स्थलाभिशिथितेत्यादौ कृत्प्रयोगे पृष्ठाश्च साधुत्वार्थमेवाधारस्य कर्मसंज्ञाविधानात् । अथ कृत्प्रथमव्यापाररूपक्रियान्तरं धात्वर्थे ऽन्तर्भाव्य शयनादिरूपफलावच्छिन्नव्यापारार्थकसोपसर्गशीङ्गप्रभृतिधात्वर्थतावच्छेदकशयनादिरूपफलाध्यतयाधारस्य कर्मत्वोपपादनसम्भवात् तादृशसूत्राणां वैयर्थ्यमेव । अध्याद्युपसृष्टशीङ्गप्रभृतीनामेव च तादृशार्थे निरुद्धलक्षणा, न त्वनुपसृष्टानामतो न स्थली शेतइत्यादयः स्वारसिकप्रयोगा इति चेन्न । धातोर्मुव्यार्थपरत्वे ऽपि दर्शितप्रयोगनिर्वाहाय भगवता पाणिनिमुनिना तादृशसूत्रप्रणयनात् । तदप्रणीतवतां सर्ववर्मप्रभृतीनां मुख्यार्थपराणां

स्थल्यामाधिशेतइत्यादिप्रयोगाणां साधुतायाः पुर्वोरत्वात् ।

कालाध्यदेशानामकर्मकक्रियायोगे कश्चित्कर्मप्रत्ययार्थं विभाष-
या कर्मत्वमनुशिष्यते । अन्ये तु क्रियान्तरान्तर्भावेणोक्तरीत्या तत्र
पाक्षिकं कर्मप्रत्ययमुपपादयन्तस्तत्रानुशासति । उक्तं चैतत् “काल-
भावाध्यदेशानमन्तर्भूतक्रियान्तरैः । सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वयुपजा-
यते” इति । तन्मते च मासमर्धते मासमास्ते योजनं धायतीत्या-
दायभिव्याप्यर्थे कालाध्यनोरत्यन्तसंयोगइत्यनेन द्वितीयाविधा-
नं यद्यप्यनर्थकं, धात्वर्थे ऽध्ययनसित्यादिविशेषणतयाभिव्याप-
नार्थकक्रियाया अन्तर्भावेण तत्कर्मतया तत्र तत्र द्वितीयोपप-
त्तेः । तादृशधात्वर्थे व्याप्यनन्तर्भावे मासमास्तइत्यादौ द्विती-
यया तदुबोधने ऽपि आस्यते मास इत्यादौ मासादौ सित्या-
दिव्याप्यत्वलाभानिर्वाहात्, तथापि मासं रमणीया क्रोशं कु-
टिला नदीत्यादौ भवतीत्यस्यानघ्याहारे ऽपि द्वितीयायाः साधु-
तानिर्वाहकत्वेन भाष्यकृतस्तसूत्रं सार्थकयन्ति । तत्र हि
रमणीयत्वाभिव्याप्यत्वं मासादौ प्रतीयते । न च तत्र क्रि-
यासमाभिव्याहारो ऽस्ति यत्राभिव्याप्तिरन्तर्भाविष्यति तत्कर्मतया
द्वितीया च स्यात् । एवं मासमासितेत्यादावभिव्याप्त्यन्तर्भावेण
मासस्य कर्मत्वोपपादने ऽपि कृद्योगात् पष्ठयेव स्याद् न द्वितियेत्यतो
ऽपि तत्सूत्रं सार्थकम् ।

अथ केयमभिव्याप्तिर्याः ऽन्यन्तसंयोग उच्यते । न तावद्दधा-
प्यवृत्तिः कालिकः संबन्धः कालिकसम्बन्धस्य व्याप्यवृत्तित्वं व्या-
प्यकालानवच्छिन्नार्थं दिवसादिमात्रवृत्तमासादिनिष्ठसम्बन्धोदिय-
साद्यवच्छिन्न इति तत्र मासमास्तइति न प्रयोगः । मासपदार्थश्चात्र
त्रिंशद्दिनमात्रस्यायी कश्चिद्व्यपष्टः पदार्थः, न तु क्रियाप्रचयस्तथा स-
ति दिनैकादिमात्रस्यायिनो ऽपि संबन्धस्य कासु चित् क्रियामु व्या-
प्यवृत्तितया तत्र तथा व्यवहारापत्तेरिति युक्तम् । चैत्रो मासं
काश्यां तिष्ठतीत्यादौ काशीसंयोगस्य मासव्यापकस्यैकस्याभावे ऽप्रा-
भाष्यप्रसङ्गात् । संयोगव्यक्तीनां मासनिष्ठकालिकसंबन्धस्याया-
न्तरदिनाद्यात्मककालायच्छिन्नत्वात् । न च संयोगानां भेदे ऽपि
चैत्रीयसंयोगात्तथायच्छिन्नरूपितकालिकसंबन्धायच्छिन्नाधारता
मासव्यापिकैकैव । सा च नाद्यान्तरकालावच्छिद्येति तत्र तदनय-
च्छिन्नप्रत्ययोधकमुक्तवाक्यं भवेदेव प्रमाणमिति याच्यम् । सामान्य-
घटितादियेधमांवाच्छिन्नाधीकृत्यस्तदूदाहरेण सामान्यधर्मादादित्य-
वृत्ताप्रत्ययोपपत्तेः, । शुद्धसामान्यधर्मावच्छिन्नरूपिताधिकरण-

तायामतिरिक्तायां मानाभावात् । यत्र त्रिंशद्दिनेषु कमपिकालम-
धीते तत्र मासे ऽध्ययनसंबन्धस्याव्याप्यवृत्तितया मासमधीतइति
प्रयोगानुपपत्तिरपि न शक्यते धारयितुम् । उच्यते । अभिव्याप्ति-
र्यावदवयवसम्बन्धः । यत्समुदायो मासादिपदार्थस्तएव तदवय-
वाः । एवं च त्रिंशद्दिनानां मासपदार्थतया त्रिंशद्दिनेषु किञ्चित् कि-
ञ्चित् कालावच्छेदेनाध्ययनसंबन्धे ऽपि मासमधीतइति प्रयोगोप-
पत्तिः । त्रिंशद्दिनसम्बन्धश्च दिनपर्याप्तत्रिंशत्त्वव्यापकत्वम् । तादृ-
शत्रिंशत्त्वादेश्च मासादिपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य मासादिपदादेव लाभा-
द्व्यापकत्वमात्रं द्वितीयार्थः । व्यापकत्वं च व्याप्यविशेषाघटितम-
खण्डं दुर्बचमिति खण्डशो ऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमभावश्च
द्वितीयार्थः । प्रथमाभावे प्रकृत्यर्थो मासादिराधेयतासंबन्धेनान्वेति ।
मासादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावाच्छिन्नस्य च प्रतियो-
गितया ऽभावान्तरे ऽन्वयः । तस्य चान्वयितावच्छेदकचैतककर्तृका-
ध्ययनत्वादिरूपस्वाधयदितपरम्परासम्बन्धेनाध्ययनादावन्वयः । प्र-
थमाभावे च प्रतियोगिव्याधिकरणत्वं विशेषणमुपादेयम् । तेन त्रिं-
शद्दिनेष्वेव च यत्राधीतं तत्र दिनावान्तरदण्डादावध्ययनाभावे
ऽप्युक्तप्रयोगोपपत्तिः । मासपदं च त्रिंशद्दिनपरमेव । न तु तावत्काल-
स्याप्यखण्डवस्त्वन्तरपरम् । एकदिनाध्ययनस्थले ऽपि तादृशाख-
ण्डकाले प्रतियोगिव्याधिकरणाध्ययनाभावासत्त्वेन मासमधीतइति
प्रयोगापत्तेः ॥ मासघटकं च दिनं सूर्योदयावाधि सूर्योदयान्तरपर्य-
न्तावस्याप्यखण्डवस्तुरूपं, न तु क्रियादिप्रचयः । तथा सत्येकैक-
क्रियादिव्यक्तेरपि मासत्वादिकरणतया तत्र प्रतियोगिव्याधिकरणा-
ध्ययनाभावसत्त्वेन व्यापकत्वरूपद्वितीयार्थस्य बाधापत्तेः । दिवसं
स्थापितीत्यादौ च दिवसादिपदं सूर्योदयावाधिसूर्योदयान्तरपर्यन्तख-
णकूटपरमेव । अतो नैकदण्डादिमात्रस्वप्ने तथा प्रयोगः । अथ व्या-
पकत्वस्य द्वितीयार्थत्वएकमासादिव्यापकाध्ययनस्थले ऽपि मासान्तरे
ऽध्ययनाभावसत्त्वेन मासत्वादिव्यापकताया अध्ययने बाधेन मास-
मधीतइत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । न च मासपदेन यत्किञ्चित्त्रिंशद्दि-
नमात्रवृत्तिविशेषधर्मप्रकारेणानुपस्थापने ऽपि तद्धर्मवत्स्वनिरूपिता-
धेयत्वसंबन्धेन मासपदार्थस्याभवे ऽन्वयोपगमात् यत्किञ्चिन्मासनि-
ष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमन्वायितावच्छेदके लभ्यतइति न
काप्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्तन्मासमात्रवृत्तिधर्मविशेषाणां
संबन्धघटकत्वे ऽपि शाब्दबाधे संसर्गतात्पर्यज्ञानस्य हेतुतया संस-
र्गविशेषोपस्थितेरेषेक्षितत्वात् । संबन्धघटकतादशधर्मान् विशिष्या-

विदुषः शाब्दबोधानुदयप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, रनुभवविरोधात् । अनागतादिमासवृत्तित्वाद्दशधर्माणां विशिष्यज्ञानसामग्र्या भ्र-
 मर्षवन्नस्य दुर्लभतास्मदादीनां सर्वेषामेव तादृशमासत्वव्यापकतायो-
 धोच्छेदप्रसङ्गात् । न च तादृशवाक्यार्थतात्पर्यमेव संसर्गतात्पर्यमु-
 क्तज्ञाने च वाक्यार्थघटकः संबन्धः संसर्गमर्यादयैव मासतइति वि-
 शेषरूपेणानुपस्थितस्यैवोक्तधर्मघटितसंबन्धस्य तात्पर्यज्ञाने वाच्यमा-
 ध्यलाञ्छाब्दबोधे च तात्पर्यज्ञानबलाद्ज्ञानमनपवादमेवेति वाच्यम् ।
 एकपदार्थविशिष्टापरपदार्थरूपवाक्यार्थविशेषिततत्प्रतीतीच्छारूप-
 तात्पर्यविषयकनिश्चयस्य प्राग्वाक्यार्थानिश्चये दुर्घटतया तस्य शाब्-
 धाहेतुत्वे च योग्यतासंगयाच्छाब्दबोधानुपपत्तेर्विशकीलतत्पदार्थ-
 तत्संसर्गविषयकत्वविशेषितप्रतीतीच्छाज्ञानस्यैव शाब्धाहेतुता-
 या उपेयत्वात् । तत्र च तादृशसंसर्गोपस्थितेरव्यथापेक्षणीयत्वा-
 दिति चेत् । सत्यम् । मासादिघटकतावदिनादिनिष्ठविंशत्वा-
 दिरूपमासत्वादिर्मासादिभेदेन नानैव । मासादिपदप्रवृत्तिनिमि-
 त्तपरमनुगतरूपेण । अन्यथा शक्त्यान्त्यप्रसङ्गात् । सर्वोपसंहारेण
 व्युत्पत्तिं विना प्रागप्रतीतमासादेः शाब्दानुभवानिर्वाहाश्च । न च
 विंशत्वादिकं युद्धिविशेषविषयत्वरूपं वाच्यम् । दिनादेर्द्रव्याना-
 त्मकत्वेन तत्र गुणरूपसङ्घाया असम्भवात् । द्रव्यात्मकत्वेऽपि
 क्रमिकेषु तेषु सङ्घोत्पत्तेरसम्भवात् । तत्र बुद्धेरन्तिसत्तत्तं वैलक्ष-
 ण्यमनुगतं दुर्बलम् । जातिरूपस्य तस्य सङ्घोत्पत्तिरित्यत्वात् । तत्त-
 दिन्विषयकत्वरूपस्य तत्तद्दिनाद्यननुगमेनाननुगतत्वादिति वाच्यम् ।
 तावत्कालसाधिनो द्रव्यस्यापि दिनादिरूपत्वसम्भवात् । भीमांस-
 कानुयायिभिरगत्या सङ्घायाः पदार्थान्तरत्वोपगमाच्च । सङ्घा-
 दिरूपनानादिनादिनिष्ठानुगतविंशत्वादेः सुवचन्यात् । एवं मास-
 मर्षाते चैत्र इत्यादावधिकरणतैश्च द्वितीयार्थः । मासादिपदार्थता-
 यच्छेदकदिनपर्याप्तविंशत्वादेर्धर्मविशेषणतापन्नस्य द्वितीयार्थाधिक-
 रणतायां चैत्रकर्तृकाध्ययनाधारतात्यादिव्याप्यधर्मावच्छिन्नं स्वरूप-
 संबन्धरूपमघच्छेदत्वं संसर्गतया मासतइत्युपगमेन सामञ्जस्यत् ।
 यत्किञ्चिदेकमासं व्याप्य यत्रार्थात् तत्राध्ययनाधारतानामवच्छे-
 दतावच्छेदकाधारतावृत्त्यतन्मत्त्वविशेषादिरूपोक्तधर्मोपस्थितज्ञान-
 ति प्रसक्तत्वेन तद्वृत्तिविंशत्त्वेनावच्छेदात् न्यूनकालाध्ययनस्यले च
 अतिप्रसक्ततया तादृशस्य मासत्वस्योक्तरूपावच्छिन्नाधारतानवच्छे-
 दकतायाद्याप्रसङ्गातिपसङ्गयोरनवकाशात् । मासादिपदप्रवृत्तिनि-
 मित्तधर्मं चैत्राध्ययनाधारताया व्याप्यत्वस्य शब्दावलाभे व्यर्थत-

सल्लाभादिति । द्वितीयाया अत्यन्तसंयोगार्थपरत्वमिति नानुशा-
सनविरोधः । न च भूतले घटः भूतलं घटवदिप्रत्ययबलादतिप्रसक्तो
ऽपि धर्म आधेयत्वाधारत्वयोरवच्छेदक इतिवाच्यम् । तादृशप्र-
त्यये ऽवच्छेदकत्वभानानुपगमात् । आधेयताया अतिप्रसक्तधर्मा-
वच्छेद्यत्वे साध्यसामानाधिकरण्या वच्छेदकधर्मात्मकव्याप्ति शरीरे
मिश्रादीनां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशस्य व्यभिचारिण्य-
तिव्याप्त्या न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकमिति तत्स्वलीयचिन्तामणिक-
किकाविरोधेन चासंभवदुक्तिकतापत्तेः । आधारताया अतिप्रसक्त-
धर्मावच्छेद्यत्वे यद्वेत्त्वधिकरणत्वं साध्याधिकरणतावच्छेदकमिति
तल्लक्षणव्याख्यापक्षे स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशं व्यभिचा-
रिण्यव्याप्त्या ऽदुपयित्वा विरुद्धदिक्कालावच्छिन्नवृत्तिकस्येत्यादिदू-
पणान्तरेण तत्परित्यज्य दीधितिकृतामनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेद-
कत्वविवक्षाया असद्गत्यापत्तेः । अस्तु वा ऽव्यासज्यवृत्तिधर्मस्या-
तिप्रसक्तस्यापि दर्शितप्रतीतियलादाधाराद्येय भावावच्छेदकत्वम् ।
व्यासज्यवृत्तेस्त्वतिप्रसक्तस्य तद्वच्छेदकत्वमप्रसक्तम् । क्षितिज-
लोभयं गन्धवत् स्नेहगन्धोभयं क्षितावित्याद्यप्रतीतेः । अथ वा द्वि-
तीयाद्यर्थे ऽध्ययनाधारत्वे तत्तन्मासादिरूपप्रकृत्यर्थविशेषणतावन्न
तत्तन्मासादिव्यक्तीनां व्यापकतासंबन्धेन पारतन्व्येण विशेषणत्व-
मुपेयते । तादृशं च व्यापकत्वं स्वसमानाधिकरणव्याप्यवृत्त्यभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन स्वावच्छिन्नस्य यो भेदस्तदाश्रय-
धर्मवत्त्वं, तादृशधर्मश्च चैत्रोऽधीतइत्यादौ चैत्रीयाध्ययनाधाधारता-
त्वं विशेष्यैव संबन्धे ऽन्तर्भावनीयम् । मासान्तरनिष्ठतादृशाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तादृशधर्मं सत्त्वे ऽपि तत्तन्मासत्वसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतादृशधर्मं उक्तसंबन्धेन त-
त्तन्मासत्वाद्यवच्छिन्नस्य यो भेदस्तदाश्रयत्वमक्षतमेवेति यत्किञ्चि-
देकमासादिमात्रव्यापकाध्ययनादिस्थले ऽपि तादृशप्रयोगनिर्वाहः ।
प्रतिमासमधीतइत्यादौ प्रत्यादिशब्दानां मासादिपदोपस्थाप्यानुगत-
रूपावच्छिन्नमासत्वादिमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामा-
न्याभावघटितव्यापकताबोधकतया यत्किञ्चिदेकमासव्यापकाध्यय-
नादिस्थले न तादृशः प्रयोगः । अथात्यन्तसंयोगार्थकद्वितीयाया
एकादिपदं विनापि यत्किञ्चिदेकमासादिव्यापकताबोधकत्वउपस-
द्भिश्चारित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र एकपदवैयर्थ्यामिति चे-
न्न । तत्र मासाधिककालव्यापकत्वे ऽपि मासव्यापकतयाधिकका-
लव्यापकस्य होमस्य शास्त्रार्थतावारणायैकपदोपादानात् । तथा

मति तस्य कैवल्यार्थकतया मासमात्रव्यापकतालाभात्तादृशप्रयोज-
 नोपपत्तेः । अत एव चयावर्ज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति श्रुतियोधिता-
 ग्निहोत्रानुवादेन सतिलग्रीहिचरूपद्रव्यस्य मासैकरूपकालस्य च
 विधानं वाक्यभेदः स्यादिति तादृशद्रव्यकालोभयविशिष्टस्य गौणा-
 ग्निहोत्रपदप्रतिपाद्यस्य कर्मान्तरस्यैव विधायिका तादृशी श्रुतिरिति
 सिद्धान्ते यावर्ज्जीवफालान्तर्गतमासरूपकालांशे ऽप्यनुवादकतास-
 म्भवात्प्राप्ताग्निहोत्रानुवादेन द्रव्यस्यैव विधानमुचितमिति पूर्वपक्षो
 निरस्तः । यावर्ज्जीवमित्यादिश्रुत्या यावर्ज्जीवव्यापकत्वे बोधिते
 ऽर्थतो मासैकव्यापकतालाभे ऽपि उपसञ्चरुकरणकत्वविरिष्टहोमे
 तन्मात्रव्यापकताया अलाभेन तस्यापि विधेयतया वाक्यभेदस्य प्रा-
 ष्ठाग्निहोत्रानुवादेन द्रव्याविधिपक्षे दुर्च्यत्वात् । अथ तादृशश्रुतेर्द्र-
 व्यकालोभयाविशिष्टस्य गौणाग्निहोत्रप्रतिपाद्यस्य कर्मान्तरस्य विधा-
 यकत्वे ऽपि न कथं वाक्यभेदः । विधेयभेदस्यैवावताप्यपरिहारा-
 त् । प्रत्युत धर्मिणो ऽप्यधिकस्य विधानात् । एवं च प्राप्ते कर्मणि
 नानेको विधानुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवो ऽप्येक-
 यत्नत इत्यपि निर्युक्तिकमिति चेन्न । यत्र विधेयांशे युगपदनेकधर्मा-
 णां विशेषणतया भानं तत्र विधेयविशेषणभेदे ऽपि विशिष्टनिर्दिष्ट-
 धेयत्वाभेदेन वाक्यभेदविरहात् । अन्यथा भूतलं नीलघटवदि-
 त्यादावपि नीलवद्घटवदित्यादाविव वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अनु-
 वादांशे विशेषणतया यत्रानेकेषां विधानं तत्र तेषां विधेयता
 मिष्टैवेति वाक्यभेदः । यद्यपि तत्रोपसञ्चरुकरणकहोमाधिकर-
 णतात्वेन वाधिकारिविशेषकृततादृशहोमाधिकरणतात्वेन वा मा-
 सैकव्यापकता मासन्यूनकालहोतृकृतहोमाधिकरणतायामप्यन्या-
 न्यदिने पुरुषान्तरकर्तृकहोमाधिकरणतासत्त्वेनाक्षतैव । तत्तत्पु-
 रुषकर्तृकतादृशहोमाधिकरणतात्वेन व्यापकतायाः श्रुतित्वात्पर्य-
 विषयत्वे च विधेयानन्त्यम् । तथापि विभिन्नपुरुषकर्तृकहोमाधिकर-
 णताद्वयावृत्तित्वात्तादृशचरुहोमाधिकरणतामात्रवृत्तिधर्मत्वेनानुगतीकृ-
 त्तया तत्तत्पुरुषकर्तृकतादृशचरुहोमाधिकरणतात्वावच्छिन्नव्यापक-
 तानां संसर्गविधया विवक्षितत्वात्तत्र दोषः । तादृशाधिकरणताद्वया-
 वृत्तित्वं च, स्ववृत्तित्वस्वनिरूपकहोमकर्तृनिष्ठभेदप्रतियोगिकर्तृक-
 होमाधिकरणतावृत्तित्वोभयसंयन्धेनाधिकरणताविशिष्टान्यत्वरूपम-
 नुगतं बोध्यम् । मासमधीतइत्यादावपि चैत्रादिकर्तृकाध्ययनाधिकर-
 णतात्वरूपव्यापकतावच्छेदकधर्मस्योक्तानुगतरूपेणैवानुगमः कार्यः ।
 अतो मासमधीयानो ह्य इत्यादौ विशिष्य चैत्रत्वाद्यनुपस्थितावपि

नान्वययोधानुपपत्तिः । अन्यस्वमूहनीयम् ।

दण्डं विना न घट उत्पद्यते, रासभं विनापि घट उत्पद्यते, इत्यादौ विनापदार्थो ऽभाववान् । तत्पदसमभिध्याहृतद्वितीयाया अभावान्वयिप्रतियोगित्वमनुयोगिरथं वार्थः । अभाववत्त्वोत्पत्तावाधारत्वेनान्वयः । तथा च दण्डाभाववद्दृत्त्युत्पत्तिकत्वाभाववान् घटो, रासभाभाववद्दृत्त्युत्पत्तिको घट इत्याकारको बोधः । यद्यपि निपातार्थे नामार्थस्य साक्षादपि भेदेनान्वयः तथापि सम्भवति सार्थकत्वे विभक्तेर्निरर्थकत्वमनुचितमिति द्वितीयायाः सार्थकत्वमुपेयते । भूतले न घटश्चन्द्र इव मुखमित्यादौ प्रथमायाः प्रतियोगिताद्यर्थकत्वे प्रथमैव न साधुः स्यात् । प्रातिपदिकार्थान्वयिनोन्यपदेनाभिधानस्यलप्य प्रातिपदिकार्थेत्यादिसूत्रेण प्रथमाविधानादिति तत्र प्रतियोगित्वादिः संबन्धविध्रयैव भासतइत्युपेयते । दण्डं विना न घटोत्पत्तिरित्यादौ च विनान्तार्थे घटोत्पत्त्याद्यभावान्वये ऽनुयोगिशेषणदण्डाद्यभावस्य च तदनुयोगितावच्छेदकत्वं भासते । द्रव्ये न गन्ध इत्यप्रयोगात् उपलक्षणीभूतधर्मावच्छिन्ने न नञर्थोभाषान्वय इतिव्युत्पत्तेरिति, रासभंविना न घटोत्पत्तिरिति न प्रयोगः । अतिप्रसक्तया रासभाभावस्य घटोत्पत्त्याद्यभावानुयोगितावच्छेदकताविरहात् । अथ वा अभाव एव विनार्थः । दण्डं विना न घट इत्यादौ च विनान्तार्थस्याभावस्य नञर्थे घटाद्यभावे प्रयोज्यतासंबन्धेनैवान्वयः । अत एव रासभं विना न घट इत्यादयो न प्रयोगाः । अत एव दण्डाद्यभाववति घटादेर्वृत्तावपि जायते इत्यस्याध्याहारं विनैव दण्डं विना न घट इति प्रयोगोपपत्तिः । रासभं विना घट इत्यादौ च विनार्थस्याभावस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन घटादाद्यन्वयः । दीर्घितिकृताप्यविनाभावो व्याप्तिरित्यत्र सार्थं विना साध्याभाववति यो ऽभाव इति यद्व्याख्यातं तत्र सप्तम्यन्तेन संसर्गविधया भासमानं तदधिकरणनिष्ठत्वमेवोपात्तं न तु विनार्थत्वेनाधिकरणम् । अभावाधिकरणपर्यन्तस्य विनापदार्थत्वे ऽपि सप्तम्याधेयत्वरूपापदार्थविवरणरूपताया आवश्यकत्वात् । न च विनापदोत्तरलुप्तम्यर्थे एवाभाववतीति सप्तम्या विवृत इति वाच्यम् । निपातोत्तरविभक्तेर्निरर्थकत्वात् । अत एव सर्वत्र निपातोत्तरं साधुत्वार्थं प्रथमैवेति शाब्दिकाः । पृथिव्याभेद्य गन्ध इत्यादावेवकारप्रकृतिकसप्तम्या यदाधेयत्वबोधकत्वमङ्गीकृतं दीर्घितिकृद्भिस्तत्रापि तेषां न निर्भरः । अस्तु वा तत्र प्रतियोगितया पृथिव्यन्यवृत्तित्वमानानुरोधेनैवकारस्यान्यवृत्तित्वार्थकत्वं गौरवानुपेक्ष्य तत्राधेयत्वचा-

घकत्वेन क्लृप्तायाः सप्तम्या कल्पनम् । प्रकृते चाधेयत्वस्य संसर्ग-
 तयैवोपपत्तौ विनापदसाकङ्क्षाधेयत्वार्थकसप्तमीकल्पनं बुष्कल्पन-
 मेव । एवकारस्यले चाभावरूपपदार्थन्यरूपतदर्थान्तरस्याधेयतास-
 म्यन्व इति न सम्भवति । आधेयतादेस्तद्वत्त्वेव संबन्धत्वात् न तु
 तदभावे । न च तत्राधेयत्वान्नायो न प्रतीयने, अपि तु तत्सम्बन्धा-
 घच्छिन्नप्रतियोगिताकपृथिव्याद्यन्याभाव इत्युपेयम् । ताहशप्रतियो-
 गिताकत्वमेवाभावे ऽन्यस्य सम्बन्धोक्तिविति वाच्यम् । आधेयतासं-
 बन्धस्य प्रतियोगिन आधारस्यानुयोगिन्याधेये कृत्यनियामकत्वेनाभा-
 घप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । चैत्रः पचतीत्यादौ कृत्यादिसंबन्धस्या-
 पदार्थत्वे ऽपि पाककृतिमानित्यादौ मनुष्यादिपदेन विवरणवत् । उक्त-
 स्थले सामानाधिकरण्यस्य पदेन विवरणमपि न विरोधमासादयति ।
 विवरणीयार्थस्याप्यन्यलक्ष्यत्वे ऽपदार्थतोपपत्तेरित्यलमसदाधेशेन ।
 विना घातं वृक्षः पतित इत्यादौ विनापदार्थस्याभावस्याधेयतासंब-
 न्धेन वृक्षे ऽन्यथाहताभावविशिष्टो वृक्षः पतित इति शब्दतो ल-
 क्ष्यते । पतने ऽनुभवसिद्धौ घातजन्यत्वाभावलाभश्चार्थः, जन्यता-
 याः पदानुपस्थाप्यत्वात् । तदभावस्य तस्यवृत्त्यनियामकसंबन्धत्वा-
 त्तदवच्छिन्नयाताभावस्य च शब्देन बोधयितुमशक्यत्वात् । पुत्रं
 विना गत इत्यादौ पुत्रादिपदं लक्षणया पुत्रगमनादिपरम् । विना-
 पदबोध्यतदभावश्च समानकालीनत्वादिसंबन्धेन गमने ऽन्वेति ।
 समानकालीनत्वघटकं कालनिष्ठं स्वाधिकरणत्वमनवच्छिन्नं बोध्य-
 म् । अतो गमनादिकाले तदनधिकरणदेशवच्छेदेन गमनाद्यभाव-
 सत्त्वे ऽपि नातिप्रसङ्गः । केचित्तु । उक्तस्थले साहित्यमेव विनाप-
 दार्थः । तस्य च गमनादिकर्तृत्वान्वयः । असाहित्यं च स्वकर्तृकस-
 मभिव्याहृतगमनादिक्रियासमानकालीनताहशक्रियाकर्तृत्वरूपसाहि-
 त्याभावः, क्रियान्वयिस्वकर्तृकताहशक्रियाकालीनत्वाभाव एव वा
 विनार्थः । कर्तृत्वे पुत्रादेशेयत्वेनान्वयः । विभक्तिः साधुत्वार्थेव ।
 अस्तु वा आधेयत्वं द्वितीयार्थः । सप्तम्या आधेयत्वार्थकत्वे ऽपि
 नात्र सप्तमीप्रसक्तिः, सस्याः कारकविभक्तित्वेन क्रियान्वयिस्वार्थ-
 बोधकत्वात् । अतः शेषपष्ठप्रसक्त्या तामेवोपपदविभक्तिर्द्वितीया
 घातइति सर्वा उपपदविभक्तयः पष्ठत्रयवादिक्ता इत्यस्याविरोध
 इति । विनासमानार्थकयोर्भ्रूते ऽन्तरेणेति निपातयोरपि दर्शितैव
 यदाभिधिध्यर्थकया-
 यावच्छब्दः । आ-
 व्रीमित्यादौ मर्यादा

सीमा कालरूपादेशरूपा च कालनिष्ठं तत्त्वं च, तत्कालनिष्ठस्वस-
मभिव्याहृतकालप्रागभावानधिकरणस्वप्रागभावाधिकरणस्वसजा-
तीययावत्कालवृत्तिसमभिव्याहृतक्रियानाधिकरणत्वम् । एवं चो-
क्तस्थले यावच्छब्देन पूजारूपक्रियायां शुक्लदशमीनिष्ठतादृशसीमा-
त्वनिरूपकत्वं प्रत्याप्यते । तावतैवार्थतः शुक्लदशम्यां मर्यादात्वं
लभ्यते । तद्विद्यसीमात्वनिरूपकत्वं च तदवृत्तित्वे सति कृष्णनव-
मीप्रागभावानधिकरणशुक्लदशमीप्रागभावाधिकरणतिथिकूटव्याप-
कत्वम् । तावता षोडशतिथ्याधिकरणकषोडशपूजारूपस्यैककर्मणो
विधेयतया लाभः । व्याप्यकालसमुदाये सजातीयत्वविशेषणात्पू-
जायामुक्तविशेषणद्वयाक्रान्तदण्डादिसमुदायाव्यापकत्वेपि न बा-
धः । अन्वयितावच्छेदकरूपेण साजात्यस्य विवक्षणातुक्तस्थले च
तिथिमित्यस्याध्याहारेण दशमीपदार्थतावच्छेदकस्य तिथित्वघटित-
त्वेन वा यावत्पदार्थान्वयितावच्छेदकतया तिथित्वभानात्तेन रूपेण
दण्डादेर्दशमीसजातीयत्वाभावात् । तिथेश्चाखण्डकालविशेषरू-
पा, न तु चन्द्रमण्डलकलारम्भाद्यनुगुण क्रियाप्रचयरूपा । पूजाया-
स्तावत्क्रियावृत्तित्वास्मभवात् । अत्र च प्रागभाव एव यावत्पदा-
र्थः । द्वितीयार्थः प्रतियोगित्वमनुयोगित्वं वा । तत्र तत्प्रकृत्यर्थद-
शम्या अन्ययः । तावता दशमीप्रतियोगिकप्रागभावलाभः । तस्य
स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वविशिष्टव्यापकतासंबन्धेन पूजारूपसमभिव्याह-
तक्रियायामन्वयः । व्यापकत्वं च, स्वाधिकरणतिथिनिष्ठाभावप्र-
तियोगितानवच्छेदकपूजाविशेषत्ववस्त्वम् । स्वाधिकरणत्वं च, स्वा-
धिकरणकृष्णनवमीप्रागभावावच्छिन्नभेदविशिष्टकालिकविशेषणता-
संबन्धेन । एतेन कृष्णनवमीप्रागभावाधिकरणप्रतियोगिकभेदस्या-
व्यावर्तकतया तत्सामान्यभेदनिवेशे भाविकृष्णनवमीप्रागभावाधि-
करणत्वमादाय नाप्रसिद्धिः । तथा सत्यपि तत्तद्दशमीप्रागभावा-
धिकरणकालस्य स्वाधिकरणकृष्णनवमीप्रागभावावच्छिन्नभेदवस्त्व-
संबन्धेन तत्तत्प्रागभावाधिकरणत्वाक्षतेः । न चैवमपि व्यवहित-
पूर्वकृष्णनवमीप्रागभावावच्छिन्नभेदघटितसंबन्धेनाव्यवहितपूर्वकृ-
ष्णनवमीपूर्वातिथीनामपि तत्तद्दशमीप्रागभाववस्त्वात्तदधिकरणति-
थिव्यापकत्वं पूजायां न संभवतीति वाच्यम् । स्वावच्छिन्नकृष्ण-
नवमीप्रागभावाधिकरणत्वसंबन्धे स्वावच्छिन्नभेदस्यैव प्रागभावसं-
बन्धे निवेशनीयत्वात् । स्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वमपि तादृशावच्छेदकत्वसंबन्धेन स्वावच्छिन्नस्य भेदः । अत-
स्तादृशावच्छेदकत्वत्यावच्छिन्नाभावनिवेशे यत्किञ्चिद्दशमीप्रागभा-

धाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितामादायासिद्धिवारणाय विशिष्य
तत्तत्प्रागभायरूपस्वपदार्थस्य संबन्धमध्ये प्रवेद्यतयाननुगम इति
निरस्तम् । देशरूपा सीमा च, काशीतः कौशिको यावद् यातीत्या-
दौ । तत्र कौशिक्याः गमनसीमात्वं प्रतीयते । तत्र, काशीपूर्वका-
शिकीपश्चिमदेशव्यापकगमनानधिकरणत्वम् । यावत्पदेन च कौ-
शिक्यनधिकरणकत्वे सति काशीपूर्वकौशिकीपश्चिमदेशव्यापकत्वं
गमने प्रत्याप्यते । तत्र द्वितीयार्थो ऽवधित्वमवधिमत्वं या प्रतीची-
त्याद्यन्वयि । निष्कर्षः पूर्ववत्स्वयमुहनीयः ।

अभिधिधायो यावच्छब्दः कार्तिकमारभ्य वैश्वं यावच्छीतं
भयतीत्यादौ काशीतः पाटलिपुत्रं यावद्दृष्टो देव इत्यादावभिधिधि-
न्तस्यर्थन्ताभिध्यासिः । एवं च प्रथमे कार्तिकपूर्वकालोत्तरचैत्रोत्तर-
कालपूर्वकालव्यापकत्वं चैत्रोत्तरकालाऽवृत्तित्वसहितं शीतमवने
द्वितीये च काशीपश्चिमदेशपूर्वपाटलिपुत्रपूर्वदेशपश्चिमदेशव्यापक-
त्वं पाटलिपुत्रपूर्वदेशावृत्तित्वसहितं वृष्टौ यावत् प्रत्याप्यते । विशेष-
यः पूर्ववत् । यावच्छब्दसमानार्थकाङ्क्षशब्दस्थले ऽपि दर्शितैव रीति-
रवसेया । तद्योगे च पञ्चमी साधुः ।

यज्ञमनु भाव्यदित्यादायनुशब्दार्थः कारकत्वरूपं हेतुत्वम् ।
अनुर्लक्षणे इत्यत्र कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाविधायकसूत्रे लक्षणपदस्य
कारकहेतुपरत्वात् । तत्र च यज्ञान्वितस्याधेयत्वरूपद्वितीयार्थस्या-
न्वयः । हेतुतायाश्च निरूपकत्वसम्बन्धेन वृष्टावन्वयः । अन्यत्वं या-
नुशब्दार्थः । तत्र निरूपितत्वरूपद्वितीयार्थस्य यज्ञान्वितस्यान्वयः ।
अन्यतायाश्चाश्रयत्वसम्बन्धेन वृष्टावन्वयः । अन्यजुनं योजार इत्य-
त्राप्रकर्षरूपं हीनत्वमनुशब्दार्थः । अजुनावधिकत्वं द्वितीयान्तार्थ-
स्य चापकर्षे ऽन्वयः । अवधित्वस्यापादानतारूपत्वे ऽपि क्रियान्व-
याभावात् पञ्चमीप्रसक्तिः । अस्मादये दीर्घ इत्यादौ भवतीत्यस्या-
प्याहारेणैव पञ्चम्युपपादनात् । अतः पञ्चपवादात्तानिर्वाहः । वृक्षं
प्रति विद्योतते विद्युत्, मातरं प्रति साधुः, यो मां प्रति स्यात्, वृक्षं
प्रति सिञ्चतीत्यादौ लक्षणेत्वं भूतेत्यादिसूत्रानुविष्टकर्मप्रवचनीयस-
ञ्ज्ञकप्रत्यादि शब्देषु प्रथमे परिचायकत्वरूपं लक्षणत्वं परिशेषत्व-
रूपं लक्ष्यत्वं वा कर्मप्रवचनीयार्थः । वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतनज्ञा-
नाद्वृक्षस्य परिचायकता । द्वितीयार्थस्याधेयत्वं निरूपितत्वं वा ।
द्वितीये साधुत्वं प्रियकारित्वं साधुत्वघटकक्रियान्वयी संबन्धः
कर्मप्रवचनीयार्थः । संबन्धान्वाये प्रतियोगित्वं तन्निरूपकत्वं
वा द्वितीयार्थः । तृतीये भागः स्वत्वाथयः प्रत्याययः । तद्

न्ययी सम्बन्धो द्वितीयार्थः । इत्थं चास्मत्संबन्धी यो भागः
स्यादिति बोधः । चतुर्थे कर्मण्येव द्वितीयार्थत्वबाध एव सं-
ज्ञाफलम् । प्रतिश्च निरर्थकः । गृहे गृहे ऽथ इत्यादाविव व्याप-
कताया द्विरुक्तिबललभ्यत्वात्प्रतिशब्दस्य व्यापकतार्थकत्वउक्ता-
र्थकत्वेन गृहं व्याप्नुवते ऽथा इत्यादाविव द्विरुक्तिरेव न स्यात् ।
न च प्रतिशब्दस्यापि व्यापकतार्थकत्वं प्रतिदिनमधीतइत्यादौ
फलमम् । द्विरुक्तेरपि वृक्षं वृक्षं सिञ्चतीत्यादौ फलममिति प्रकृते
संभेदेनान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायाद्द्वयोरैव व्यापकताबोधकत्वमव-
र्जनीयमिति वाच्यम् । प्रतिमासमधीतइत्यादावव्ययीभावे हि प्रथमा-
तिरिक्तविभक्तेरसाधुत्वेन प्रतिशब्देन मासान्वितव्यापकत्वं क्रियायां
बोध्यते । विभक्तिः साधुत्वार्था । वृक्षं वृक्षं प्रतिसिञ्चतीत्यत्र तु सेके द्वि-
तीयार्थकर्मत्वावरुद्धप्रकृत्यर्थवृक्षविशेषितव्यापकता बोधयितुं न श-
क्यते । एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेव्युत्पत्तिविरो-
धात् । कर्मत्वसंबन्धस्यैव च व्यापकताघटकत्वेन स्वीकरणीयतया
वृत्तानियामकस्य तस्य तथात्वासंभवाच्च । तस्य श्लेककर्मत्वआश्रयता-
संबन्धघटितव्यापकताप्रस्यायनमपि न युज्यते । प्रकृत्यर्थसुबर्थयोर-
न्तरा नञर्थातिरिक्तमानस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वात् । नामूठस्येतरोत्प-
त्तेः । नानुपमृद्य प्रादुर्भावादित्यादौ नञर्थमात्रस्य पञ्चम्यर्थहेतुताया
विशेषणत्वेन प्रकृत्यर्थस्य च विशेष्यत्वेनान्वयात् । तस्मात्प्रतिर-
नर्थक एव । द्विरुक्तान्वये तात्पर्यबलाच्च सेचनकर्मत्वे वृक्षादेर्व्या-
पकत्वं संसर्गतैव भासते । यदि च वृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यादावु-
पसर्गस्य प्रतेर्वाच्यो घोत्यो वा कश्चिदन्यो ऽर्थस्तदास्तु स एवात्रापि
तदर्थः । अत एव तस्यैवास्यापि प्रतिशब्दस्य प्रयोगो नानर्थकः । व-
स्तुतो ऽनर्थकयोः कर्मप्रवचनीयाधिपरिशब्दयोः प्रयोगवत्तादृशप्रते-
रपि प्रयोगस्य प्रयोजनान्तरानुपपत्तिश्चिन्त्या । प्रतेर्यत्र व्यापकता-
र्थकत्वं, तत्र प्रतिवृक्षं सिञ्चतीत्यव्ययीभावसमास एव नियतः ।
तदर्थकाव्ययस्याव्ययीभावसमासविधेर्विभाषाधिकारीयताविरहेण
नित्यत्वादतो घीप्सया प्रतिवृक्षं सिञ्चतीतिवद्वृक्षं प्रतिसिञ्चतीति
न प्रयोगः । यत्र व्यापकत्वार्थके नाभ्ययेनाभ्ययीभावसमासस्तदुत्तरं
सर्वत्र प्रथमा विभक्तिरेव । न तूपकुम्भे गच्छतीतिवत् प्रतिगृहे
ऽथा इत्यादिरपि प्रयोगः । उक्तयुक्त्वा तत्र प्रतिना ऽथादौ गृहा-
दिव्यापकताया बोधयितुमशक्यत्वात् । तदाधारतादिरूपसप्तम्याद्यर्थे
च समासार्थस्य गृहादिव्यापकत्वस्याश्रयतासम्बन्धेन तदर्थस्य व्या-
पकरूपधर्मिणो वा भेदसंबन्धेनान्वये मेयत्वे घटः घटवृत्तौ घट इ-

त्यादिप्रयोगधारणाय कल्प्यायाः सप्तम्यर्थाधारताया आश्रयत्वसंबन्धेनाभेदसंबन्धेन वा प्रकृत्यर्थानन्वयव्युत्पत्तेर्विरोधात् । उपकुम्भे निवेदि, उपकुम्भादागतः, उपकुम्भेन कृत, इत्यादौ च. विवक्षितस्याधारत्वापादानत्वकर्तृत्वादौ कुम्भसमीपादेराधेयतासंबन्धेनान्वयस्याधेयत्वादौ निरूपितत्वसंबन्धेन तदन्वयस्य वा बोधे न कश्चिद्व्युत्पत्तिविरोध इत्युपपद्यन्ते तथा प्रयोगा इति ध्येयम् । त्वां च मां चान्तरेत्यादावन्तरान्तरेण युक्तइति द्वितीयाया निरूपितत्वमर्थः । तस्यान्तरापदार्थतावच्छेदकमध्यत्वे ऽन्वयः । एवमन्यत्रापि तदर्थस्तूक्तदिशास्त्रयं परिच्छेद्यः ॥ इति द्वितीयाविभक्तयः ॥

कारकविभक्तिर्तृतीयायाः क्रियान्वयि कर्तृत्वं करणत्वं चार्थः । कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनुशासनात् । कर्तृत्वं च मुख्यं क्रियानुकूलकृतिरेव । सा च कर्त्राख्यातसमभिव्याहृते चैत्रः पचतीत्यादौ क्रियाविशेष्यतयाख्यातेन प्रतिपाद्यते चैत्रेण पच्यते, शक्यते, इत्यादिर्मभावाख्यातस्थले च क्रियायां विशेषणतया तृतीयया सा प्रत्याख्यते । यत्तु तत्राख्यातार्थ एव कृतिः, तृतीयार्थश्चाधेयत्वम् । तस्य चाख्यातार्थकृतिविशेषणतयान्वयः, कृतेश्च क्रियाविशेषणतया । तथा कृतिबोधने चात्मनेपदरूपस्याख्यातस्य यागादिसमभिव्याहारज्ञानमपेक्षितम् । पचति पचतइत्यादौ तथा कृत्यन्वयाबोधाय व्याहारज्ञानमपेक्षितम् । पचति पचतइत्यादौ तृतीयाया आधेयतात्थत्वं क्लृप्तमेतदिति न तत्कल्पनमधिकमिति । तत्र । चैत्रेण पक्वमित्यादौ तृतीयायाः कृत्यर्थकताया आवश्यकत्वात् । तत्र कृत्यर्थकाख्यातविरहेण कृतः कर्तृकर्मवाचकत्वेन कृत्यर्थताविरहात् । यदि च कर्तृकृतः कृताधेयशक्तिर्न तु विशिष्टे ज्ञातेत्यादौ त्वाभ्यर्थकतायाः क्लृप्तत्वेन तत्र कृत्यन्वयादेव कर्तृलाभसंबन्धादित्युच्यते । तथापि, कर्मकृतः कृत्यर्थत्वमप्रसक्तमेव । उक्तप्रत्ययस्य क् चित्कर्तृवाचकत्वे ऽपि चैत्रेण पाच्यः दुष्पचचैत्रेणौदनः चैत्रेणौदनस्य पाक इत्यादौ कृतां न कृतिबोधकत्वमिति तत्र कृतिबोधानुरोधेन तृतीयायाः कृतिवाचकत्वमावश्यकमेव । एवं च चैत्रेण पच्यतइत्यादावपि तृतीययैव कृतिबोधोऽर्थः । तत्र चैत्रादेः संबन्ध एवाधेयत्वमित्यत एव निर्वाहे कृताधेयत्वस्य विशेषणतया भानोपगमस्यानुचितत्वात् । तथा सति तत्संसर्गस्यापि विषयताफलपनाधिभ्यात् तादृशयात्रय ज्ञानघटितशब्दसामान्यामधिकौपस्थितिनिवेशने च गौरवात् । अथ तत्र कृतेस्तृतीयार्थतोपगमे चैत्रेण पच्यते न चैत्रेणेत्यादौ तृतीयान्तार्थमेधीयकृतेरभाषः पाके ऽन्वेतीत्युपेयम् । तस्याश्च समर्थायतंबन्धावच्छि-

श्रमाद्यो मैत्रकर्तृकपाके ऽपीत्यतिप्रसङ्गः । जन्यतायाश्च वृत्त्यनियामकतया तत्संबन्धावच्छिन्नाभावः प्रसिद्धचत्वेव न । मैत्रकर्तृकपाककर्तृत्वाभावस्य कर्मणि तण्डुलादौ प्रतीतिश्च कर्मवाचकपदासमभिव्याहारस्थले दुर्घटा । आधेयत्वस्य तृतीयार्थत्वे चाधेयत्वाभावबोध एव कृतावङ्गीक्रियते । न च तथा सति मैत्रचैत्रोभयकर्तृकपाकसत्त्वे चैत्रीयपाककृतौ मैत्रवृत्तित्वाभावसत्त्वात् । मैत्रेण न पच्यतइति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । मैत्रेण न पच्यतइत्यतो वर्त्तमानपाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेन मैत्रवृत्तित्वाभावबोधनादुक्तस्थले च तादृशकृतित्वसामानाधिकरण्येन मैत्रवृत्तित्वसत्त्वात्तादृशवाक्याप्रामाण्यात् । वर्त्तमानत्वस्य कृतिविशेषणतया च चैत्रेण पच्यते ऽपच्यत न तु पच्यतइत्युपपद्यते । क्रियाविशेषस्य तथात्वात् । यदा मैत्रेणान्यत्क्रियते न तु पच्यते तदा मैत्रेण न पच्यतइति प्रयोगश्च । न चाख्यातेन कालस्य कृतिविशेषणतया बोधनात्कालविशेषविशेषितकृतित्वस्यान्वयितावच्छेदकतया तदवच्छेदेन नञाभावः शक्यो बोधयितुम् । न तु कालक्रियोभयविशेषितकृतेत्वावच्छेदेन कर्मप्रत्ययस्थले क्रियायाः कृतिविशेषणत्वाभावेन तद्वदितधर्मस्यान्वयितावच्छेदकत्वाभावादिति वाच्यम् । क्रियाविशेषघटितधर्मस्यान्वयितानवच्छेदकत्वे ऽपि तदवच्छिन्नत्वविशिष्टविशेषणताया अभावसंसर्गतया भानसंभवेन सामञ्जस्यात् । न चान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव विशेषणसम्बन्धे भासतइति नियमः । तथासति शरदि पुष्पन्ति सप्तच्छदा इत्यादौ सप्तच्छदपुष्पोत्पत्तिवादेः शरद्वृत्तित्वान्वयितानवच्छेदकतया आख्यातान्तप्रतिपाद्यतावच्छेदकपुष्पोत्पत्तिवाचच्छेदेन च शरद्वृत्तित्वान्वये वाधादवच्छेदकावच्छेदेनान्वयानुपपत्तेरन्वयितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण च तदन्वयोपगमे शरदि पुष्पन्ति सप्तच्छदाः शरदि पुष्पन्ति चम्पका इत्याविशेषेण प्रयोगापत्तेः । यदि च तत्र शरत्संबन्धः सप्तच्छदविशेषणतया भासते न पुनराख्यातार्थे धातुमात्रार्थे वा पुष्पोत्पत्तौ । अत एव कारकविभक्तिरूपसप्तम्यनुपपत्त्या कालरूपविशेषणपदोत्तरं स्वातन्त्र्येण सप्तमी सर्ववर्मणा सूत्रिता । एवं च क्रियानिमित्तत्वरूपकारकत्वगर्मकर्तृत्वस्याख्यातार्थत्वेन पुष्पोत्पत्तिनिमित्तत्वरूपाख्यातार्थस्य विशिष्टान्वयानुरोधेन शरत्संबन्धस्त्वन्वय उपगन्तव्य इति कारकत्वस्याख्यातार्थत्वानुपगमे ऽपि शीतलंसरो ऽवगाढवतो निदाघदुःखं व्यपैतीत्यादाविधोद्देश्यविधेयभावमहिम्नोद्देश्यविशेषणशरत्संबन्धेन विधेयभूतपुष्पोत्पत्तेः प्रयोज्यप्र-

योजकभावस्य संसर्गमर्यादया भानामिति चम्पकादिपुष्पोत्पत्तौ शरत्संबन्धनिमित्तकत्वाभावात्प्रोक्तातिप्रसङ्ग इत्युक्तस्थले ऽवच्छेदकावच्छेदेनान्वय एव नोपेतइत्युच्यते, तथापि तादृशनियमो निष्प्रामाणिक एव । न च तादृशनियमानुपगमइह भवने मैत्रेणैव पश्यते तेमनमित्यत्रैतद्भवनाधिकरणकतेमनपाकत्वेन रूपेण शब्दात्पाकानुपस्थित्या तदवच्छिन्ने मैत्रान्यसमवेतमधिप्यत्कृतिविषयत्वव्यवच्छेदयोधासंभव कथनं दीधितिकृतां विरुध्यते इति वाच्यम् । अवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ धर्मिणि विशेषणतया भासमानमेव रूपं विशेषणे अवच्छिन्नत्वसंबन्धेन विशेषणमित्याशयेन तेषां तदभिधानात् । विशेषणसंबन्धेन तदवच्छिन्नत्वमेव तदवच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ भासतइत्युपगमे शब्दानुपस्थितरूपावच्छेदेन विशेषणान्वये बाधकाभावात् । न चावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ विशेषणारो भानमसंभवदुक्तिकम् । घटो द्रव्य मित्यादौ घटत्वावच्छेदेन द्रव्यत्वादिमत्त्वबुद्धौ द्रव्यत्वादिविशेषणस्य स्वरूपत एव भानादिति वाच्यम् । तादृशशब्दबोधे द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नत्वसंबन्धेन विशेषणत्वात् । घटत्वादिविशिष्टे द्रव्यत्वादिविशेषणकतादृशप्रत्यक्षे ऽवच्छेदकावच्छेदेन भानानुपगमे क्षतिविरहान् । तथा च मैत्रेण न पच्यतइत्यादौ पाककृतिवस्थान्वयितानवच्छेदकत्वे ऽपि अर्धलभ्यतादृशधर्मावच्छिन्नत्वस्य संसर्गाशे भानं निराबाधमेवेति चेन्न । मैत्रेण न पक्व इत्यादौ कृती मैत्रादिकृत्तित्याभावयोधासंभवेन कृतिजन्यत्वस्य नृतीयार्थतां स्वीकृत्य क्रियायां मैत्रादिकृतिजन्यत्वाभावबोधस्योपगन्तव्यतया मैत्रेण न पच्यतइत्यादावपि तदयोधोपगमे न सामञ्जस्यात् । न च यदा मैत्रः सुप्तस्तदा मैत्रेण पश्यते न तु पच्यतइति प्रयोगानुपपत्तिः । मैत्रवृत्तिवर्त्तमानकृतेरप्रसिद्ध्या तादृशकृतिजन्यत्वाभावप्रत्यायनासंभवात् । घर्त्तमानत्वाविशेषिततदीयकृतिजन्यत्वाभावस्य बाधितत्वादितिवाच्यम् । आख्यातार्थवर्त्तमानत्वादेर्नञ्समभिव्याहारस्थले ऽभावांशान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा विनष्टघटं न पश्यतीत्यादौ तादृशघटकर्मकवर्त्तमानदर्शनाद्यप्रसिद्ध्या ऽन्ययवोधानुपपत्तेः । प्रकृते च मैत्रियवर्त्तमानकृत्यप्रसिद्धावपि घर्त्तमानकालावच्छिन्नतजन्यत्वाभावस्यैव पाके प्रतीत्या सामञ्जस्यात् । पाकत्वाद्यवच्छेदेनैव मैत्रादिकर्तृकत्वाभावबोधोपगमान्मैत्रादिकर्तृकपाकदशायामन्यकर्तृकपाके मैत्रादिकर्तृकत्वाभावस्ये ऽपि न पच्यते मैत्रेणत्यादयो न प्रयोगाः । यत्र मैत्रेणोदनं पच्यते न तु तेमनं तत्र मैत्रेण न पच्यते तेमनमित्यादिप्रयो-

गनिर्वाहाय तेमनपाकत्वाद्यवच्छेदेनैवाभावान्वयबोध उपगम्यते, न तु शुद्धपाकत्वाद्यवच्छेदेन, बाधितत्वात् । तथा च तेन रूपेण शब्दादनुपस्थितावपि तदवच्छेदेनान्वयबोधनिर्वाहस्तथोपपादितमाधेयत्वस्य तृतीयार्थवादिनैव । घटेन न पच्यतइत्यादयः प्रयोगाः आकाशं न पश्यतीत्यादिप्रयोगसमानयोगक्षेमाः । अचेतनकाष्ठस्वाल्यादेरपि कर्तृत्वविवक्षया काष्ठं पचतीत्यादिवत्काष्ठेन पच्यतइति प्रयोगात् । तत्र व्यापाररूपे कर्तृत्वे तज्जन्यत्वरूपे तत्कर्तृकत्वे वा तृतीयाया लक्षणा । एवं चैत्रेण ज्ञायते, इष्यते, गम्यतइत्यादावाश्रयत्वरूपे कर्तृत्वभाषेयत्वरूपे कर्तृमत्त्वे वा । नश्यते घटेनेत्यादौ प्रतियोगित्वरूपे कर्तृत्वे ऽनुयोगित्वरूपे कर्तृमत्त्वे वा लक्षणा । कर्तृपदमपि व्यापारादिमत्पचेतनादौ भाक्तमेव । अचेतनादौस्वरसतः कर्तृपदाप्रयोगात् । अत एव च कृञो यत्नवाचकत्वम् । न च यत्नवत् राव कर्तृपदार्थत्वे कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यादौ कर्तृपदस्य मुख्यार्थत्यागे युक्तिविरहाद् अचेतनकाष्ठादिवाचकपदयोगे कर्तृप्रत्ययानुपपात्तिरिति वाच्यम् । सूत्रस्यकर्तृपदानां स्वतन्त्रः कर्तेतिसूत्रकृत्परिभाषितकर्तृपरत्वात् । अन्यथा तत्प्रणयनवैच्यर्यप्रसङ्गात् । स्वतन्त्रत्वं च कारकान्तरानधीनत्वे सति कारकत्वम् । पुरुषव्यापाराधीनक्रियानुकूलव्यापारव्यतामेव काष्ठादीनामन्यव्यापारानधीनक्रियानुकूलव्यापारवत्स्वरूपस्वातन्त्र्यस्य काष्ठं पचतीत्यादौ विवक्षया काष्ठादेः कर्तृत्वम् । न च स्वातन्त्र्यविवक्षणे ऽपि स्वान्वयस्य वास्तविकस्थाभावात् तद्बोधकविभक्तीनामप्रामाण्यदुर्धारमेवेति वाच्यम् । समभिव्याहृतक्रियाकारकान्तरव्यापारानधीनतत् क्रियानुकूलव्यापारस्यैव तत् क्रियावाचकपदसमभिव्याहृतविभक्त्यर्थत्वात् । अनधीनान्तविशेषणप्रयोजनं च, चैत्रः काष्ठैः स्थाल्यां पचतीत्यादिस्थले चैत्रः स्थाली काष्ठानि पचतीति प्रयोगोपपत्तिवारणम् । यत्र च चैत्रः पचति काष्ठं पचतीत्यादौ समभिव्याहृतकारकान्तराप्रसिद्धिस्तत्रानधीनान्तविशेषणं न प्रतीयतएव । तन्निर्वाहश्च तत्र लकारादेः स्वतन्त्रशक्त्यन्तरकल्पनात् । विशिष्टविषयकरात्त्या विशेषणाविषयकबोधाजननात् । न च मैत्रः चैत्रेण पाच्यतीत्यादौ हेतुकर्तृसमभिव्याहारस्थले कर्त्तरि तृतीयानुपपत्ति, कर्तृव्यापारस्य समभिव्याहृतहेतुव्यापाराधीनत्वादिति वाच्यम् । तत्र ण्यन्तप्रतिपाद्यपाचनादिक्रियायामेव हेतोः कारकतया स्वतन्त्रकर्तृव्यापारस्य पचादिक्रियाकारकव्यापारानधीनत्वात् । स्वतन्त्र प्रयुञ्जानस्य पुंसो व्यापारस्तण्डुलकयणगदिवत्पाकादावन्यथासिद्धतया न

कारणमिति पाकादिप्रयोजकव्यापारवत्ये ऽपि तस्य तत्क्रियाकारकत्वाभावात् । अत एव चैत्रो मैत्रेण पाचयतीत्यादौ चैत्रः पचतीति न प्रयोगः । न च पञ्चभिर्हलैः कर्पति गृहीत्यादौ भूमिलेखनरूपकृप्यादिक्रियायां स्वतन्त्रकर्तृन् पयुजानस्य गृहिणो व्यापारस्य दर्शितयुक्त्या लकारादिना ऽभिधानासंसय इति कर्पतीति न स्यात्कर्पयतीति च स्यादिति वाच्यम् । तत्र रूपेः प्रतिविधानार्थत्वात् । उक्तं च । “याजका यजन्तीति यजिर्हविःप्रक्षेयार्थः । हलैः कृपतीति कृपिः प्रतिविधानार्थ” इति यागादेर्देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागेच्छाविशेषरूपार्थं मुख्यतया तत्र च यजमानस्यैव कर्तृत्वाद् हविःप्रक्षेपरूपलक्ष्यार्थपरत्वं दर्शितम् । तत्र च ऋत्विजामेव स्वातन्त्र्यम् । होतृत्यत्रापि हविःप्रक्षेप एव हुधातोरर्थो न तु तादृशफलावच्छिन्नस्त्यागः । तथा सति ऋत्विजस्तत्र स्वतन्त्रकर्तृताविरहेण होतृपदेन प्रतिपादनासंभवात् । घात्यर्थावच्छेदकफलकर्तृत्वमेव कर्तृप्रत्ययेन प्रतिपाद्यतइति ऋत्विजि होतृव्यवहारो न यदरि । अतः प्रतिगृहोतृव्यापारो न स्वत्यजनकस्तथा सति तत्र दानृष्यवहारापत्तेरिति तु जीमूतवाहनः । अथास्तु चैत्रेण मैत्रेण पाचयतीत्यादौ स्वतन्त्रव्यापारस्य हेतुकर्तृव्यापाराधीनत्वे ऽपि दर्शितरीत्या तस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वनिर्वाह, तथापि तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः । कर्तृत्वस्य णिच्प्रत्ययेनाभिधानादिति चेन्न । कर्तृत्वनिर्वाहकत्वसंयन्धेनपाकाद्यन्वयिनो हेतुकर्तृव्यापारस्य णिजर्थत्वेन स्वतन्त्रकर्तृत्वस्य णिच्नानभिधानात् । कर्तृत्वरूपफलावच्छिन्नस्य तादृशव्यापारस्य णिजर्थतामते ऽपि आधयोपरकस्यान्यतो भानानिर्वाहेण कर्त्तुरनभिधानान्तृतीयोपपत्तेः । आख्यानस्य धर्म्यवाचकत्वे ऽपि कृतिविशिष्टबोधकत्वपस्य कर्मभिधानस्याक्षतत्वाच्चैत्रः पचतीत्यादौ न तृतीया । न चैत्रं मुख्यविशेष्यतया कृतिवियक्षया चैत्रेण पचतीति स्यादिति वाच्यम् । आधयातिरिक्तांशे विशोपपत्तया कृतिबोधवस्यैव कर्मभिधानरूपत्वात् तथा तद्भिधानं च लङ्कृतसमासानामेव । अत एव तैरेवामिधानं वृत्तिकृता विवृत्तम् । इदं त्ववधेयम् । यद्यपि स्वतन्त्रव्यापारमात्र एव तृतीयादेरनुशासनं, तथापि लाघवात्कृतिरूप एव कर्तृत्वे तृतीयादेः शक्तिः । अचेतनव्यापारे निरुद्धलक्षणैव । अनुशासनस्थानादितात्पर्यमात्रप्राहकत्वात् । लाघवसहकृतस्यैव तादृशतात्पर्यस्य शक्तिकल्पकत्वात् । व्यापारे तत्सत्त्वे ऽपि गौरवेण शक्त्यसिद्धेः । एवं च कर्तृत्वरूपकृतिबोधक्षले कारकान्तरव्यापारानधीनत्वं न प्रतीयताति तदन्तर्भावेण शक्तिकल्पने मानाभायः । व्यापारलाक्षणिकेन कर्तृप्र-

त्ययेन लक्षणया तदन्तर्भावेण व्यापारबोधनादेव पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग-
 चारणात् । अन्यथा तदन्तर्भावेण कृतिशक्तावपि तादृशातिप्रसङ्ग-
 स्य दुर्वारत्वादिति घटो जायते, ओदनः सिद्धश्चेतीत्यादौ सत्कार्य-
 विद्वेषिणां नैयायिकानां कारकत्वं कर्तृत्वं च घटादेर्यथाश्रुतसूत्रानु-
 सारेण दुरुपपादमेव, मुख्यं च क्रियानुकूलकृतिमात्रम् । एकक्रि-
 याविषयककृतितो यत्र नान्तरीयकक्रियान्तरनिर्वाहस्तत्कृतिमतस्त-
 त्क्रियाकर्तृत्वाभावात् । अत एव मत्तो भूतं न तु मया कृतमिति
 व्यपदेशः इति । तत्र क्रियाकारकत्वे सति तद्विषयककृतिसत्कर्तृत्व-
 म् । अन्योद्देशेन नाराचक्षेपाद्यत्र ब्राह्मणवधस्तत्र मरणानुकूलस्य
 नाराचक्षेपरूपव्यापारस्य कृतिविषयत्वे ऽपि ब्राह्मणमरणानुकूलव्या-
 पारत्वेन तस्यानभिसंहितत्वात्तेन रूपेण कृतिविषयत्वं न तादृशव्या-
 पारत्वेति ब्राह्मणवधत्वविशिष्टकर्तृत्वं न तादृशव्यापारकर्तृरिति न
 तस्य संपूर्णप्रायश्चित्तम् । अत एव संपूर्णप्रायश्चित्तप्रयोजकस्य क-
 र्तृव्यापारस्य लक्ष्यताभिप्रायेण हिंसालक्षणे मणिकृतां मरणोद्देशेना-
 नुष्ठीयमानत्वाद् दृष्टाद्वारकत्वविशेषणयोरुपादानमिति मिथ्याभिधान-
 नसङ्गतिः । मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानस्य व्यापारस्यावश्यं मरणानु-
 कूलव्यापारत्वेन प्रतिसंहितत्वात्तादृशरूपेण कृतिविषयत्वमिति तादृ-
 शविशेषणस्य विशिष्टकर्तृतानिर्वाहकत्वात्तद्विशेषणवतो व्यापारस्य
 नियमेन लक्ष्यत्वात् । तच्छून्यस्य चालक्ष्यत्वनियमात् । अथ मरणो-
 द्देशेनानुष्ठितस्यापि यत्र खड्गाभिघातत्वादिनैवेष्टसाधनत्वकृतिसा-
 ध्यत्वधीविषयता न तु मरणानुकूलत्वविशेषिततद्रूपेण, तत्र न म-
 रणानुकूलत्वविशिष्टविषयिणी कृतिरिति तादृशव्यापारकर्तृर्न वध-
 त्वविशिष्टकर्तृत्वमिति कथमुक्तविशेषणस्य विशिष्टकर्तृतानिर्वाहक-
 त्वम् । यदि च मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वस्य मरणानुकूलत्वेन कृ-
 तिविषयत्वमेवार्थ इत्युपेयते, तदा व्यापारे तादृशविशेषणस्य तत्क-
 र्तरि विशिष्टकर्तृतानिर्वाहकत्वे ऽप्युक्तस्थले खड्गाभिघातादौ तादृ-
 शलक्षणाव्याप्तिर्नैवैव । तत्र संपूर्णप्रायश्चित्तस्य निर्विघादतया ल-
 क्ष्यताया आवश्यकत्वात् । न च विशेषणीभूतफलनिष्ठोद्देश्यताव्य-
 विषयतानिरूपकत्वे सति व्यापारनिष्ठसाध्यताव्यविषयतानिरूपक-
 त्वमेव विशिष्टविषयकत्वं कृतेरित्युपदर्शितस्थले ऽनुकूलता संबन्धेन
 मरणवैशिष्ट्यस्य साध्यतारूपविषयतावच्छेदकताविरहे ऽपि न वि-
 शिष्टकर्तृत्वानिर्वाह इति मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वस्य मरणकामना-
 धीनकृतिविषयत्वरूपतैवेति वाच्यम् । ब्राह्मणं न हन्यादित्यादौ
 धात्वर्थतावच्छेदकस्य मरणस्य स्वोद्देश्यकत्वसंबन्धेन कृतावन्वयसं-

क्रियायां विध्यर्थान्वयमते ऽपि श्येनविध्यर्थवाधः । घस्तुतः श्येना-
 नुकूलकृतेर्मरणप्रयोजकत्वमेव न तु मरणकारणत्वमन्यथासिद्धत्वा-
 त् । मरणोपलक्षितान्याकर्तृकखड्गाभिघातादिरूपवैरिवधं प्रत्येव हे-
 तुताया घेदेन धोधितत्वात् । क्रियाजन्यकार्ये तत्क्रियानुकूलकृति-
 हेतुतानियमे ऽपि खड्गाभिघातादावेव श्येन कृतेहेतुत्वात् । तथा
 चानिष्टविशेषजनकतावच्छेदकप्रत्यासत्तिप्राविष्टमरणानुकूलत्वं मर-
 णजनकत्वमेव, न तु प्रयोजकत्वमतो ह्यष्टाद्वारकत्वं न तत्र निवेशनी-
 यम् । कारणत्वपर्यन्तनिवेशलाभायैव तदुपादानम् । यदि च वि-
 शिष्टान्वयपरताया घेदे औत्सर्गिकपरत्वेन वधसाधनताबोधकश्रुत्या
 विशेषणीभूतमरणसाधनतापि श्येनस्य प्रत्याख्यते, तदापि श्येनानु-
 कूलकृतेर्मरणसाधनत्वमप्रामाणिकमेव । क्रियाजनककृतेस्तज्जन्यज-
 नकतानियमस्याप्रामाणिकत्वात् । अथान्योद्देशेन नाराचक्षेपकर्तु-
 र्धिशिष्टविषयककृतिमत्वघटितविंशिष्टकर्तृताचिरहे ऽपि यद्यार्थ वध-
 जन्यपापप्रायश्चित्तं तथा श्येनकर्तृविंशिष्टाकर्तृत्वात्पापाद्धस्यावश्य-
 कत्वाद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाधो दुर्वार एवेति चेन्न । अकाम-
 कृते ऽव्यर्द्धप्रायश्चित्तश्रवणेन मरणावच्छिन्नव्यापारस्य विषयताम-
 नन्तर्भाव्य विशिष्टजनककृतिमत्वसंबन्धेन न्यूनपापे स्वतन्त्रहेतुत्वक-
 ल्पनात् । तदबलेन विशिष्टाकर्तुः श्येनकर्तृर्हिंसाजन्यपापानुत्प-
 ल्पतेः । न च लाघवेन मरणोपलक्षितव्यापारजनकत्वमेव प्रत्या-
 सत्तिमध्ये निवेश्यतामिति वाच्यम् । श्रुत्यर्थवाधापादकलाघ-
 वस्याप्रयोजकत्वात् । घेदस्थले विशिष्टान्वयस्यौत्सर्गिकत्वे ऽपि
 श्येनस्य मरणजनकत्वे विध्यर्थवादप्रसङ्गेन मरणं प्रति श्येन-
 स्यान्यथासिद्धताया एवोपगन्तव्यतया तस्य जनकतागर्भहिन-
 स्त्यर्थतावच्छेदकरूपशून्यताया अपि सूच्यतात्वात् । न च यदि
 खड्गाभिघातजनकादृष्टव्यवहितस्य श्येनस्य मरणे ऽन्यथासिद्धत्वं
 तदा हन्तृकर्तृव्यापारो ऽपि तत्रान्यथासिद्धः स्यात् । यश्च व्यापारो
 मरणे ऽव्यवहितसाधनं, तत्र तद्धेतुः कृतिरेवान्यथासिद्धेति, मर-
 णकारणव्यापारकारणकृतिमत्त्वं न कस्यापि हेतुः स्यादिति वाच्य-
 म् । तण्डुलविक्लित्यादिरूपफलव्यवहितस्यापि तुपादिप्रक्षेपस्य तत्क-
 रणदशायां पचतीत्यादिव्यवहारानुरोधेन यथा ऽन्यथासिद्धत्वे
 तथा खड्गप्रक्षेपादिकरणदशायां हन्तीति व्यपदेशानुरोधेन तत्र
 व्यवहितस्यापि मरणे ऽन्यथासिद्धत्वमवश्याभ्युपेयमिति सामञ्ज-
 स्यात् । तण्डुलकण्यणदशायां पचतीत्याद्यभाववत् खड्गादिनिर्मा-
 णदशायां हन्तीत्यव्यवहारोत्तद्व्यापारो मरणे ऽन्यथासिद्धतया न

त्वयवातो यत्र धूमादिलिङ्गकं वन्हानुमितौ घटादिरूपलिङ्गाधीनं द्रव्यत्वादिभानं तत्र धूमेन वन्हिमनुमिनोति न घटेनेति प्रयोगोपपत्तिः । समूहालम्बनरूपतादृशानुमितौ घटादिरूपलिङ्गप्रयोज्यत्वाभावस्यासत्त्वे ऽपि वन्ह्यादिविधेयकत्वे तदवाधात् । न ह्यनुमिताद्यपि द्रव्यत्वादिविधेयकत्वाद्यच्छिन्नघटादिलिङ्गप्रयोज्यत्वस्य वन्ह्यादिविधेयकत्वाद्यच्छेदेनाभावो बाधित इति संभवति । प्रयोज्यताया व्याप्यवृत्तित्वात् । एतेनानुमितौ धूमादिलिङ्गज्ञानकरणकत्वं तृतीयया प्रत्याख्यते । करणएव तृतीया तत्रेति मतं प्रत्युक्तम् । उक्तस्थले ऽनुमितौ नञर्थान्वययोग्यताया अनुपपत्तेः । वन्ह्यादिविधेयकत्वे धूमादिज्ञानरूपकरणजन्यताच्छेदकत्वतदभावौ तृतीयान्ततत्समाभिव्याहृतनञ्श्रयां प्रत्याख्येत इत्यपि न सत् । कारकविभक्त्यर्थस्य क्रियातिरिक्ते ऽनन्वयात् । तद्योक्तस्थले वन्ह्यादिविधेयत्वावच्छेदेन घटादिरूपलिङ्गज्ञानजन्यतावदनुमितिमत्त्वाभावः - पुरुषनिष्ठो नञा प्रत्याख्यते । तादृशानुमितिर्घटादौ वन्ह्यादिलिङ्गत्वज्ञमदशायां प्रसिद्धेति वाच्यम् । धूमेन वन्हेरनुमानमिदं न घटेनेत्यादायनुमितिमत्त्वाद्यभावशोधानुपपत्तेरिति प्राहुः । पर्वतो धूमेन वन्हिमानित्यादौ क्रियायोगाभावाद्हेतुनृतीयैष तत्र ज्ञापकज्ञानविषयत्वं हेतुत्वं ज्ञानज्ञाप्यत्वरूपं वा हेतुमत्त्वं तृतीयार्थः । हेतुशब्दो यद्यपि कारणपर्यायो न तु ज्ञापकपर्यायस्तथापि हेताविनिसूत्रस्य हेतुपदं समाभिव्याहृतनिरूपितहेतुतामात्रपरमपि तु समा भिव्याहृततज्ज्ञानान्यतरनिरूपितहेतुतापरमेयेति समाभिव्याहृतवन्ह्यादिज्ञानहेतुज्ञानविषयधूमादिपदादपि तृतीया तत्सूत्रेणानुशिष्यते । गुणहेतौ पञ्चम्या विकल्पेन विधायकसुप्रान्तरमप्यन्यतरनिरूपितहेतुताविषयकमेवातो जाड्यादयस्यो जाड्येन घेत्यत्र जाड्यहेतुतायद्दमाद्रहिमान् धूमेन घेत्यादौ धूमादेर्वन्ह्यादिज्ञानहेतुता प्रतीयते । हेतुत्व च पूर्वोक्तं प्रयोजकत्वमेव । गुणपदं च न चतुर्विंशतिपरम्, धूमादिहेतौ तस्यासम्भवात् । न च तत्र धूमादिपदं तज्ज्ञानपरमेयेति तादृशगुणत्वमेव वन्ह्यादिहेतोरिति वाच्यम् । तत्र धूमादिज्ञानलाक्षणिकत्वे ऽप्यज्ञानादयस्य इत्यादावभावरूपवन्धादिहेतोलभात्वासंभवात् । नापि धममात्रपरम् । गगनादेरपि कालिकसंबन्धेन धर्मतया ऽन्यावर्तकत्वान् । समवायादिना धर्मत्वं चाभावाद्यसंप्राहकम् । नापि द्रव्याधितत्वम् । सस्तावान् गुणत्वादित्यादौ पञ्चम्यन्तस्यालाक्षणिकत्वपक्षे पञ्चम्यनुपपत्तेः । किन्तु कार्यस्य ज्ञाप्यस्य चाधये भाधितत्वम् । जाड्यादेः स्वप्रयोज्यवन्धाधये धूमादेश्च स्वज्ञाप्यवन्धायाधयमाधितत्वाद्गुण-

त्वम् । हेतौ ताद्विशेषणप्रयोजनं च, पितु पाण्डित्येन पुत्र आहृतो धूमस्य स्वस्मिन्सत्त्वेन पर्वतो वन्हिमानित्यादौ पञ्चमीवारणम् । ज्ञापकत्वं च तज्ज्ञानजनकप्रमाविषयत्वं ज्ञाप्यत्वमपि प्रमाजन्यज्ञानविषयत्वम् । अतो वन्ह्यादेर्व्याप्यताम्रमेण धूमादिज्ञापकत्वसत्त्वे ऽपि वन्हिना वन्हैर्वा धूमवानयमित्यादयो न प्रयोगाः । प्रमात्वं च, यावद्भूमभिन्नत्वरूपं विवक्षणीयम् । तेन धूमव्याप्यो वन्हिरित्यादिज्ञानस्य वन्हित्वाद्यंशे प्रमात्वमादाय नोक्तातिप्रसङ्गः । द्रव्यत्वादेः प्रमेयत्वाद्यच्छिन्नवन्ह्यादिज्ञापकत्वे ऽपि विशिष्टद्रव्यत्वादिनावन्हित्वाद्यच्छिन्नज्ञापकत्वे ऽपि च पर्वतो वन्हिमान् द्रव्यत्वाद् द्रव्यत्वेन चेत्यादिर्न प्रयोगः । अन्वयितावच्छेदकवन्हित्वद्रव्यत्वत्वादिना ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य तृतीयादिना बोधनात् । तत्र तेन रूपेण ज्ञाप्यज्ञापकभावविरहात् । एवं ज्ञाप्यवन्ह्यादिमत्त्वान्वयितावच्छेदकपर्वतत्वाद्यच्छिन्नांशे ज्ञापकत्वं ज्ञाप्यत्वं वा प्रतीयतइत्यपि नियमः । तेन पर्वतो वन्हिमान् महानसत्त्वात्तेन चेत्यादयो न प्रयोगाः । अत्रेदमवधेयम् । पर्वतो वन्हिमान् धूमान् द्रव्यत्वान्नापि महानसत्त्वादित्यादौ नञा वन्ह्यादौ द्रव्यत्वमहानसत्त्वादिज्ञाप्यत्वाभावबोधने बाधः । तत्र प्रमेयत्वादिना द्रव्यत्वादिज्ञाप्यत्वस्य महानसादौ महानसत्त्वादिज्ञानज्ञाप्यत्वस्य पर्वतादौ चाप्रसिद्ध्या नाभावप्रत्यायनसंभव इति ज्ञानप्रयोज्यत्वं ज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वरूपं समभिव्याहृतपर्वतादिविशेष्यतानिरूपितं विधेयत्वञ्च विशकलितं पञ्चम्यर्थे, विशिष्टलभो ऽन्वयबलात् । एवं चोक्तस्थले नञा विधेयतायां द्रव्यत्वमहानसत्त्वादिज्ञानप्रयोज्यत्वाभावः प्रत्याख्यते । तत्प्रयोज्यत्वं च प्रमेयत्वाद्यच्छिन्नाविधेयतायां प्रसिद्धम् । न चैवं पर्वतो वन्हिमान् न धूमादित्यादेरपि प्रसङ्गः । धूमत्वाद्यच्छिन्नविषयकज्ञानप्रयोज्यतत्तद्वन्हित्वाद्यच्छिन्नविधेयताया वन्ह्यादाद्यवाधितत्वादिति वाच्यम् । पर्वतादिविशेष्यतानिरूपितवन्हित्वाद्यच्छिन्नविधेयतात्वावच्छेदेन विधेयतायां नञा ऽभावान्वयबोधोपगमात् । यत्र वन्हित्वाद्यच्छिन्नविधेयतात्वमन्वयितावच्छेदकं तत्रैव, तदवच्छेदेनेतरान्वयः संभवति । अत्र च वन्हित्वाद्यच्छिन्नत्वाविशेषितं विधेयतात्वमेव तथेति कथं तदवच्छेदेनाभावान्वय इति तु न शङ्क्यम् । पञ्चम्याद्यर्थविधेयताया वन्ह्यादौ वन्हित्वाद्यवच्छेदेनान्वयोपगमात्तदवच्छेदेन तदन्वये चावच्छेदकतद्रूपस्य तद्विशेषणांशे धर्मिपारतन्त्र्येण प्रकारत्वात् । प्रकृते स्वरूपसंबन्धरूपवन्हित्वाद्यच्छिन्नत्वेन साहितस्य विधेयतात्वस्थैवान्वयि-

तावच्छेदकत्वात् । घन्त्यादिपदमेव तदवच्छिन्नविधेयताशालि-
 ज्ञानपरम् । तदुत्तरमतुवादिप्रत्ययो विशेष्यतारूपसंबन्धपर इति प्रा-
 चीनमते तु चन्दिह्याद्यवच्छिन्नविधेयतात्वस्यान्वयितावच्छेदक-
 त्वमविवादमेव । विधेयतायास्तत्तत्संबन्धावच्छिन्नविधेयतात्वेन प-
 ञ्चम्याद्यर्थत्वं स्वीकरणीयम् । तेनायं जानाति, आत्मत्याग्न द्रव्यत्या-
 दित्यादौ विषयतासंबन्धावच्छिन्नायां प्रकृतविशेष्यतानिरूपितज्ञान-
 विधेयतायां द्रव्यत्वादिरूपलिङ्गज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वे ऽपि नावच्छे-
 दकावच्छेदेनाभावान्वययोग्यत्वम् । संबन्धविशेषावच्छिन्नविधेय-
 तात्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छेदेनाभावस्ययोधात् । एवं ज्ञान-
 प्रयोज्यत्वप्रविष्टं ज्ञानमपि तत्संबन्धावच्छिन्नप्रकारकत्वविशेषि-
 तमर्थः । तेन समवायेन हेतुत्वपरस्यायं घन्दिमान् तद्रूपाश्च तु
 धूमादिति प्रयोगस्य नायोग्यता । चन्दिह्याद्यविधेयतायां संयोगेन धूमप्र-
 कारकज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वेऽपि समवायसंबन्धावच्छिन्नतत्प्रकारता-
 शालिज्ञानप्रयोज्यतात्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यावाधा-
 त्संबन्धविशेषघटितधर्मस्यान्वयितावच्छेदकतया भाननियामकं तु
 तात्पर्यमेव घन्त्यादिविधेयताया व्याप्त्यादिघटकाभाषादिज्ञानप्रयो-
 ज्यत्वसत्त्वे ऽपि पर्येतो चन्दिमानभाषादित्यादिर्न प्रयोगः । मुख्य-
 विशेष्यतानिरूपितप्रकारताया षय निवेशनीयत्वादिति दिक् । केन
 हेतुना कस्मै हेतुत्वस्यादौ विभक्तिभिर्हेतुताविशिष्टे हेतुतायोधयि-
 तुमशक्या पौनश्चत्वादिति न शङ्क्यम् । हेतुशब्दस्य स्वरूपयोग्यप-
 रत्वात्, विभक्तेः कलोपधानपरत्वात् । दण्डवान् रक्तदण्डवानिति-
 घत् कार्यविशेषानुपरक्तहेतुताविशिष्टे कार्यविशेषोपरक्तहेतुतायोधे
 ऽनाकाङ्क्षताविरहाच्च । न चान्ययोधसंभवे ऽपि हेतुशब्दप्रयोगवै-
 यर्थ्यम् । कलोपधायकतालाभे स्वरूपप्रयोग्यताया अर्थात्ताभसंभवा-
 दिति । घञ्यम् । विभक्तेरन्यार्थताया अप्यन्यत्र दृष्टत्वाच्चेतुतापर-
 त्वनिश्चयार्थं तत्प्रयोगात् ।

सहार्थयोगे ऽपि साहित्यप्रतियोगिवाचकपदाचृतीया, पुत्रेण
 सहगत इत्यादौ । अथ यदि सहशब्दायः समभिध्याहृतपदोपस्था-
 प्यक्रियासमानकालीनक्रियान्वयित्वम् । तदन्वयित्वं च समभिध्या-
 हृतक्रियायोधकपदेन क्रियाया यादृशः संबन्धः साहित्यान्वयिनि
 प्रत्याग्यते, तादृशतत्संबन्ध एव । स च पुत्रेणेत्यादौ फलत्वम् ।
 द्वाहा सहोदनो भुज्यतइत्यादौ कर्मत्वादिस्तृतीयायां ऽपि स एव
 संबन्धः । तथा च पुत्रकर्तृकागमनसमानकालीनागमनकर्तृत्वदधि-
 कर्मकभोजनसमानकालीनभोजनकर्मत्वादिषु पुरुषोदनादौ तत्र तत्र

प्रतीयत इत्युच्यते । तदा सह शब्देनैव तत्तत्क्रियाकर्तृत्वबोधने क्रियापदवैयर्थ्यम् । क्रियान्वयिनि क्रियान्वयबोधस्योद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरभेदेन निराकाङ्क्षतया ऽसंभवाच्च । न च तत्तत्क्रियासमानकालीनत्वामात्रं सहशब्दार्थः । तस्य च क्रियापदोपस्थापित क्रियायामेवान्वय इति क्रियापदसहितसहशब्दादेवोक्तविशिष्टार्थलाभ इति वाच्यम् । एवं सति पुत्रेण सहागत इत्यादौ सहशब्दार्थस्य क्रियापदार्थान्वयित्वेनान्यसापेक्षतया तेन सह पुत्रशब्दस्य समासासंभवेन सपुत्र इत्यादिप्रयोगानुपपत्तः । न ह्यत्र समासे सहार्थस्य प्राधान्यम् । येनान्यसापेक्षत्वे ऽपि समासो भवेत् । किं तु बहुव्रीहित्वादन्यपदार्थप्राधान्यमेवेति चेन्न । समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यक्रियाकाल एव सहशब्दार्थः । तस्य क्रियान्वयिनि नामार्थएवान्वयः । तादृशकालविशिष्टे नामार्थे क्रियान्वये च क्रियायामपि तादृशकालावच्छिन्नत्वं भासते । उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । अतः क्रियाद्वयसमानकालीनत्वलाभ इति सामञ्जस्यात् । अथ वा आगमनसमानकालीनागमनादिकमेवं सहशब्दार्थः । तस्य कर्तृत्वादिसंबन्धेन पुरुषादावन्वयः । तादृशसंबन्धेन तद्विशिष्टे चागत आगच्छतीत्यादिपदोपस्थाप्यागमनकर्तृत्वादीनामन्वये न व्युत्पत्तिविरोधः । विधेयस्योद्देश्यतावच्छेदकप्रकाराभेदविरहात् । न च सहशब्दार्थान्वयबलादेव तत्तत्क्रियाकर्तृत्वस्य पुरुषादौ लाभे प्रकारतयापि क्रियापदेन तत्प्रतिपादनमफलमिति तत्प्रयोगो व्यर्थ इति वाच्यम् । समभिव्याहृतपदेन तत्तत्क्रियाया अनुपस्थापने सहशब्देनापि तत्तत्क्रियाघटितसाहित्यस्याशक्यस्य बोधनं न संभवतीति क्रियापदप्रयोगस्यावश्यकत्वात् । सहशब्दार्थक्रियायाः कर्तृत्वादिसंबन्धेन नामार्थे ऽन्वयश्च न व्युत्पत्तिविरुद्धः । सहशब्दस्याधातुत्वाद्, निपातत्वाच्च । न च प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्टमेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेनेत्यादौ शत्रुघ्नप्रसवलक्ष्मणप्रसवयोः समानकालीनत्वाभावात्, क्रियाद्वयसमानकालीनतायाः सह शब्दार्थत्वासंभव इति वाच्यम् । तत्रापि स्थूलकालघटितसमानकालीनत्वसत्त्वात् । न च कालत्वेनैव कालस्य तदर्थान्तर्भावे पुत्रागमनपूर्वमागन्तरि अगतो ऽयं न पुत्रेण सहेति प्रयोगानुपपत्तिः । पुत्रागमनाधिकरणस्थूलकालवृत्त्यागमनकर्तृत्वसत्त्वेनान्वयितावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाहित्याभाववाधादिति वाच्यम् । तत्र क्षणत्वेनैव कालस्य सहशब्दार्थे ऽन्तर्भावनीयत्वात् । एवं यत्र एककाले ऽपि विभिन्नस्थले भुञ्जा नमाधिरुत्य न सह भुङ्करति प्रयुज्य-

ते तत्रैकशालारूपभोजनाधारे ऽपि सहशब्दार्थे ऽन्तर्भावनीयः । अत एवालापाद्वात्रसंस्पर्शाद्भिश्वासात्सहभोजना दिव्यादिना पतितभोजनसमानकालीनभोजनमात्रस्य पापजनकत्वं न बोध्यते । एकपङ्क्तेरपि विवक्षणात् । एवं "याजनं योनिसंबन्धं साध्यायं सह भोजनम् । सद्यः पतति कुर्याणः पतितेन न संशय" इत्यादौ एकैकपत्रभोजनस्यैव सद्यः पातहेतुत्वं प्रत्याख्यते । तत्र तादृशार्थस्यैव सहशब्देन विवक्षणात् । अथ नामार्थस्यैव सहायविशेष्यतयान्वयोपगमे पुत्रेण सह नागच्छत्ययमित्यादौ सहशब्दार्थपुत्रसाहित्याभाव एव पुरुषांशे नभा बोध्यतइत्युपगन्तव्यम् । तच्च नोपपद्यते । तथा सत्याख्यातायोद्देश्यतावच्छेदकतयैव नशर्धमानस्यो पगन्तव्यतया प्रसज्यप्रतिषेधस्थले निषेधस्य तं प्रति प्राधान्येन भाननियमव्याघातात् । एयमनागच्छन्तमपि पुरुषमाधिष्ठत्य तथा प्रयोगात्तत्रायोभ्यताप्रसङ्गाच्च । पतेन तत्र पर्युदासनञ्चक्रियायोगपरित्याग इत्युक्त्वापि न प्रतीकारः । न च तत्रागमनाभावकाल एव पुरयान्वयी सहशब्दार्थः । तथा च पुत्रागमनाभावकालावच्छिन्नपुरुषे वर्तमानकालावच्छिन्न आगमनाभायः प्रतीयतइति न का चिदनुपपत्तिरिति वाच्यम् । यत्राप्य पुत्र आयाति न त्पर्यं तत्रापि तादृशप्रयोगात् । तत्र च पुत्रागमनकालावच्छिन्नस्यागमनकर्तृत्वाभापस्य सत्त्वे ऽपि पुत्रागमनाभावकालावच्छिन्नपुरुषे वर्तमानकालावच्छिन्नप्रागमनाभावस्यासत्त्वेनायोभ्यतापातात् । मैवम् । सहशब्दार्थस्तक्रियाकालः क्व चित्क्रियान्वयिप्रथमान्तपदार्थे ऽन्वेति । क्व चिच्च समाभिव्याहृतक्रियायाम् । सपुत्र आगच्छतीत्यस्य पुत्रेण सहागच्छति य इति विग्रहात् प्रथमान्तान्वयपदार्थपदं पुत्रागमनकालान्वयो, न तु क्रियायामिति न समाप्तानुपपत्तिः । न धान्यपदार्थपुरुषालाभः । न चैयं समासलभ्यस्य पुत्रागमनकालावच्छिन्नस्य पुंसोविग्रहवाक्येनापि प्रतिपादनाद्दुर्मीहिमात्रस्यैव नित्यसमासत्वमिति भज्येतेति वाच्यम् । यदुर्मीहिमात्रस्य तथात्यानियमात् । प्रथमान्तानुपस्थाप्यान्यपदार्थदोधयवदुर्मीहेरेव तत्राशुपगमात् । अत्र चान्यपदार्थस्य प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वात् । न च वृष्टे हेपे गत इति चत् प्रथमार्थे यदुर्मीहेरसाधुत्वमिति वाच्यम् । अनेकमित्याद्यनुशिष्टवद्दुर्मीहावेच तत्रप्रथमात् । अथ च सूत्रान्तरेण तद्विधानात् । अत एव तदारम्भो ऽपि । पुत्रेण सह नागच्छतीत्यादौ च क्रियायामेव तादृशमदार्थान्वय इति पुत्रागमनकालीनागमनकर्तृत्वाद्यभावः प्रथमान्तार्थे प्रतीयतइति सर्वं सुस्पष्टम् । भारमनुद्वहन्तं पुत्रमनुद्व-

हन्त्यामपि गर्द्भ्यां, "सहैवः दशभिः पुत्रै" रित्यादौ सह वर्त्तमानेत्य-
ध्याहाराद् वर्त्तमानत्वक्रियामादायैव साहित्यबोध इति वदन्ति ।

इत्थं भूतलक्षणइत्यनेन लक्षणवाचिपदात्तृतीया ऽनुशिष्यते ।
लक्षणत्वं च व्यावर्तकत्वं तच्च विशेष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगित्वम् । तदाश्रयश्च धर्मो द्विविधो विशेषणमुपलक्षणं
च । विद्यमानं सद्वावर्तकं विशेषणम् । पुरुषादौ वर्त्तमानकालाव-
च्छेदेन विद्यमानो दण्डादिः । अविद्यमानं व्यावर्तकमुपलक्षणम् ।
तापसादेः कालान्तरीणजटादिकम् । विशेषणस्य संबन्धो मतुवा-
दिभिः प्रत्याख्यते । अस्तीत्यर्थे विहितानां वर्त्तमानसंबन्धार्थकत्वात् ।
अतो जटामिस्तापस इत्यादावविद्यमानजटादेः संबन्धविवक्षया म-
तुवाद्यनवकाशात् तृतीया । तथा चाविद्यमानस्यापि प्रत्यायनात् ।
विशेषणवाचि पदादपि तृतीया । यथा ज्ञायमानत्वेन लिङ्गं करण-
मित्यादौ । अथ तत्र ज्ञायमानत्वादिवैशिष्ट्यं तृतीयया लिङ्गादौ न
प्रत्याख्यते अपि तु पदार्थकदेशे करणत्वादावेव तदवच्छिन्नत्वामिति
चेत्तथापि सा विशेषणतृतीयैव । अनुशासनान्तराभावात् । वस्तुतो
लिङ्गादौ ज्ञायमानत्वादिवैशिष्ट्यबोधने ऽपि संबन्धविधया करण-
त्वज्ञायमानत्वाद्योरवच्छेद्यावच्छेदकभावभानसंभवादेकदेशान्वय-
धीकारो ऽनुचितः । न च संबन्धविधया करणत्वएकदेशे ऽवच्छि-
न्नत्वभाने ऽप्येकदेशान्वयध्रौव्यामिति वाच्यम् । करणाभेदरूपे कर-
णत्वे करणस्य संबन्धविधया भासमाने ज्ञायमानत्वावच्छिन्नत्वस्या-
वच्छेदकतया भानोपगमेनैकदेशान्वयं विनाप्यवच्छेद्यावच्छेदक-
भावभानात् । अथ दण्डवानयमासीद्दण्डी गतवानित्यादौ दण्डस्या-
तीततया विशेषणत्वासंभवान्मतुवाद्यनुपपत्तिरिति चेन्न । प्रकृतश-
ब्दप्रयोगाधिकरणकालावच्छिन्नस्यैव विधेयान्तरसमभिव्याहारस्थले
तदधिकरणकालावच्छिन्नसंबन्धस्यापि मतुवादिना प्रत्यायनात् । त-
त्रातीतकालसत्त्वादिरूपविधेयाधिकरणातीतादिकालावच्छिन्नसंब-
न्धस्यैव मतुवाद्यर्थत्वात् । अविद्यमानो ऽपि दण्डादिर्धर्मान्तरसंब-
न्धसमानकालीनतया धर्मान्तरान्वयिनि विशेषणम् । तत्प्रकारेण
भासमाने धर्मान्तरान्वयबोधो विशिष्टवैशिष्ट्यमित्युच्यते । न त्वसा-
वन्वायिन्युपलक्षणम् । न वा तादृशबोधस्तदुपलक्षितान्वयबोध इ-
त्युच्यते । क्वचिद्विधेयान्तरसमानकालीनमपि विशेषणं तदनन्व-
यितया तदन्वयिन्युपलक्षणमुच्यते । यथा रूपवान् रसवानित्यादौ
रूपादिकं रसान्वयिनि । सास्नावान् गोपदवाच्य इत्यादौ सास्नादि-
कं गधादिपदवाच्ये । क्वचिद्धर्मिसंबन्धधर्मान्तरसंबन्धितानवच्छेद-

कतया धर्मान्तरसंबन्धिन्युपलक्षणमतो दण्डपुरुषादित्यादिस्मृहा
 लम्बनयोधो दण्डाद्युपलक्षितपुरुषादिविषयको न तु विशिष्टविषयक
 इत्युच्यते । विशेष्यसंबन्धासंबन्ध्यपि तत्संबन्धितावच्छेदकतया
 तद्धति विशेषणम् । अत एव संज्ञाविशिष्टसंज्ञादिज्ञाने संज्ञादेर्विष-
 यत्वमनङ्गीकुर्वतां प्राभाकराणां प्राचीननैयायिकानां च मते तद-
 स्मृज्ञानविषयतयैव विषयतावच्छेदकत्वात्संज्ञादेः प्रकारस्य ज्ञान-
 विषयधरोपपत्त्वम् । अत एव द्वित्वनाशफालीनायां द्वे द्रव्यइति
 बुद्धौ न द्वित्वविषयकत्वमपि तु द्वित्वाविशिष्टविषयकत्वमेव, द्वि-
 त्वरूपधिशेषणधीजन्यत्वादित्याचार्याः । एवमप्रतियोगित्वाविशेषे
 ऽपि घटसामान्याभावादिप्रतियांगिनि घटत्वादेकं विशेषणं नीला-
 दिकमुपलक्षणमित्युच्यते । क्व चिच्च विद्यमानमप्यतद्व्यावृत्तिन्युना-
 धिकवृत्तितया तत्र न विशेषणमित्युच्यते, किं तूपलक्षणम् । यथा वि-
 द्यमानापि जटा तापसउपलक्षणं, न तूपलक्ष्यतावच्छेदकशमदमादि-
 चद्विशेषणमित्यलम् । क्व चिद्विशेषणस्यापि संबन्धो भत्त्वधीयन
 योष्यते । घटो ऽथ विनाशीत्यादिप्रयोगदर्शनादिति दीधितिरुतः ।
 तदसत् । आद्यदयकार्थधातुतरणिनिप्रत्ययेनापि तत्र विनाशिपदव्यु-
 त्पत्तेरिति ॥ इति तृतीया ॥

ब्राह्मणाय गां ददातीत्यादौ संप्रदानचतुर्थ्या ब्राह्मणादिसंप्रदान
 कर्त्वं दानादौ योष्यते । संप्रदानत्वं च नुब्यमाक्तसाधारणक्रिया-
 कर्मसंबन्धितया कर्त्रभिप्रेतत्वम् । क्रियाकर्मत्वं क्रियाजन्यफलशालि-
 त्वं तद्वृत्तासंबन्धस्तद्विद्युत्फलभागित्वमेव । तथा च क्रियाजन्यफलभा-

तस्य संप्रदानत्वम् । अथ निरुक्तस्य संप्रदानत्वस्य कर्मत्वस्याविशे-
 षः । कर्त्तुरीप्सितेति सूत्रेण कर्त्तुं, क्रियाया व्याप्नुमिष्टस्य कर्मसंज्ञा-
 विधानात् । क्रियाया व्याप्नुमिष्टत्वमपि हि क्रियाजन्यफलभागतपे-
 च्छाविषयत्वमेव । न च तथायुक्तमित्यनेन तद्भ्रातृगतया ऽनभिप्रेत-
 स्मापि तदाश्रयस्य तत्संज्ञाविधानात्, कर्मत्वं क्रियाजन्यफलशालि-
 त्वमेव न त्विच्छागर्भम् । संप्रदानत्वं त्विच्छागर्भमतो भेदः । कर्म-
 त्वस्येच्छाघटितत्वे सूत्रे नद्वैयर्थ्यापत्तेः । न च तदाश्रयत्वेनानभि-
 प्रेतस्यापि कर्मनत्वे तत्साधारणक्रियाजन्यफलशालितयेष्टस्यापि ब्रा-
 मादेः कर्मतापपत्ताविच्छाघटिततत्सूत्रवैयर्थ्यमेवेति धाव्यम् । इ-
 च्छाघटितस्य निरुक्तरूपस्य यत्र बाधस्तत्र तादृशरूपमपि कर्मप्रत्ययेन

प्रतिपाद्यतइत्येतत्प्रतिपादनाय सूत्रद्वयप्रणयनात् । अत एव यत्रौद-
नस्य गलाधः संयोगेच्छया यो व्यापारस्ततो विपादेरपि तत्संयोग-
स्तत्र विपादौ क्रियाजन्यफलशालित्वाभाववाधे ऽपि तेन रूपेण-
च्छाविषयत्वाभावो ऽथाधितस्तत्र विषमनेन न भुज्यतइति प्रयोगोप-
पत्तिः । इच्छाघटितकर्मत्वतात्पर्येण च दैवाद्धिषं भुज्यतइति प्रयो-
गस्य चोपपत्तिः । न च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वेनोद्देश्यत्वं
कर्मत्वम् । तदनवच्छेदकफलशालित्वेनोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वमिति
विशेषः । स्वस्वत्वध्वंसावच्छिन्नत्याग एव ददात्यर्थो न तु परस्वत्व-
फलावच्छिन्नोऽपीति वाच्यम् । उपेक्षायामपि ददातिर्मुष्यार्थताप-
त्तः । मैवम् । फलाश्रयतयेष्टत्वमेव हि कर्मत्वम् । फलसंबन्धितये-
ष्टत्वं संप्रदानत्वम् । ब्राह्मणादिश्च न त्यागजन्यस्वत्वाश्रयतया दानु-
रिष्टो ऽपि तु तन्निरूपकतयैवातो न तस्य कर्मता । न चाश्रयत्वमपि
संबन्धविशेष इति गवादेरपि संप्रदानत्वं दुर्वारम् । आश्रयत्वेना-
भिप्रायस्थले कर्मसंज्ञया बाधादन्य एव हि संबन्धः संप्रदानताघट-
क इति यदुच्येत, तदा वृक्षायोदकमासिञ्चति, पत्ये शेत, इत्यादौ
सैकजन्यजलसंयोगशयनजन्यप्रत्याद्याश्रयतयाभिप्रेतस्य वृक्षपत्यादेः
संप्रदानत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्व-
भिन्नफलसंबन्धस्य संप्रदानत्वशरीरे निवेशेन सामञ्जस्यात् । वृक्षा-
योदकमासिञ्चतीत्यादौ द्रवद्रव्यक्रियानुकूलव्यापारो धात्वर्थः ।
संप्रदानतानिर्वाहकसंयोगश्च न तादृशधात्वर्थतावच्छेदक इति त-
दाश्रयत्वं निरुक्ताश्रयताभिन्नमेवेति तत्प्रकारकाभिप्रायविषयवृक्षादेः
संप्रदानतानिर्वाहात् । न च प्रत्ये शेतइत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकफ-
लाप्रसिद्ध्या तदनुपपत्तिः । भेदप्रतियोगिप्रविष्टधात्वर्थतावच्छेदके
फलत्वनिवेशेन प्रसिद्धिसंभवात् । एवं च ब्रह्मणायेत्यादौ ब्राह्मण-
निरूपितत्वेनेच्छाविषयगोतिष्ठस्वत्वजनकत्यागकर्तेति बोधः।निरूपि-
तत्वेन कर्तुरिच्छाविषयत्वं द्वितीयान्तार्थगोबृत्तित्वान्वयिधात्वर्थता-
वच्छेदकस्वत्वान्वयिचतुर्थ्यर्थः । स्वत्वजनकत्यागश्च ददात्यर्थः ।
अत्र के चित् । ददातियोगे धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वनिरूपकत्वमेव
संप्रदानत्वं तदेव च मुख्यम् । तथा च तत्र निरूपितत्वमात्रं चतु-
र्थ्यर्थो धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वे ऽन्वेति । अत एव आदस्य पित्रपे-
क्षया यागत्वमेव । दानत्वं तु ब्राह्मणापेक्षयति शूलपाणि । तत्र
त्यज्यमाने ऽर्थे पितृणां स्वत्वानुत्पत्त्या संप्रदानत्वासंभवात् । स्व-
त्वभागित्वेनोद्देश्यत्वं यदि संप्रदानत्वं स्यात्तदा पितृणामपि तथा-
त्वाक्षतेः, पित्रपेक्षयापि दानत्वं स्यात् । नहि आद्वेपितृणां स्वत्व-

भागित्वेन नोद्देश्यत्वम् । पितरैतत्ते ऽग्रंस्वधेत्यादिधातुरूपत्यागा-
मिलापस्य स्वधार्थेत्यानेचतुर्थ्याः स्वत्वभागित्वेन विशादैरुद्देश्याव-
योधकत्वात् । स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वापि विशादेः स्वीकारमायाव-
स्यत्वं ब्राह्मणानां तत्रानुद्देश्यत्वे ऽपि स्वत्वं प्रतिपातितो जायते ।
अनुद्देश्यत्वे ऽपि च संप्रदानत्वमुपपादितमेव । पितृणामिव ब्राह्मणा-
नामपि च स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वमपिरुद्धम् । धातुर्थतानवच्छेद-
कफलभागित्वा यत् संप्रदानत्वे वृक्षायोदकं सिञ्चति, एते शैत-
ल्त्यादौ तत्रोद्देश्यत्वांशनिवेश आवश्यकः । यत्रान्योद्देशेन क्षिप्त-
जलस्य देवाद्वृक्षसंयोगो ऽन्योद्देशेन दापनादितश्च पत्यादेः फलसं-
यन्धनप्र तथा प्रयोगविरहात् । अत एव तत्र चतुर्थ्यर्थः स्वनिष्ठतया
कार्त्तमिप्रेतत्तत्फलं प्रति जनकत्वम् । तच्च संवादित्रिषापामन्वे-
ति । भाक्तं च तत्र संप्रदानत्वम् । उद्देश्यतागर्भसंप्रदानत्वमेव
लाघयाच्छक्तेरितरज लक्षणाया अभ्युपगमात् । पितृभ्यो दद्या-
दित्यादायनिश्चारितकर्तृकसंप्रदाने चतुर्थी । तत्त्वं च तत्र त्याग-
जन्यस्यत्वभागितयोद्देश्यत्वमेव । अथ जनान्तरस्य वृक्षादिनिष्ठ-
जलसंयोगादिरिच्छाविषयो ऽन्येन च जनभाग्योद्देशेन क्षिप्तज-
लादेर्वृक्षादिसंयोगमत्रापि वृक्षायोदकमासिञ्चति जन हायादिप्र-
योगापत्तिः । तत्र द्वयनित्यस्य पदेनानुपस्थापनात् । तेन रूपेण
विशेष्यभूतकर्तृत्व्येकीनामिच्छांशो भानासंभवाद्युपस्थितजनभाग्य-
च्छिन्नेच्छाविषयत्वस्य च वृक्षसंयोगादायपाधात् । एवं तदीयता-
लान्तरीनेच्छामादायाप्यतिप्रारब्धात्तादृक्त्वमिति शेषः । वृक्षादिनि-
ष्ठत्वेनैच्छेय हि चतुर्थ्यन्तार्थः । तथाश्च स्वार्थविषयसंयोगादिजनक-
त्वस्यजन्यायोभयसंयन्धेन, संवादित्रिषापामन्वयः । उक्तस्यो एव
यत् क्रियाच्छ्रवणा जलसंयोगादिर्वृक्षादौ जन्यते तत्र फलान्तराद्यु-
पान्तरीनेच्छायाः स्वविषयसंयोगादिजनकत्वपक्षेपकस्यैव ऽपि स्व-
जन्यायाभाषासोभयसंयन्धेनेच्छार्थोदितमिच्छयोर्गर्भेति च द्रष्टव्यं ।
अत्रेदं बोध्यम् । उद्देश्यतागर्भेत्यागजन्यत्वावभाषापस्य तद्वाति-
संप्रदानमात्रपक्षे मन्त्रोद्देशेन यदृक् तत्र तादृकदानेन स्वप्राप्तोर्भाषा-
धनमित्यतस्तस्यास्या अपि स्वत्वस्य प्रामाणिकतया स्वप्रदानत्वेन स्व-
पक्षे दृष्टमिति ध्ययहारपक्षः । अथ चतुः स्वत्वमेव पर्याप्तत्वं ज-
नयति न तु तत्सामग्रीति चर्च्यम् । स्वापयति स्वप्राप्ततापानुपपत्तेः ।
तथा च सर्वेष्वेवोद्देश्यत्वात्तर्मापः । अथ च पितृभ्यो दद्यादित्य-
त्रापि मुख्यमेव संप्रदानत्वं चतुर्थ्यर्थः । अथ च स्वत्वस्यैच्छार्थी-
नतत्त्वत्वमेव मुख्यदानरूपत्रिषापसंप्रदानत्वं पितृवशात्प्रसिद्धा न

तेषां संप्रदानत्वं चतुर्थ्यर्थो धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वान्वायि निरूपितत्वं स्वत्वस्य च स्वत्वध्वंसेच्छारूपे त्यागे जनकत्वस्वेच्छाधीनत्वोभयसंबन्धः । तद्वाभश्च विशिष्टस्य धातुशक्यतामते शक्तिलभ्य एव, तदन्तर्भावेणैव शक्युपगमात् । फलव्यापारयोः पृथक् धात्वर्थतामते, आकाङ्क्षायादेव तादृशसंबन्धलाभः । पितृभ्यो दद्यादित्यत्र च धात्वर्थान्तर्गतस्वत्वे चतुर्थ्यो पित्राद्यन्वयी निरूपितत्वरूपो मुख्यो ऽर्थो वाधितत्वात् प्रत्याय्यते, अपि तु निरूपितत्वेनेच्छाविषयत्वरूपो लक्ष्यार्थ एव । ददातिस्तु तत्र मुख्य एव, श्राद्धस्यापि ब्राह्मणापेक्षयादानत्वात् । श्राद्धे ब्राह्मणस्य संप्रदानतानिर्वाहायास्ति चाद्देश्यतापि ब्राह्मणस्येत्यादिकमभिदधानस्य शूलपाणोरपि संप्रदानत्वशरीरउद्देश्यत्वांशपरित्यागे निर्भरो ऽवगम्यते । कर्मणायमभिप्रेतीति प्रणयतो महर्षेः पाणिनेरपि संमतो ऽयमर्थः । शत्रवे भयं ददातीत्यादौ जनयतीति भाक्तो ऽर्थः । एवं चात्पादकव्यापाररूपे धात्वर्थे भयरूपं कर्म तद्योगितयोद्देश्यत्वात् शन्वादेः संप्रदानत्वम् ।

युद्धाय संनह्यतइत्यादौ संनहनादिक्रियाजन्यफलासंबन्धाद्युक्तादेर्न संप्रदानतानिर्वाह इति नेयं संप्रदानचतुर्थी अपि त्वेन्धानाहर्तुं व्रजतीत्यर्थे एधेभ्यो व्रजतीत्यत्रेव युद्धं कर्तुं सोढुं वा संनह्यतइत्यर्थविघ्नक्षया क्रियार्थोपपदेति सूत्रान्तरेण तस्य च स्थानिनो ऽश्रयमाणस्य क्रियार्थोपपदस्य तुमुधन्तधातोः कर्मणि स्वार्थनिष्कर्षत्वे विवक्षिते स्वोत्तरं चतुर्थीत्यर्थः । तथा चाहरणकरणसहनाद्युद्देश्यकत्वं तादृशचतुर्थ्यर्थ इत्यवधेयम् । अथ द यज्ञये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्यादावग्न्यादेरिव “सर्वभूतेभ्य उत्सृष्टं मयैतज्जलमूर्जितमि” त्यादौ सर्वप्राणिनामिव पशुना रुद्र यजतइत्यादावपि त्यागविशेषरूपक्रियायां रुद्रादेरनिराकर्तृसंप्रदानतया चतुर्थी स्यादिति चेन्न । गौरवितप्रीतिहेतुक्रिया यज्यर्थः । तदर्थतावच्छेदकफलं प्रीतिस्तदाश्रयतया रुद्रस्य विवक्षितत्वात्कर्मसंज्ञकत्वेन द्वितीयैव न तु चतुर्थी । त्यागात्मकतादृशक्रियायां निरुक्तानिराकर्तृसंप्रदानत्वे सत्यपि तद्विवक्षणात् । प्रीतिभागितयोद्देश्यत्वरूपसंप्रदानत्वाविवक्षायां च रुद्राय यजतइत्यपि प्रयोगः । उभयविवक्षायां परत्वेन कर्मसज्ञया वाधाद्द्वितीयैव । जुहोत्युत्सृजत्यादेः प्रीतिरूपफलावच्छिन्नत्यागावोधकतया त्यागरूपक्रियाजन्यप्रीतिभागिनो देवतादेस्तत्कर्मताघिरहासैव प्रजापतिं जुहोति भूतान्युत्सृजतीत्यादयः प्रयोगाः ।

रजकस्य घृष्टं ददातीत्यत्र ददातिर्न त्यागार्थको अपि तु परा-
सत्कीकरणार्थको गौणः । तदायत्तीकरणं च प्रकृते तत्कर्तृकनिर्णे-

जनेच्छाप्रकाशको व्यापारः । तदेकदेशे कर्तृत्वे रजकस्य संयन्धवि-
वक्षायां शैषिकी पट्टी । हन्तुः पृष्ठं ददार्तात्यत्र तत्कर्तृकताडनानुमि-
तिकाशकव्यापार एव ददार्तात्यर्थः । तदेकदेशे कर्तृत्वे हन्तुः संयन्ध-
विवक्षायां पट्टी । एवं संचाहकस्य चरणं ददार्तात्प्रादावहर्नयिम ।

नारदाय रोचते कलह इत्यादौ रुच्यर्थानामित्यनुशासनेन
प्रीतिजनकरूपरुच्यर्थवत्कप्रीतिभागिनः संप्रदानसंज्ञा विहिता,
तत्र चतुर्थ्यर्थे आधितत्वं प्रीतावन्वेति । तादृशक्रियाधयतया क-
लहादेः कर्तृता ।

पुष्येभ्यः स्पृहयतीत्यत्र स्पृहाविषयपुष्यस्य स्पृहेरतिविसृत
इत्यनेन संप्रदानत्वाच्चतुर्थी तदर्थो विषयित्वं तस्येच्छारूपक्रिया-
यामन्वयः ।

पुत्राय क्रुद्धतीत्यत्र क्रुधद्रुहेत्यादिसूत्रेण कर्मणः संप्रदानसं-
ज्ञा । तत्रापि चतुर्थ्यर्थो विषयित्वं कोपे ऽन्वेति । क्रोधस्य द्वेषविशो-
पात्मकतया भक्तिभ्रजादिबन्धु ज्ञानविशेषरूपत्वेन वा सविषयक-
त्वात् । एवं शत्रवे द्रुष्टुंतीत्यादावपि तेनैव संप्रदानत्वं द्रोहो ऽपचि-
कीर्णो अहितेच्छेति यावत् । अहितभागितयेच्छाविषयता तद्विरु-
पकत्वं चतुर्थ्यर्थे इच्छान्वयी, अहितान्वय्याधेयत्वं वा । अतः कर्म-
णेत्यादिसूत्रस्याविषयः इष्यो अक्षान्तिः । परोत्कर्षामहिष्णुता । प-
रोत्कर्षगोचरो द्वेष इति तद्विषयस्य परस्य तेनैव संप्रदानता । असूया
निगुणितोषो विष्करणम् । तद्विषयस्याप्यनेन संप्रदानता विषयता-
विशेषस्तत्र चतुर्थ्यर्थः ।

विप्राय शतं धारयतीत्यादौ धारेरुत्तमर्ण इत्यनेन धनिकविप्रादेः
संप्रदानता । अथ को ऽयं धार्यर्थः न तावद् द्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्य
परदत्तद्रव्यादानम् । तथा सत्यादानात्परतो धारयतीति प्रयोगानु-
पपत्तेः । आदानस्यावर्तमानत्वात् । न चेषापत्तिः । आविशोधनं
तथा प्रयोगात् । नापि तादृशादानध्वंसः । अधमर्णस्य तद्वकर्तृत्वा-
त् । नचादानमिच्छाविशेषस्तद्वतः पुंसस्तदाश्रयतया तत्कर्तृत्ववच-
नध्वंसाश्रयतया कर्तृत्वमप्यक्षतमिति वाच्यम् । एवमप्यादानध्वं-
सस्य परिशोधनोत्तरमपि सत्त्वेन तदानीमपि धारयतीति प्रयोगाप-
त्तेः । न च परिशोधनप्रागभावविशिष्टो निरुक्तादानध्वंसस्तथा ।
नप्रागभावात्परिशोधनप्रागभावदशायां परिशुद्धमृणमादाय
च पुनर्गृहीत्वा पुनः परिशोधनीयं तदादाय धारयतीत्यापत्तेः । तदी-

यपरिशोधनस्यापि स्वकर्त्तव्यतयापूर्वाभ्युपगमविषयत्वात् । तत्राग-
 भावस्य पूर्वपरिगृहीतशोधनोत्तरमपि सत्त्वात् । न च स्वप्रतियो-
 ग्यादाननिर्वाहकाभ्युपगमविषयीभूतं यद् द्रव्यदानं एकक्षणावच्छि-
 न्नैकाधिकरणवृत्तित्वसंबन्धेन तद्विशिष्टान्यप्रागभावविशिष्टादानध्वं-
 सस्तथा । उक्तस्थले चोदीच्यपरिशोधनप्रागभावः प्रथमादानप्रयोज-
 काभ्युपगमविषयपरिशोधनविशिष्टः । प्रथमपरिशोधनप्रागभावश्च
 प्रथमपरिशोधनोत्तरं नास्त्येवेति नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि
 यस्य ऋणस्य परिशोधनमप्रसिद्धं तदादानपूर्वकालीनस्य तावद् द्रव्यं
 मया तुभ्यं देयमित्यभ्युपगमस्य तदुत्तमर्णोद्देश्यकत्वेन स्वकर्तृका-
 न्योद्देश्यकतावद्द्रव्यदानमेव विषय इत्युपेयम् । तदुत्तमर्णोद्देश्यक-
 तत्कर्तृकतावद्द्रव्यदानस्याप्रसिद्धत्वात् । तथा चान्योद्देश्यकताव-
 द्द्रव्यदानोत्तरं तदभ्युपगमविषयद्रव्यदानाविशिष्टान्यप्रागभावास-
 स्वाह्वारयतीति व्यवहारानुपपत्तिरिति चेत् । भद्राहुः । ऋणग्रहणे-
 नाधमर्णनिष्ठः परिशोधननाशो ह्यष्टविशेषो जन्यते । तेनैवाहृष्टेन
 ऋणमपरिशोध्य मृतस्य नरकादिकम् । तथा च द्रव्यान्तरदानाभ्यु-
 पगमपूर्वकपरदत्तद्रव्यादानजन्याहृष्टविशेषधत्वमेवधारयतेरर्थः ।
 तद्दृष्टकदानान्वयि कर्तृत्वं तत्र चतुर्थ्यर्थः । न च ऋणाशोधनमेव
 दुरदृष्टजनकमुपपातकमध्ये तस्य परिगणनात्, न तु ऋणादानम् ।
 तस्य तथात्वे मानाभावादिति वाच्यम् । ऋणादानस्य दुरदृष्टविशेष-
 जनकत्वे ऽपि परिशोधनेन तस्य नाश इति बोधनायापरिशोधनस्य
 नरकरूपफलोपधानप्रयोजकत्वाभिप्रायेण तस्योपपातकमध्ये परि-
 गणनोपपत्तेः । ऋणमादायापरिशोधकस्य नरकभागितया ऋणादा-
 नस्यैव दुरदृष्टसाधनतायाः कल्पनीयत्वात् । गृहीतर्णपरिशोधनापे-
 क्षया लघुत्वात् । अपरिशोधनस्य हेतुत्वे परिशोधनपूर्वकाले ऽन्यप-
 रिशोधनसत्त्वे दुरदृष्टोत्पत्तेरावश्यकतया परिशोधनस्य तन्नाशकता-
 या आवश्यकतया ऽस्माकं तत्कल्पनाधिक्यविरहात् । परिशोधनो-
 पत्तरकालं परिशोधनाभावसत्त्वेन तद्वलात्तदुत्तरमदृष्टवारणाय प-
 रिशोधनध्वंसस्य प्रतिबन्धकतायाः कल्पनीयतया भवन्मते गौग्या-
 ह । न च परिशोधनानुत्तरमरणमेव पापजनकं वाच्यम् । तथा च
 नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । गृहीतद्रव्यमपरिशोध्यमरणस्थले त-
 द्द्रव्यपरिशोधनाप्रसिद्ध्या तदनुत्तरत्वादिघटितरूपेण हेतुतायाः
 कल्पयितुमशक्यत्वादित्यलम् । यूपाय दारु इत्यादौ न संप्रदान
 चतुर्थी, अपि तु तादर्थ्यर्थे सूत्रान्तरेण । तादर्थ्यं च स पदार्थः
 प्रयोजनमस्य तत्त्वम् । समभिव्याहृतपदार्थं तादर्थ्यविवक्षायां तद्वा-

चकाचचतुर्थीति तदर्थः । प्रयोजनत्वं चात्र न जन्यत्वम् । दुःखादेः
 पापादिजन्यतया दुःखाय पापमित्याद्यापत्तेः, नापिजन्यतरेच्छाविष-
 यत्वम् । स्वर्गादेः पुण्यादिजन्यत्वेनेच्छाविषयत्वात् स्वर्गाय पुण्य-
 मित्याद्यापत्तेः । तथा सति पक्षं प्रजतीत्यर्थे पाकाय प्रजतीति नि-
 र्वाहाय तुमर्थेति सूत्रप्रणयनवैयर्थ्यात्, पाकादेर्निरुक्तप्रजनाद्यर्थतयैव
 तद्वाचकपदाच्चतुर्थ्यपत्तेः । अपि तु समभिव्याहृतपदार्थनिष्ठव्या-
 पारच्छानुकूलेच्छाविषयत्वं तत्प्रयोजनत्वं तत्प्रयोजनत्वरूपतदर्थ्य-
 च तदिच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वं चतुर्थ्यर्थः । प्रथमेच्छायां
 यूपदेः प्रकृत्यर्थस्य वारुणो यूपेच्छाधीनेच्छाविषयलक्षणादिरूप-
 व्यापारवत्तया यूपार्थत्वमिति तद्विचक्षया यूपपदाच्चतुर्थी । इच्छा-
 धीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वं चतुर्थ्यर्थः । प्रथमेच्छायां यूपदेः
 प्रकृत्यर्थस्य विषयतया ऽन्वयः । एवं रन्धनाय स्थालीत्यादावुद्देशम् ।
 तत्र तादृशव्यापारस्तण्डुलधारणादिः पुण्यादेः स्वर्गेच्छाधीनेच्छा-
 विषयव्यापारानाश्रयतया न स्वर्गाय पुण्यमित्यादिप्रयोगो, प्रजना-
 देः पाकानुकूलव्यापारानाश्रयतया न पाकाय प्रजतीत्यादावनेन च-
 तुर्थीति तुमर्थाच्चेत्यादिसूत्रम् । तदर्थंश्च तुमन्तयद्भानुना पादशो
 ऽर्थः प्रत्याप्यते । समभिव्याहृतक्रिया ऽन्विततदर्थपरात्तद्भानुगटि-
 तभावकृदन्ताच्चतुर्थीति । पक्षं प्रजतीत्यत्र तुमुन्न्तेन प्रजने पाक-
 विषयेच्छाधीनेच्छाविषयत्वं बोध्यते । तुमुन्न्तुलायितिसूत्रेण स-
 मभिव्याहृतक्रियायां प्रकृतक्रियासमानकर्तृकत्वसहिततदिच्छाधी-
 नेच्छाविषयत्वरूपतदर्थकत्वेन विवक्षितायां तुमुन्न्तुलोर्विधानात् ।
 एतत्सूत्रस्यापि स्वर्गाय पुण्यमित्यादिर्न विषय इति सो ऽस्ता-
 धुरेष । पदानाहर्तुं प्रजतीत्यर्थे एधेऽयो प्रजतीत्यत्र एधस्य
 न प्रजनप्रयोजनत्वं सिद्धत्वात् । प्रजनस्य तदनुपूर्वव्यापारा-
 नाश्रयत्वाच्चेति न तादर्थ्येति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्नापि तुमर्थादि-
 त्यादेरेधपदस्य क्रियारूपभावचनत्वाभावादिति तत्र क्रियाधीप-
 पदस्येति चतुर्थी । तदर्थंश्च क्रियाधीपपदस्तुमन्तो यो धातु-
 र्मपुंसस्य यत्कर्म तत्प्रयोगं विना तदर्थकर्मतया यद्विषयितं त-
 द्वाचकाच्चतुर्थीति । तत्र चाहर्तुमिति तुमन्तार्थः समभिव्या-
 हृतक्रियान्यापस्तार्थकमेत्यान्यथाहरणं, तादृशार्थकर्मतया एधस्य
 विवक्षितत्वात्तत्र चतुर्थी । चतुर्थ्या एधार्थस्तर्कमेकाहरणप्रयोजन-
 कत्वम् । पाकाय प्रजतीत्यादौ पाकः कर्तुमित्यर्थोऽयं यथायामनेनैव सू-
 त्रेण चतुर्थ्युपपत्तायपि यदा पाकः कर्तुच्छाधीनेच्छाविषयत्वरूपं न
 प्रजनस्य विवक्षितमपि तु पाकेच्छाधीनेच्छाविषयत्वरूपं पाकार्थक-

त्यमेव तत्रापि चतुर्थ्युपपत्तये तुमर्थादिति सूत्रम् । अर्थाय घास
इत्यादावश्वपदस्याश्वभोजनपरतया तादर्थ्यचतुर्थ्येव । आह्रियते इ-
त्यस्याध्याहारेणाश्वं भोजयितुमाह्रियतइत्यर्थविषयया क्रियार्थोपपदे-
स्यादिसूत्रेण चतुर्थ्युपपत्त्या अश्वपदस्य मुख्यार्थपरत्वोपपादने ऽपि
अश्वघास इत्यत्राश्वपदस्य तद्भोजनपरतायास्तादर्थ्यचतुर्थ्याश्चावश्य-
कता । अन्यथा ऽऽहृतपदसापेक्षतया चतुर्थीसमासानुपपत्तेः । न च
तथापि समासानुपपत्तिः, रन्धनाय स्थालीत्यादौ तद्धारणाय चतुर्थी
तदर्थेति सूत्रेण समासे प्रकृतिविकारभावस्य नियामकत्वानुसरणा-
दिति वाच्यम् । आरामगृहाश्वघासादौ चतुर्थीतियोगविभागेन शा-
ब्दिकैः समासोपपादनात् । नमः स्वस्त्यादिशब्दयोगे ऽपि, तदर्थ-
विशेषणवाचकपदान्नमः स्वस्तीत्यनेन चतुर्थ्यनुशिष्यते । नमः श-
ब्दार्थस्त्यागो नमस्कारश्च एषो ऽर्थः शिवाय नम इत्यादौ त्यागार्थ-
कः । चतुर्थ्या च तत्र प्रकृत्यर्थस्य शिवादेरुद्देश्यत्वं प्रत्याख्यते । त्या-
गश्च यदि शिवस्यायं भवत्वित्यादिफलेच्छार्थिनस्वस्वत्वाभावेच्छा-
रूपस्तदा त्यागोद्देश्यत्वं त्यागजनकेच्छायाः स्वत्वभागितया विषय-
त्वम् । यदि च त्यागरूपेच्छैव स्वस्वत्वाभावमिवान्यदीयत्वेन त्य-
ज्यमानगतं स्वत्वमपि तत्र विषयी करोति, न तु तज्जनकेच्छां तदा
स्वभागितया त्यागविषयत्वमेव तदुद्देश्यत्वम् । शिवादेर्विप्रहृतौ
स्वीकारामावात् तदाकारतया घ्यातमन्त्रस्य त्यागोद्देश्यतामते तद्-
भावाच्च । त्यज्यमानोपचारादौ स्वत्वाभावे ऽपि तदीयत्वेन द्रव्ये
स्वत्वावगाहिनीच्छा विसंवाद्रूपैव । द्रव्यनिष्ठे ऽन्यदीयस्वत्वे वा-
धितं शिवादिनिरूपितत्वं शिवादिनिरूपितप्रसिद्धस्वत्वान्तरे वा वा-
धितं तत्तद्द्रव्यसंबन्धमवगाहते । न च स्वत्वान्तररूपफलेच्छां
विना स्वस्वत्वाभावगोचरेच्छैव न संभवतीति शिवादिस्वत्वं त्या-
गस्यैवाविषय इति पक्षो ऽसंभवतुक्तिक इति वाच्यम् । स्वस्वत्वा-
भावविषयकेच्छायाः पुण्यादिरूपफलजनकत्वान्तद्विषयस्य पुण्या-
दिजनकतावच्छेदकस्यापि पुण्यादिफलकत्वात् । अन्यथा तत्स्व-
त्वस्यापीष्टाजनकतया स्वतो ऽपुरुषार्थतया च प्रथममपि तदिच्छाया
असंभवेन प्रथमकल्पस्यापि हेयत्वापातात् । तत्र च प्रथमकल्पे
स्वस्वत्वप्रकारकेच्छाजन्यत्वं, जन्यता संबन्धेन तादृशेच्छावत्त्वं वा
चतुर्थ्यर्थं । तत्र प्रकृत्यर्थस्य शिवादेर्विषयताविशेषसंबन्धेनान्वयः ।
द्वितीयकल्पे च विषयिताविशेष एव चतुर्थ्यर्थः । तत्र च निरूपित-
त्वसंबन्धेन शिवादेरन्वयः, नमः पदार्थत्यागस्य च विषयिताविशेष-
संबन्धेन द्रव्ये ऽन्वयः । द्रव्यस्यैव वा विशेष्यतया भासमानत्यागे

विपयिताविशेषसम्बन्धेनान्पयः । न च प्रथमान्तपदार्थस्य मुख्यवि-
 दाध्यतानियमः । भूतले न घट इत्यादौ निपातार्थस्यापि मुख्यविशे-
 ष्यतया भानात् । शिष्यायोर्युजतीत्यादायिव नात्रानिराकर्तृसंप्रदा-
 नतानियमः, पदार्थस्याक्रियात्वाभावात् । नमःपदेन च स्वप्रयोक्तृ-
 पुरुषकर्तृकत्वोपरागेणैव त्यागो ऽभिधीयते । अन्योच्चरितनमःपदे-
 भाग्यदीयत्यागायोधनात् । तत्पुरुषोच्चरितनमःपदात् त्यागबोधे सति
 त्यागे त्यज्यमाने द्रव्ये चान्यदीयत्यसंज्ञायानुदयात् । अत एव त्यागे
 तदीयत्ययोधनायाहं ददरत्यादिवदहंभ्रम इति न प्रयुज्यते । न या
 परकीयत्ययोधनाय चैत्रो नम इत्यादि । श्रुत्विजा च यजमानरूपपु-
 ष्यपान्तरीयतत्तद्द्रव्यत्यागे स्वीयत्वमारोप्यैव पूजायां नमः पदं प्रयु-
 ज्यते । स चारोपस्तस्य विशेषदर्शनदृश्यामप्याहार्यतयोपपन्नते,
 इति प्रतिनिधिप्रयुक्तस्य दानवाक्यस्यैव पूजायां तादृशनमःपदघटि-
 तवाक्यस्य बाधितार्थत्वे ऽप्यहृष्टजनकत्वं न विरुद्धम् । अस्मच्छ-
 ष्टाद्विघ्नत्वं स्वोच्चारणकर्तृत्वोपलक्षितपुरुषविशेषवाचकात्मनःपदाद्वि-
 शेषरूपेण पुरुषमानम् । अशक्यस्य चैत्रत्वादेर्मानासंभवे तस्यापि
 घाच्ये ऽन्तर्भावः स्वीकरणीयः । तदनुगमकं चोपलक्षणाभूतमेकका-
 र्थीनामयावृत्तिशरीरजातित्वम् । स्वत्वाननुगमे ऽपि शक्तौक्यं कथं
 चित्तुपपादनीयं, सर्वनामशक्तौक्यवत् । उपलक्षणरूपप्रविष्टमुच्चा-
 रणं धेदीयत्वेन विशेषणम् । अतः पूजाभिधयादच्छिकाप्रत्यागबोध-
 नायाहं नम इति प्रयोगः । योग्यतासत्त्वे ऽपि तत्र नमःपदप्रयोगस्य
 धेदायोधितत्वेन तद्वद्विगतत्पदशक्यपुरुषोपलक्षणरूपाप्रसिद्ध्या ऽवा-
 च्यकत्वात् । अत एव यथा नीचप्रीतिहेतुक्रियास्थले पूजयतीत्यादि-
 धारणाय पूजयत्यादिवाच्यप्रीतौ गौरवितश्रुत्तित्वं, स्वसमभिव्याह-
 तपदार्थकर्तृपुरुषावधिकोत्कर्षवद्भ्रुत्तित्वरूपमुपलक्षणमुपेयते । उक्त-
 स्थले च योग्यतासत्त्वे ऽपि नीचश्रुत्तिप्रीतिसत्त्वाभावेन तत्तात्पर्येण
 पूजयत्यादेर्न प्रयोगः । तथा च नीचोद्देश्यकत्यागतात्पर्येण नमःप-
 दप्रयोगात्तद्विप्रसङ्गवारणाय गौरवितोद्देश्यकत्यागएव नमःपद-
 शक्तिरित्यनादेयम् । गौरवितोद्देश्यकत्वस्य नमःपदार्थशरीरे निवेशे
 ऽपि गौरवितोद्देश्यकपूजातिरिक्तद्रव्यत्यागबोधनाय नमःपदप्रयोग-
 धारणायौक्तविशेषणस्योच्चारणे ऽप्यवश्यं निवेशनीयतया तत एव

त्यागवाचकता । अन्यथा पूर्वधेवातिप्रसङ्गः । एवं च देवाद्देश्यक-

स्यादेरपि न वाच्यान्तर्भावः । अतादृशत्यागतात्पर्येण स्वाहादिप्रयोगस्य देशनादेशितत्वविरहेणैवानतिप्रसङ्गात् । अत एव तान्त्रिकपूजायामर्घ्याचमनीयादिदाने ऽग्निप्रक्षेपोपहितपिष्टुद्देश्यकत्वविरहे ऽपि स्वाहास्वधाप्रयोगस्य नासमवेतार्थता । एवं च सति नमःस्वाहास्वधाशब्दानामेकस्थले ऽन्यप्रयोगस्य वेदबोधितत्वाभावेनैव नातिप्रसङ्गः । नतिरूपो नमःपदार्थश्च स्वापकर्षबोधनानुकूलः स्वीयव्यापारः । चतुर्थ्यां चापकर्षान्वय्यवधित्वमवधिमत्त्वं वा प्रत्याय्यते स्मृष्टारयिता । तथा च चैत्राद्युच्चारिताघ्नमो हरयइत्यादिशब्दाद्ध्यवधिकचैत्रापकर्षबोधनानुकूलश्चैत्रीयव्यापार इत्याकारको बोधः । नारायणं नमस्कृत्येत्यादौ नमःशब्दयोगे ऽपि न चतुर्थी । द्वितीयया कारकविभक्तित्वेन बलीयस्या बाधात् । अथात्र नारायणादिर्नमस्कारघटकापकर्षावधित्वमेव तच्च न कर्मत्वम् । कर्मत्वं च क्रियाजन्यफलशालित्वादिरूपमेव तच्च न तस्येति द्वितीयाया नायं विषयः । न चापकर्षबोधरूपफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वं तत्राबाधितमेवेति याच्यम् । एवं सति नारायणाद्यधिकापकर्षबोधकदण्डवत्प्रणिपाताद्विजन्यतादृशापकर्षबोधाश्रयतायाः पुरुषान्तरसाधारणतया नारायणप्रणामदशायां मनुष्यं नमस्करोतीत्यादिप्रयोगापात्तिः । यदि चापकर्षावधित्वप्रकारकबोधानुकूलव्यापारो नमस्कारस्तद्वदकबोधविशेष्यतया नारायणादेः कर्मत्वम् । क्रियाजन्यफलशालित्वरूपे कर्मत्वे च व्यापारांशे ऽनुकूलतासंबन्धेन विशेषणीभूतं फलमेव विवक्षणीयम् । अत्र चानुकूलमेव व्यापारांशे विशेषणमित्यपकर्षावधित्वबोधुः पुरुषान्तरस्य न कर्मतेत्युच्यते, तदापि नारायणं प्रणम्येत्यादावेव कर्मत्वमुपपद्यते न तु नारायणं नमस्कृत्येत्यादौ नमःपदार्थघटकज्ञानस्य धात्वर्थताविरहेण तद्विषयतायाः कर्मतानात्मकत्वात् । कृतिविषयतायाश्च नमःपदार्थव्यापारपव सत्त्वात् । मैवम् । नमस्करोतीत्यादौ रुधातुनैव व्यापारयोधात् । अत्र च स्वापकर्षावधित्वप्रकारकबोधविषयतामात्रं निपातार्थः । अत्र स्वं समाभिव्याहृतः कर्ता, तथा च तादृशबोधविषयताप्रयोजकव्यापारानुकूलकृतिमानिति समुदायार्थो बोधः । तादृशविषयताश्रयतया नारायणादेः कर्मत्वम् । यतो धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमित्यत्र धात्वर्थतावच्छेदकत्वं न धातुशक्यतावच्छेदकत्वमपि तु व्यापाररूपार्थे ऽनुकूलतासंबन्धेन विशेषणतया धातुप्रतिपाद्यत्वम् । प्रकृते निपातार्थे धात्वर्थस्य साक्षादन्वये तादृशबोधविषयत्वरूपस्य तदवच्छेदकत्वमक्षतमेव । न चैवं पूर्वदेशादेर्गम्यादिकर्मत्वं दुर्यारं विभागा-

दौ क्रियाजन्यग्वसत्त्वे ऽपि निरुक्तधात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात् । न हि विभागादिर्गम्याद्यर्थे कथमपि विशेषणतया भासते । एवं च नारायणादेः करोतिकर्मत्वे ऽपि नमःपदादिकं विना न तद्योगे नारायणादिपदोत्तरं द्वितीया । तदर्थान्वयिफलोपस्थापकाभावेन तदर्थान्वयत्वात् । नापि नारायणं फलं करोतीति प्रयोगापत्तिः । फलस्यात्र धात्वर्थव्यापारे साक्षादविशेषणत्वात् । निपातातिरिक्तनामार्थस्य धात्वर्थे भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । धात्वर्थे साक्षाद्विशेषणीभवत्येव फले द्वितीयायां धेयत्वान्वयत्वात् । अत एव पुरस्कृत्य शिखण्डिनमित्यादावपि शिखण्डादेः कृतिकर्मता । धात्वर्थव्यापारविशेषणपुरःपदरूपानिपातार्थाप्रदेशावस्थानरूपफलाधयत्वात् । नारायणो नमस्क्रियते, ज्यायान् पुरस्क्रियत, इत्यादौ निपातार्थफलं धात्वर्थव्यापारे विशेष्यतयैव भासते । तदन्वितमाधयत्वं कर्माख्यात्तादिना प्रत्याप्यते भयैवमपि कारकाविभक्तेः साक्षाद्धात्वर्थान्वयित्वनियमभङ्ग इति चेन्न । तादृशनियमे निपातातिरिक्तार्थमन्तरा कृत्वैत्यस्यैव साक्षादर्थत्वात् । अन्यथा घटो ऽण्डाज्जायते न पारिमाण्डल्यादित्यादौ कारकपञ्चम्या जन्याद्यन्वयिनि नञार्थाभावे प्रतियोगितया स्वार्थप्रयोज्यत्वादिबोधनासंभवात् । पारिमाण्डल्यादिनिरूपितमपि प्रयोज्यत्वं विषयितया तदयच्छिद्धजनकताकज्ञानादौ प्रसिद्धम् । प्रयोज्यत्वाविशिष्टोत्पत्तिरेव वा तत्र धात्वर्थः । तत्र पञ्चम्यन्तार्थपारिमाण्डल्यनिरूपितत्वस्याभावो नञा योष्यते । उक्तरीत्या क्रियायोगे नमस्कार्यत्व कर्मत्वे ऽपि स्वयंभुये नमस्कृत्येत्यादौ चतुर्थी अपकर्षाविधित्वमात्रविवक्षया । के चिन्तु नारायणं नमस्कृत्येत्यादौ नमःपदं नतिकर्मपरम् । तथा च नारायणं नतिकर्मो कृत्येत्पर्यविषयता घटं शुफलं करोति शुफलीकरोतीत्यादौ घटादेरिष नारायणादेः कृतिकर्मता । शिखण्डिनं पुरस्कृत्येत्यादौ पुरःपदमप्रस्तुतपरम् । एवं घटं साक्षात्करोतीत्यादौ साक्षात्पदं प्रत्यक्षविषयपरम् । एवं दुःखमाधिष्करोतीत्यादाद्यप्याधिःपदं ज्ञानगोचरार्थकमिति सर्वत्र धेयवद्द्वितीयानिर्वाह इत्याहुः । नमःपदस्य धर्मिषोऽधकार्ये हृदिशयिर्भवतीत्यादिष्वत्रमो भवतीति प्रयोगप्रसङ्गात् । तस्मात्प्रमस्करोतीत्याधिष्करोति पुरस्करोति भले करोतीत्यादौ नमःप्रभृतयो निपाता धर्मवाचका एव, लाघवात् । तत्तद्वर्माध्यस्य दर्शितरीत्येव कर्मतोपपत्तेः । आधिर्भवतीत्यादिप्रयोगानुरोधेन आधिरादिराधानां प्रकटताधये धर्मिणि लणणोपेयते । शुफलः घट इत्यादौ शुफलादिराधानामिव । अस्तु वा तत्रापि प्रकटतादिरूपो धर्म एव तदर्थान्वयैव

घात्वर्थभावे धर्मरूपे ऽभेदान्वयः । क्रियायां स्वार्थाभेदान्वये, भावि-
रादेरेवाकाङ्क्षा स्वीक्रियते, न तु नमःपदादेरिति न नारायणो नमो भ-
वतीत्यादेः प्रसङ्गः । शुक्ली करोतीत्यादौ चिप्रत्ययान्तस्यापि शौ-
कल्यादिधर्म पदार्थः । अभूततद्भावे तदनुशासनात् । अभूतस्य पूर्वका-
लावच्छेदेन शुक्लादिभावराहितस्य तद्भावः शौकल्यादि । अथ वा अभूतः
पूर्वकालावच्छेदेन धर्मिण्यविद्यमानस्तद्भावः शौकल्यादि शुक्ली भव-
तीत्यादौ तु दर्शिता गतिः । न चाभूततद्भावपर्यन्तस्य चिचप्रत्ययवा-
च्यत्वे गौरवाच्छुक्लादिपदोपस्थाप्यपदार्थतावच्छेदकशौक्लयाद्यन्वयि
अभूतत्वं चिप्रत्ययार्थो ऽस्तु । शुक्लतर इत्यादौ तरवाद्यर्थोत्कर्षस्येव
च्यर्थस्यापि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थतावच्छेदके ऽन्वयसंभवादिति
वाच्यम् । अस्मते ऽपि शौक्लयादिभावस्यैव चिचप्रत्ययार्थतोपगमेन गौ-
रवानवकाशात् । पूर्वकालावच्छिन्नस्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसहित-
स्याधेयत्वस्य प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थस्य संबन्धतया भानोपगमात् । शौक्लया-
दावभूतत्वलाभेनैव जलपरमाणुः शुक्ली भवतीति प्रयोगाप्रसङ्गात् ।
शौक्लयादेर्धर्मत्वेनैव वाच्यता न तु ताद्रूप्येणेति न शक्त्यानन्त्यम् ।
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतत्तद्भर्मनिष्ठाधेयताविशेषाणामेव संबन्धतया
भानोपगमाद्भर्मान्तरस्याभूतत्वमादाय न जलपरमाणुः शुक्ली भवती-
त्यादिप्रसङ्गः । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगतप्राग्विद्यमानत्वस्य चिचप्रत्य-
यार्थत्वमते तु शुक्ली भवतीत्यादौ प्रकृत्यर्थतावच्छेदकशौकल्याद्य-
भावस्य प्रागपि क चिद्विद्यमानतया तदभावान्वये योग्यतानुपप-
त्तिः । तत्तद्भर्मिण्यविद्यमानत्वस्य च्यर्थत्वे शक्त्यानन्त्यमिति पूर्व-
कालावच्छिन्नो ऽभाव एवाविद्यमानत्वम् । तस्य च प्रकृत्यर्थताव-
च्छेदके सामानाधिकरण्यसहितप्रतियोगित्वसंबन्धेनान्वयो वाच्यः ।
प्रकृत्यर्थे च तादृशसंबन्धेनाभावविशिष्टस्य वैशिष्ट्यमानमुपथेम् ।
अन्यथा ऽन्यत्र स्वाभावसमानाधिकरणस्याशौकल्यादेः सर्वदा ऽशुक्ल-
काकादावपि सत्त्वेन काको ऽशुक्ली भवतीति प्रयोगः स्यात् । अ-
प्राभावरूपपदार्थान्तरविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवैशिष्ट्यमानं च प्र-
कृत्यर्थे न संभवति । प्रकृत्या स्ववृत्तिसहकारेण स्वार्थे यादृशवि-
शेषणावच्छिन्नप्रकृत्यर्थतावच्छेदकीयसंबन्धो न प्रत्याप्यते । पदा-
न्तरसमभिध्याहाररूपाकाङ्क्षयापि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीयतादृशवि-
शेषणसंबन्धावच्छिन्नसंबन्धाप्रत्यापनेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीयसंब-
न्धे चिचप्रत्ययार्थाभावविशिष्टप्रतियोगित्वरूपविशेषणस्य प्रकृतिवृ-
त्त्या ऽभासमानस्य भानासंभवादित्यनुपपत्तिः । अस्मन्मते तु भव-
त्यर्थभावे चिचप्रत्ययान्तार्थस्याधेयतासंबन्धेन पूर्वकालावच्छिन्नस्वा-

भावाधिकरणविशिष्टस्य शौकल्यादेः सामानाधिकरण्यसंबन्धेनैवान्यस्योपगन्तव्यतया तेन संबन्धेन चाधिकरणविशिष्टाशौकल्याद्विना विशिष्टस्य भवत्यर्थस्वैवाख्याताद्यर्थे आश्रयत्वे निरूपितत्वसंबन्धमानात् । तादृशविशिष्टनिरूपिताश्रयत्वस्य च पूर्वकालावच्छेदेनाशौकल्याद्यभावाधिकरणपत्र सत्त्वेन नोक्तातिप्रसङ्गः । अन्यत्त्वधर्ममूह्यम् । स्वस्तिं भवतइत्यादावाशीः स्वस्तर्यः सा च परहितविषयकस्वेच्छा, स्वमुच्चारयिता, हितान्ययी संघन्धश्चतुर्धर्मः । एवं च भ्रष्टदीयहितविषयिणी मदीयेच्छेति बोधः । कल्याणाद्यर्थको ऽपि स्वस्तिशब्दः, "स्वस्त्वस्तुमहा" मित्यादौ, तत्रापि चतुर्धर्मः संबन्धः स्वस्तर्यधर्म्ययी इत्यलम् ॥ इति चतुर्धर्मनिरूपणम् ॥

धर्मागणेशायनमः ॥ वृक्षात्पर्णे पततीत्यादौ पञ्चम्या प्रकृत्यर्थस्य वृक्षादेः पतनादिक्रियापादानत्वं प्रत्याप्यते ॥ अथादानत्वं च स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतक्रियाजन्यविभागाध्ययत्वम् । पर्णादं स्वनिष्ठवृक्षादिविभागजनकस्यपतनाद्यपादानत्वधारणाय भूतान्तं क्रियाविशेषणम् । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे विभागं पञ्चम्याः शक्तिद्वयम् । भेदे विभागे च वृक्षादेः प्रकृत्यर्थस्याधेयतासंबन्धेनान्वयः । प्रतियोगितावच्छेदकत्वमाश्रयत्वसंबन्धेन । विभागश्च जनकतासंबन्धेन क्रियायामन्वेति । जनकतासंबन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया तत्रा तसंबन्धावच्छिन्नविभागाभावः क्रियायां बोधयितुं न शक्य इति चेत्तर्हि विभागजनकत्वमेव पञ्चम्यर्थो ऽस्तु । प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्येव तस्याप्याश्रयतासंबन्धेन क्रियायामन्वयः । एवं च वृक्षानिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविभागजनकपतनाश्रयः पर्णमित्याद्याकारक उक्तस्थले बोधः । अथ पञ्चमीसर्मभिव्याहृतनञोरुचयोः पञ्चम्यर्थयोर्द्वयोरेवाभावरूपं बोध्यते, यथायोगमेकतरस्य वा । नाथः पक्षः । पर्णे वृक्षात्पतति न स्वस्मादित्यत्र स्वनिष्ठयत्ने स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावासत्त्वे ऽपि स्वनिष्ठविभागजनकत्वाभावस्तत्त्वेन वृक्षात्पतति, न भूतलादित्यत्र पतने भूतलादिनिष्ठविभागादिजनकत्वाभावसत्त्वे ऽपि तन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावासत्त्वेनायोग्यातापत्तेः । नापि द्वितीयः । वृक्षात्पर्णे पतति न पर्णादित्यत्र पत्रनिष्ठपतने पत्रनिष्ठविभागजनकत्वस्येव पत्रान्तरनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया पत्रनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यापि बाधाद्योग्यताया निर्वाहयितुमशक्यत्वादिति अत्राहुः । विभागो जनकत्वं च पञ्चम्यर्थः । विभागे प्रकृत्यर्थस्याधिकृत्यं संबन्धेन संबन्धेन प्रकृत्यर्थविशिष्टस्य

विभागस्य निरूपितत्वविशेषसंबन्धेन जनकत्वे ऽन्वयः । जनकत्वं च फलोपधानरूपं विशिष्टनिरूपिततादृशजनकत्वस्य क्रियायां नञ्सम-
भिव्याहारस्थले च क्रियान्वयिन्यभावे प्रतियोगित्वेनान्वयः । वृक्ष-
पत्रादिविभागजनक पत्रादिकर्म च न पत्राद्यवाधिकत्वाविशिष्टवि-
भागोपधायकम् । पत्रादेः स्वावधिकत्वविशिष्टविभागानधिकरणत्वेन
तत्कर्मणि विशिष्टविभागसामानाधिकरण्याभावात् । फलोपधायक-
त्वस्य सामानाधिकरण्यगर्भत्वात्प्रोक्तानुपपत्तिः । वृक्षाद्विभजते इत्या-
दावपि वृक्षावधिकत्वं विभागे प्रतीयते । तत्रापादानतायाः अवधितार-
ूपत्वाद् वृक्षाद्यवधिकत्वविशिष्टविभागानिरूपितमेवाश्रयत्वमाख्या-
तेन बोध्यते ऽतो वृक्षः स्वस्माद्विभजते इति न प्रयोगः । यथा हि ।
स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगः स्वस्मिन्न वर्तते तथा स्वाधि-
कविभागस्य वृत्तित्वे ऽपि स्वस्य न विशिष्टविभागाधिकरणत्वमित्य-
दिवादमेव । अवधित्यादिकं च स्वरूपसंबन्धविशेषः । यद्वा, विभा-
गो ऽवधिकरणता । प्रयोजकत्वं च वृक्षात्पततीत्यादौ पञ्चम्यर्थः ।
विभागे ऽवधित्वसंबन्धेन प्रकृत्यर्थान्वयः । तद्विशिष्टविभागस्य नि-
रूपितत्वविशेषसंबन्धेनाधिकरणतायामन्वयः । पत्रादिकर्मणि च न
तदवधिकत्वविशिष्टविभागनिरूपितान्यमान्ननिष्ठाधिकरणताप्रयोज-
कत्वम् । कारणस्यापि स्वाश्रयनिष्ठकार्याधिकरणतामात्रप्रयोजक-
त्वादिति सामञ्जस्यात् । अथ वृक्षात्पतति, वृक्षाद्विभजत, इतिवत्
वृक्षात्पततीत्यादिर्न कथं प्रयोगः । पञ्चम्यर्थस्य विभागजनकत्वस्य
विभागावच्छिन्नक्रियारूपत्वागे ऽवधिमत्त्वरूपपञ्चम्यर्थस्य च विभा-
गरूपधात्वर्थतावच्छेदकफले ऽन्वये बाधकाभावात् । न च विभा-
गावच्छिन्नक्रियायां विभागान्वयो ऽव्युत्पन्नः । उद्देश्यतावच्छेदक-
विधेययोरैक्यादिति वाच्यम् । जनकतासंबन्धेन विभागावच्छिन्ने
प्रकृत्यर्थविशेषितविभागजनकत्वान्वये व्युत्पत्तिविरोधविरहात् । न
च पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वावधिमत्त्वयोरन्वयबोधे धातुविशेषाधी-
नव्यापारविभागोपस्थितेर्हेतुत्वोपगमात्तदभावेन त्यजधातूपस्थितत-
त्तद्धे न पञ्चम्यर्थान्वय इति वाच्यम् । त्यजिपत्योस्त्यजिविभज्योश्च
पर्यायताम्रमदशायां त्यजत्वर्थव्यापारविभागयोः पञ्चम्यर्थान्वयात्
त्यजधातुजन्यतत्तद्धेर्पस्थितेरपि पञ्चम्यर्थान्वयहेतुताया अवश्यं वा-
च्यत्वात् । न च पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वान्वयबोधे धातुजन्यवि-
भागरूपफलानवच्छिन्नव्यापारोपस्थितिस्तादृशावधिमत्त्वान्वये च धा-
तुजन्यविभागमुख्यविशेष्यकोपस्थितिर्हेतुरिति त्यजधातुजन्यविभा-
गावच्छिन्नव्यापारोपस्थितिविषयव्यापारविभागयोः पञ्चम्यर्थविभा-

गजनकत्वावधिमत्वान्वयासंभव इति वाच्यम् । फलव्यापारयोः
 पृथग् धात्वर्थतामते त्यजधातोरपि प्राधान्येन विभागस्य तदनव-
 च्छिन्नस्पन्दस्य चोपस्थित्या तदुपस्थितिविषयतादृशार्थयोरपि तत्त-
 त्यञ्चम्यर्थान्वयसंभवादिति चेन्न । फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्व-
 र्थतामते उक्तरीत्यैव सामञ्जस्यात् । तयोः पृथग् धात्वर्थतामते च
 तयोः फलविषयकव्यापारविषयकबोधं जनयतु धातुपदमित्येतादृशो-
 च्छारूपा, फलव्यापारयोरेकैव शक्तिः, पुष्पवन्तादिपदवत् । न तु
 फलविषयकं व्यापारविषयकं बोधं जनयत्विति समूहालम्बनात्मक-
 बोधनिष्ठा तत्तद्विषयकत्वावच्छिन्नविभिन्नविषयताशालिसंकेतरूपा ।
 तथा सति नानार्थत्वाविशेषेण कदा चित्फलव्यापारयोरेकैकपरित्या-
 गेनाप्येकैकस्य बोधप्रसङ्गात् । तथा च विभागे पञ्चम्यर्थावधिमत्वान्व-
 यबोधे सङ्केती यबोधनिष्ठविषयत्वांशे विभागेतरविषयकत्वानवच्छि-
 न्नत्वावगाहिधातुशक्तिज्ञानं क्रियांशे विभागजनकरूपपञ्चम्यर्था-
 न्वयबोधे च तादृशबोधनिष्ठविषयतांशे विभागविषयकत्वानवच्छि-
 न्नत्वावगाहिधातुशक्तिज्ञानं हेतुरुपेयते, इतित्यजधातोस्तादृशज्ञानम-
 न्तस्यासंभवीत्यतिप्रसङ्गानवकाशात् । शक्तिद्वयादिवद्विहितैक्य-
 केरपि कर्मस्थले फलव्यापारयोर्विशेषणविशेष्यभावयैपरितीयेन शा-
 ब्दबोधसंभवात् । विशिष्टशक्तावेव विशेषणविशेष्यभावविषयतांसा-
 निर्वाहात् । यदि च फलव्यापारयोः शक्तिभेदे एकार्यपरित्यागेना-
 परार्थबोधप्रसङ्गवत्तुकरूपसङ्केतोपगमे ऽपि पुष्पवन्तपदशक्त्यविशे-
 षेण तत इव सकर्मकधातुतो ऽपि विशेषणविशेष्यभावानापप्रस्यै-
 वान्वयबोधः स्यात् न तु तदापन्नार्थद्वयविषयक इत्युच्येत, तदा संके-
 तस्य बोधांशे विशेषणतया भासमानयोः फलव्यापारविषयकत्वयो-
 रवच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहित्वमपि स्वीकरणीयम् । विशेषण-
 विशेष्यभावेन भासमानयोरेव फलव्यापारयोर्विषयताद्वयमवच्छे-
 द्यावच्छेदकभावापन्नमिति तथैव तयोर्भानम् । पुष्पवन्तपदसंकेते च
 चन्द्रसूर्याधिपयतयोरेवच्छेद्यावच्छेदकभावो न भासते । अतन्तयो-
 र्विश्वङ्गलमेव भानमिति न काप्यनुपपत्तिः । यदि च वृक्षात्स्पन्दत-
 इत्यादिर्न प्रयोगस्तदा सकर्मकधातोः फलविशिष्टव्यापारयाच्यता-
 मते पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वबोधे विभागानवच्छिन्नफलावच्छिन्न-
 व्यापारविषयकधातुपक्षिज्ञानजन्योपस्थितिः फलव्यापारयोर्विशि-
 ष्टानुपरक्तयोर्धात्वर्थतामते च संकेतीयबोधनिष्ठविषयतांशे विभा-
 गविषयकत्वानवच्छिन्नत्वफलान्तरविषयकत्वावच्छिन्नत्वोभयावगा-
 हिज्ञानजन्योपस्थितिः कारणमभ्युपगन्तव्येत्यलमधिकेन । व्याघ्रादि-

भेति, दस्युभ्यो रक्षती, त्यादौ भीत्रार्थानामित्यनेनापादानत्वम् । भयं च परतो ऽनिष्टसंभवनता । त्राणं चानिष्टनिवृत्त्यनुकूलोव्यापारः । तदर्थकधातुयोगे तादृशानिष्टजनकमपादानसंज्ञमिति सूत्रार्थः । एवं च पञ्चम्यर्थस्तत्र प्रयोज्यत्वम् । तच्च निरुक्तधात्वर्थघटकानिष्टे ऽन्वेति । अथ यस्य व्याघ्राधीनं भयमप्रसिद्धमथ च व्याघ्रहेतुकत्वेन मरणादिकं सभावयति तत्पुरुषपरो व्याघ्रादयं विभेतीति कथं प्रयोगः प्रमाणम् । अनिष्टे व्याघ्राधीनत्वस्य बाधादिति चेत् । भयार्थकधातुयोगे प्रयोज्यताप्रकारकत्वं पञ्चम्यर्थः । तत्रानिष्टसंभावनायामन्वेति, प्रकृते च व्याघ्राधीनत्वस्य, तत्पुरुषीयानिष्टे बाधे ऽपि अनिष्टसम्भावनायां तत्प्रकारकत्वमयाधितमेवेति नानुपपत्तिः । एवं च शत्रुघ्नमेण मित्रादपि विभेतीत्यादिव्याक्यस्यापि प्रामाण्यनिर्वाहः । एवं च भयार्थकधातुयोगे भयहेतुत्वेन संभावितमपादानमित्येकः सूत्रार्थः । अनिष्टविरहानुकूलव्यापाररूपत्राणार्थकधातुयोगे तदानिष्ट-प्रयोजकं तदित्यपरः । अनिष्टं दुःखमेव सर्वत्रानुगतम् । यज्जन्यं दुःखं कस्यापि न प्रसिद्ध्यति तादृशस्याप्यहिकण्टकादेरपादानत्वं कथमिति चेत्तर्हि । यन्निष्ठस्वदुःखोपधायकव्यापारविरहानुकूलव्यापारस्तदपादानकं स्वकर्मकं रक्षणमिति वक्तव्यम् । घटाद्यचेतनकर्मकरक्षणं विनाशोपधायकव्यापारविरहानुकूलव्यापारस्तदपादानकं स्वकर्मकं रक्षणमिति वक्तव्यम् । घटाद्यचेतनकर्मकरक्षणं विनाशोपधायकव्यापारविरहगर्भं निर्वाच्यम् । यवेभ्यो गां वारयति, कृपादन्वं वारयतीत्यादौ वारणार्थानामित्यनेनापादानत्वम् । वारणं क्रियाप्रतिषेधस्तदर्थकधातुयोगे ईप्सितस्तत्तत्क्रियाजन्यफलभागीतया तत्तत्क्रियाकर्तुरभिप्रेतो ऽपादानमिति सूत्रार्थः । क्रिया च भक्षण-गमनादिरूपा । तात्पर्यचशात् क चित्कस्याश्चित्प्रतिषेधो वारयित्यादिना बोध्यते । प्रतिषेधः कर्तृत्वाभावानुकूलव्यापारः । कर्तृत्वाभाव-रूपधात्वर्थतावच्छेदकफलशालितया गवान्धादेः कर्मता । यवादिपद्मोत्तरपञ्चम्या यवादिगतत्वेनेच्छाविषयफलकत्वं भक्षणादौ प्रत्यास्यते । इच्छा च भक्षणादिक्रियाकर्तृनिष्ठा तदर्थं ऽन्तर्भावनीया । एवं चोक्तस्थले यत्रकृपादिनिष्ठत्वेन गवान्धादीच्छाविषयो यो गलाद्यः-संयोगोत्तरदेशसंयोगादिर्गवादिनिष्ठतत्तत्फलकव्यापारावशेषकर्तृत्वाभावानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानित्याकारको बोधः । अन्धादेर्यद्यपि कूपगमनत्वादिना नेच्छा तथाप्यभिमुखोपगमनत्वादिना कूपगमनादेरिच्छा घर्ततपयेति । यस्तुगत्या यः कृपादिदेशस्तद्गतत्वेन क्रियाजन्यसंयोगस्य तदिच्छाविषयत्वमक्षतमेव । न च प्रकृतय-

घकृपादिनिष्ठफलविशेषजनकत्वमेव पञ्चम्यर्थो ऽस्तु, किमिच्छान्त-
 मांवेणेति वाच्यम् । यत्र चैत्रादेर्नान्तरीयकतया विषभोजनादिकं न
 तु स्वेच्छातस्तत्र तद्भोजनविरोधिब्यापारकर्त्तरि चैत्रं विपाद्धारयती-
 ति न प्रयोगा ऽपि तु सविपाद्धारयतीत्यादिरेव । तत्र पूर्वप्रयोग-
 धारणाय सूत्ररुता ऽस्मिन् इत्यनेन सन्नप्रत्ययेनेच्छोपादानात् । अत-
 एव यद्यथादिकं केनापि न भुक्तं तत्कर्मकमोजनाप्रसिद्धावपि भोज-
 नफले संयोगविशेषे तद्यथादिगतत्वेनेच्छाविषयत्वप्रसिद्ध्या तद्य-
 थाद्वां वारयतीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । एवं च तत्र भक्षणादौ तद्यथा-
 दिकर्मकत्वगवादिकर्तृकत्वोभयाभावबोधोपि केषां चित्रायशो ऽना-
 देय एवेति । पण्डितात्पुराणं शृणोति, उपाध्यायादधीते, रामाद-
 धीतसंदेश, इत्यादावाख्यातुराख्यातोपयोग इत्यनेनापादानता । तत्र
 प्रकृत्यर्थपण्डितादिकर्तृकोच्चारणाधीनत्वं पञ्चम्यर्थः । तस्य च
 श्रवणोच्चारणार्थविशेषज्ञानादिक्रियायामन्वयः । मृत्पिण्डाद् घटो
 जायते इत्यादौ जनिकर्तुरित्यनेनापादानत्वम् । तत्र प्रकृतित्वं न
 विकारित्वम्, प्रकृतिविकृतिभावाभावे ऽपि प्राक्केक्यतो भरत-
 स्ततो ऽभूद्, चायोजांत इत्यादौ पञ्चमी दर्शनात् । न हि सुतवपुषो
 मातापितृशरीरविकारत्वमपि तु तदीयशुक्रशोणितादिविकृतित्वमेव ।
 शुक्रशोणितादेः शरीरस्वत्वे ऽपि मलमूत्रादेरिवशरीरावयवत्वाभावा-
 त् । न च तत्र हेतुपञ्चम्येवै नापादानपञ्चमीति वाच्यम् । गुणाति-
 र्क्तिहेतौ पञ्चम्यनुशासनविरहात् । अन्यथा दुग्धाद्धि जायते,
 मृत्तिकाभ्यो घटो जायते, शृङ्गाद्भुजायत, इत्यादावपि हेतुपञ्चम्ये-
 चोपपत्तौ जनिकर्तुरित्यादिसूत्रस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः । तस्मात्कारण-
 त्वमेव प्रकृतित्वम् । दण्डाद्घटो जायते इत्यादयो ऽपि प्रयोगा इ-
 प्यन्तएव । अत एवेश्वरस्य द्रव्यादिकार्याप्रकृतित्वे ऽपि यतो द्रव्यं
 गुणाः कर्मेत्यादौ पञ्चमी न च प्रकृतिपदेन कारणमात्रविवक्षायाम-
 ऽनुपपन्नैवेति वाच्यम् । अगत्या जायते इत्यादिक्रियाध्याहारेण
 तत्र पञ्चम्या उपपादनीयत्वात् । हिमवतो गङ्गा प्रभवतीत्यादौ भुवः
 प्रभव इत्यनेनापादानता । यत्संबन्धात्प्रमवनं प्रथमप्रकाशः स प्रम-
 वः । प्रथमप्रकाश एव प्रभवत्यर्थः । पञ्चम्यर्थः संबन्धाधीनत्वं
 सादृशक्रियायामन्वेति । संबन्धे च हिमवद्वादेः प्रकृत्यर्थस्यान्वयः ।
 उपाध्यायादन्तर्द्धत्ते छात्र इत्यादावन्तर्द्धां येनादर्शनमिच्छतीत्यपा-
 दानता । अन्तर्द्धिरन्तर्धानम् । स्वनिष्ठान्यकर्तृकदर्शनाविषयतावि-
 रहोद्देश्यको व्यापारः । एवं च व्यापारानुकूलतयान्तर्धानघटको

यत्कर्तृकदर्शनविषयताविरहोद्देशः सोपादानमिति सूत्रार्थः । उक्त-
 स्वलीयपञ्चम्या अन्तर्दिष्टकदर्शनान्वयि कर्तृतानिरूपकत्वमेवार्थं
 इत्युपाध्यायकर्तृकदर्शनविषयताया यः स्वनिष्ठो भावस्तदुद्देश्यकव्या-
 पारकर्ता छात्र इति तत्रान्वयबोधः । इदं तु बोध्यम् । अस्मादयं
 दीर्घोऽस्मादयं तार इत्यादौ नापादानपञ्चमी, दैर्घ्याद्यवधेरपादान-
 त्वस्याननुशासनात् । ध्रुवमपायइत्यनेन हि अपाये विभागरूपक्रिया-
 यां क्रियान्तरजन्यविभागे च यदवधिभूतं तस्यापादानत्वं विधीयते ।
 न त्ववधिमात्रस्य । यदि चापायपदं वस्तुमात्रोपलक्षणं, तदा तदुपा-
 दानमनर्थकं स्यात् । अथ तत्पदेन क्रियामात्रमुपलक्ष्यते । अस्माद्दी-
 र्घं इत्यादौ च भवतीत्यध्याहार्यम् । दीर्घं भवतं च दीर्घतैवेति क्रिया-
 याः सावधिकत्वम् । आद्यशकश्च क्रियाध्याहारस्तद्योगमन्तरेण कार-
 कत्वस्यानिर्वाहात् । एवं बलाहकाद्विद्योतते विधुदित्यादौ द्योत-
 नादिक्रियायाः सावधिकत्वविरहेण निःसृत्येत्यध्याह्रियते । अत
 एव नैतदुपादानं निर्दिष्टविषयमपि तूपात्तविषयमिति वैयाकर-
 णाः । निर्दिष्टत्वमुच्चरितत्वम् । उपात्तत्वमध्याहृतत्वम् । वि-
 षयोऽवधिःवनिरूपकः । निःसरणं च विभाग एवेति उक्त-
 स्वलेऽध्याहृतक्रियायाः सावधिकत्वमिति चेत् । एवं सति वृ-
 क्षान्तपतित्यादौ वृक्षादेरसंग्रहः । तत्रापि विभागक्रियाऽध्याह्रि-
 यतइति चेत्, तत्र निर्दिष्टविषयताप्रवादविरोधः । एवमस्माद्दीर्घं
 इत्यादावपि क्रियाध्याहारे तत्समशीले माथुराः स्त्रौघेभ्यः आढ्यतरा
 इत्यादावपि क्रियाया अध्याहरणीयतया तत्रापादानस्यापेक्षितक्रिया-
 रूपस्योपायविषयान्तर्भावप्रसङ्ग इति तादृशापादानयोरविशेषाप-
 त्तिः । एवं चो 'पात्तविषयं किं चिन्निर्दिष्टविषयं तथा । अपेक्षितक्रियं
 चेति त्रिधापादानमुच्यते,' इति शाब्दिकाविभागविरोधः । अथा-
 पायपदेन क्रियासामान्यं क्रियाजन्याविभागश्च विवक्षितः । एवं च
 वृक्षान्तपतित्यादौ विभागात्मकक्रियाध्याहार, इति तदुपादानमपि
 निर्दिष्टविषयम् । यत्रापादानतानिर्वाहार्थमेव क्रियाध्याहारो बला-
 हकादित्यादौ तदुपादानमुपात्तविषयः । यत्र वाक्यसमाप्त्यर्थं तद-
 ध्याहारस्तत एव चापादानतानिर्वाहो, यथा माथुराः स्त्रौघेभ्यः, अ-
 स्माद्दीर्घे इत्यादौ तत्रापेक्षितक्रियत्वमिति चेत् । एवमप्ययमस्मा-
 त्त्तार इत्यादावगातिस्तत्र हि तारत्वं जातिः । जातेश्च न सावधिकत्व-
 मिति कुतोऽपादानता । अन्यथाऽयमस्माद्गौरित्याद्यापात्तिः । न च
 जातेरपि तारत्वस्यैवायमस्मात्त्तार इति प्रतीतिबलाद्भवत्येव सावधि-
 कत्वमिति चाच्यम् । यदेव ह्येकापेक्षं तारत्वं तदेवान्यापेक्षया मन्द-

त्वं समनियतजातिद्वयानभ्युपगमात् । समनियतानभ्युपगमे जाति-
 सङ्करप्रसङ्गात् । तथा च तारत्वादेः सावधिकत्वे स्वापेक्षया यस्तार-
 रत्नमपेक्ष्य स्वास्मिन्मन्दव्यवहार इव तारव्यवहारो ऽपि स्यात् । स्वा-
 पेक्षया यो मन्दस्तमपेक्ष्य तारव्यवहारवत्तमपेक्ष्य स्वास्मिन्मन्दव्यव-
 हारो ऽपि स्यात् । अथ तदपेक्षया तारव्यवहाररत्नमजानीयत्वे सति
 साक्षात्कारप्रतिबन्धकतायच्छेदकजातिमत्त्वमवलम्ब्यते ऽतो न स्वापे-
 क्षया यस्तारत्नदपेक्षया तारव्यवहारो ऽन्यापेक्षया तारं ऽपि भवतीति
 चेत्तर्हि अस्मात्तार इत्यत्र साजात्यसमानाधिकरणसाक्षात्कारप्रति-
 बन्धकतायच्छेदकजातिरूपतारपदप्रवृत्तिनिमित्तघटकमाजात्ये सा-
 क्षात्कारे च पञ्चम्यर्थान्वयो वाच्यः । तावदेव दर्शितातिप्रमङ्ग-
 धारणसंभवात् । साजात्यं तद्वृत्तिशब्दत्वजातिसत्त्वाः साक्षात्कारस्य
 च न सावधिकत्वमिति न सावधिकत्वरूपमपादानत्वं तत्र पञ्च-
 म्यर्थः । न च साजात्यघटकजातेः सावधिकत्वाभावे ऽपि वृत्तेः
 सावधिकत्वमस्त्येव । एव साक्षात्कारो विलक्षणधिपयताशाब्दिज्ञा-
 नविपर्ययतश्च सावधिकैवेति तत्र पञ्चम्यर्थान्वयेन मामज्ञसामिति
 वाच्यम् । यतो वृत्तेर्विपर्ययतायाश्च स्वाधाराधिपयप्रतियोगिकत्वमेव
 न तु तदवधिकत्वम् । तदवधिकत्वतन्प्रतियोगिकत्वयोर्वस्तुनाभेदात्
 । अन्यथा घटे वृत्तेते घटमवगाहतेत्यत्र घटाद्वृत्तेते घटादवगा-
 हतेति प्रयोगस्य घटस्यापादानत्वेन दुर्यारत्वात् । अत एव प्रतियो-
 गिताया अपादानत्वात्तात्मकतया ऽन्यादिशब्दयोगे प्रतियोगिवाच-
 कपदात्पञ्चमी सूत्रान्तरेणानुशिष्टा । प्रतियोगित्वस्यापादानत्वरूप-
 त्वे तद्वैयर्थ्यापत्तेः । अधान्यादिशब्दार्थभेदादेः क्रियात्वाभावेन कार-
 कत्वासंभव इति मुनिः सूत्रान्तरं प्रणिनायेति चेत् । तर्हि तारा-
 दिघटकवृत्त्यादेः क्रियात्वमनुमन्यते भवता । तस्मादत्र पञ्चम्युप-
 पादकं सूत्रान्तरमनुसर्तव्यमिति, गुणो द्रव्याद्भिन्न इत्यादौ अन्यारा-
 दिति सूत्रेणैव पञ्चमी । अन्यपदस्यान्यार्थकपरत्वादिति बहवः । न
 चान्यपदेन तदर्थकविचक्षणे तत्समानार्थकेतरपदोपादानवैयर्थ्यम् ।
 अन्येतरपदयोरेकस्यान्योन्याभावविशिष्टार्थपरत्वात् । यपरस्य पृथ-
 क्तरूपगुणविशिष्टार्थपरतया सार्थक्यात् । पृथग्विनेत्यादिसूत्रे पृ-
 थक्पदोपादानं तद्योगे वैकल्पिकवृत्तयोपपत्त्यर्थम् । वस्तुतस्तत्र पृ-
 थक्पदमसाहित्यार्थकं, न तु गुणवदर्थकम् । चन्द्रात्पृथगप्यनङ्ग इ-
 त्सुदाहरणे ऽसाहित्यस्यैव प्रतीतेः । यत्तु अन्यादिपदं नान्योन्याभा-
 वार्थकपदपरं, घटः पटो नेत्यादावपि नप्रस्तदर्थकतया तद्योगे पञ्च-
 म्यापत्तेः । न च तद्विशिष्टार्थपदपरम् । तस्यापि विशिष्टार्थवाच-

कत्वात् । नञ्पदं च न तथा । तदुपस्थितार्थस्य नामान्तरार्थं भेदा-
 न्वयसंभवेन तत्र धर्ममात्रवाचकत्वादिति वाच्यम् । द्रव्याद्गुण-
 स्य भेद इत्यादौ पञ्चमीनिर्वाहाय भेदार्थकपदस्यैवोपादेयत्वात् ।
 आन्यादिपदस्यापि वाच्यविशेषणभेदार्थकत्वादित्याचार्यानुसारिमते
 तत्र । अन्योन्याभाववाचकपदस्य पञ्चम्यनुपयोगित्वे द्रव्यादन्यो-
 गुण इत्यादौ पञ्चम्यनुपपत्तेः । गुणादौ पृथक्करूपगुणासंभवेनान्यो-
 न्याभावस्यैवान्यपदार्थत्वात् । अन्योन्याभावार्यकपदस्य पञ्चमीप्रयो-
 जकत्वे तत्र निपातातिरिक्तविशेषणप्रवेशेनापि नञ्योगे पञ्चमीवा-
 रणसंभवात् । वस्तुतस्त्वन्योन्याभावीयप्रतियोगित्वरूपार्थविवक्षा-
 यां पञ्चमी नञ्पदोपस्थापिताभावस्य च प्रतियोगिता न विभक्त्या
 बोध्यते । नञ्र्थे प्रतियोगितयैवाधेयत्वातिरिक्तविभक्त्यर्थान्वयस्य
 व्युत्पन्नत्वात् चैत्रस्येत्यादौ पष्ठ्याद्यर्थस्य नञ्र्थप्रतियोगित्वात् ।
 अतो न तद्योगे पञ्चमी । अथ पृथक्त्वगुणानङ्गीकर्तृमीमांसकमते
 सूत्रे अन्यतरपदयोरेकतरोपादानवैयर्थ्यं दुर्वारम्, उक्तीत्या-
 सार्थकत्वासंभवादिति चेन्न । तन्मते ऽप्येकपदस्य प्राधान्ये-
 नान्योन्याभाववाचकस्यापरपदस्य तद्विशिष्टवाचकस्य संग्राहकत-
 या सार्थक्यात् । न च पटाद्भेद इत्यादौ क्रियायोगादुपादान-
 पञ्चम्येव । धातूपस्थाप्यपदार्थप्रतियोगिताया अपादानतारूपत्वे
 घटे वर्ततइत्यादौ पञ्चमीप्रयोगस्य परत्वेनाधिकरणसप्तम्यादिना
 वाधादेवानवकाशात् । अभावीयविलक्षणप्रतियोगिताया एव वा
 तथात्वात् । घटादन्यत्वमित्यादौ चापादानत्वासंभवे ऽप्यन्य-
 पदयोगेनैव पञ्चमी । तत्रान्यपदाद्विशेषणतया भासमान-
 भेद एव पञ्चम्यर्थान्वयोपगमात् । न तु भावप्रत्ययात्प्राधान्येन
 भासमाने तस्मिन् पदार्थकदेशे ऽपि ससंबन्धिके प्रतियोगिसंबन्धा-
 न्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति वाच्यम् । प्राधान्येन भावप्रत्यया-
 द्भासमाने ऽप्यन्यत्वे घटपटादिप्रतियोगिकत्वान्वयविवक्षया घटाद-
 न्यत्वमिति प्रयोगात्तन्निर्वाहायैवान्यतरपदद्वयोपादानम् । अथ वा
 ध्रुवमपाये इत्यत्रावधित्वमेव विवक्षितं न तु प्रतियोगित्वमुभयानु-
 गतरूपाभावादिति पटाद्भेद इत्यादौ पञ्चम्युपपत्तये ऽन्येतरपदोपा-
 दानम् । वस्तुतो ऽन्येतरपदं स्वरूपपरमेव । अर्थपरत्वे घटादन्य-
 इति घटघटादेक इति प्रयोगापत्तेः । यद्येकपदस्यान्यत्वरूपेण ना-
 न्यार्थकता ऽपि तु समभिव्याहृतान्यत्वोपलक्षिते वस्तुनि बुद्धिवि-
 पयताद्यच्छेदकघटत्वादिनैव । चैत्र एकमानयति मैत्रश्चापरमित्यादौ
 घटत्वपटत्वादिनैवानयनकर्मतादिप्रतीतेर्न तु पटघटान्यत्वादिना ।

अन्यत्थान्वयिप्रतियोगिवाचकपदासमभिव्याहारात् । अन्यथा त-
द्योगे पञ्चम्या असाधुत्वे ऽपि घटस्यैक इति प्रतियोगिनि पष्ठ्याप-
त्तेरित्युच्यते, तदाप्यन्यार्थकनदादियोगे पञ्चमीप्रयोगापत्यार्थप्र-
हणसंभव इति । तथा च पटाद्भिन्नं घटाद्भिन्नतइत्यादौ पञ्चमी-
निर्वाहाय तत्रापादानत्वमेव कथं चिदुपपादनीयम् । तथाहि । मि-
दधातोर्नान्योन्याभावो ऽर्थो घटाद्भिन्नत्ति पट इति प्रयोगापत्तेः ।
भिद्यते पट इत्यादिप्रयोगानुपपत्तेश्च । कर्त्तरि यगात्मनेपदासंभवा-
त् । अदेवादिकाच्च न श्यन्संभवः । परस्मैपदित्वाच्च । अकर्म-
कधातुयोगे कर्मकर्तृविद्यक्षाया अप्ययोगात् । कस्य चिदकर्मस्य पय-
र्थान्तर्भावेण कर्मकर्तृत्वमुपपादनीयम् । अन्योन्याभावस्याजन्यतया
तदर्थकधातोर्पैर्यन्तर्भावस्य दुष्करत्वात् । भिद्यते कुसूल इत्यादौ
मिदेर्यिदारणार्थकत्वेन सकर्मकतया कर्मकर्तृत्वसंभवात् । अतो
ऽन्यत्वेन ज्ञापनं भिद्धातोरर्थः । ज्ञापनं ज्ञानविषयताप्रयोजकव्या-
प्तिपक्षधर्मता । तद्ग्रन्थो ऽसाधारणधर्म एव मिदादिकर्तृकत्वाद्भेद-
क उच्यते । अन्यप्रकारकानुमितिविषयतारूपधात्वर्थतायच्छेदकफ-
लाश्रयो मिदाकर्मतया भेदः । एवं च पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते
इत्यादौ पृथिव्यादेः कर्मत्वैव न केवलकर्तृता । अन्यान्याभावे साध्ये
सर्वतान्त्रिकाणां तादृशप्रतिज्ञालिखनं केषां चिदन्वधानेन । प्रति-
ज्ञास्यद्वह्यादिपदं द्वह्यादिज्ञानविषयतार्थकम् । हेत्ववयवस्वपञ्च-
म्याशाप्यत्वंनार्थो ऽपि तु प्रयोज्यत्वमेवेति मणिकारादिमनानुसारेण
केषां चिदिति सूक्ष्मविवेचनचतुराः । अर्जुनः क्रोशालुक्ष्यं चिद्यति ।
अथ भुक्त्यायं ब्रह्महाद्भोका इत्यादौ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये इति
पञ्चमी । प्रकृत्यर्थयोरश्वकालयोः कारकद्वयव्यवधायकतामभिध-
त्ते । तथा च स्वाधिपितदेशानन्तरकोशात्मकाध्वभागानन्तरदेशस्य
विध्यत्यर्जुनइत्यादिप्रथमस्यले बोधः । समाभिव्याहृतकर्त्रधिष्ठितदे-
शानन्तर्यं विषेणतया प्रकृत्यर्थान्वयि,विशेष्यतया प्रकृत्यर्थान्वयि
धानन्तरदेशस्यत्वं पञ्चम्यर्थः । स्त्रीयैकार्यान्वितापरपदार्थान्विताप-

कर्तुरैक्यात् । अत एवोक्तम् । कर्तृशक्तयोर्मध्ये चैकः काल इति ॥
 संबन्धविवक्षायां कारकविभक्त्यप्रसक्तेः शेषे पृष्ठीत्यनेन चैत्रस्येद-
 मित्यादौ पृष्ठी । चैत्रस्य द्रव्यमित्यादौ स्वत्वस्य, चैत्रस्य स्वं, घटस्य
 कारणं, चैत्रस्य हस्त, इत्यादौ निरूपितत्वाद्यवयवत्वादीनां संबन्धत्वे-
 नैव पृष्ठार्थता । न तु विशिष्य, शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गात् । संयोगादि-
 संबन्धसत्त्वे ऽपि चैत्रस्य नेदं वास इत्यादौ स्वत्वादिसंबन्धविशेष-
 बोधतात्पर्येण यत्र नञ् प्रयुज्यते तत्र विशेषरूपेण पृष्ठ्या लक्षणैव ।
 विभक्तौ न लक्षणोति प्रवादस्यानुशासनासत्त्वे एकविभक्त्यर्थे ऽपर-
 विभक्तेर्न लक्षणेत्येतत्परत्वात् । अत एव च कृद्योगापि हि पृष्ठी
 संबन्धत्वेनैव बोधयतीति मिथ्याः । इत्यमेव च संबन्धत्वेन कर्मत्वा-
 दिविवक्षया मातुः स्मृतमित्यादौ अधीगर्थे त्वनुशासनस्य नियमपर-
 तया सार्थक्योपपादनं वृत्तिरुतामुपपद्यते । संबन्धत्वविशिष्टसंबन्ध-
 विवक्षायां शेषे पृष्ठीत्यस्य पृष्ठ्यविधायकत्वे तादृशानुशासनस्य वि-
 धित्वमेव स्यात् । अत एव चामं शूद्रस्य पकाशं एकमुच्छिष्टमुच्यत-
 इत्यत्र एकमित्यनुपज्यमानायाः पृष्ठ्याः संबन्धत्वेन कर्तृत्वमर्थः, न
 तु स्वत्वम् । शूद्रकर्तृकट्टपोत्सर्गे चरुहोमानुपपत्तेरिति नवीनस्मा-
 र्त्तानां मतमप्युपपद्यते । न च तत्र कृद्योगा पृष्ठी कर्तृत्वत्वेनैव बोध-
 यतीति वाच्यम् । निष्ठायोगे तस्या निषेधात् । अत एव “नाग्निस्तृ-
 प्यति काष्ठानां न पुंसां घामलोचना” इत्यादौ करणत्वादेः संबन्ध-
 त्वेन विवक्षया पृष्ठ्युपपत्तिः । तृतीयादिविधिविषयतया विशेषरूपेण
 करणत्वादिसंबन्धविवक्षायां पृष्ठ्यनुपपत्तेः । अथ संबन्धत्वेन सं-
 बन्धस्य पृष्ठीवाच्यत्वे पुरुषस्य दण्ड इत्यादौ दण्डस्य पुरुष इत्यादि-
 रपि प्रयोगः स्यात् । दण्डी पुरुषो रूपवान् । घट इत्यादिवहण्डरू-
 पादेः पुरुषघटाद्यनाधारत्वे ऽपि पुरुषो दण्डो घटवद्द्रवमित्यादिः
 प्रयोगो दुर्वारः । तदत्रास्तीत्यर्थ इव तदस्येत्यर्थे मतुपो विधानात् । द-
 ण्डरूपादिपदोत्तरपृष्ठ्या चैत्रघटादिनिष्ठतदर्थसंबन्धप्रतिपादने तदु-
 त्तरमत्वर्थायस्य प्रसंगादिति चेत् । विशिष्य केषां चित्संबन्धानां
 पृष्ठ्यर्थतोपगमे ऽपि घटस्य रूपमित्यादिप्रयोगानुरोधेन समवेतत्वादेः
 पृष्ठ्यर्थतायाभावद्वयकत्वेन हस्तस्य चैत्रः, चैत्रवान् हस्तः, शाखाया
 वृक्षः, वृक्षवती शाखेति कथं न प्रयुज्यते । पूर्वप्रयोगाभावादिति
 चेत्तुल्यम् । नराणां क्षत्रियः शूरो नरेषु वा, अध्वगानां रथगामिनः
 शीघ्रतरा अध्वगेषु वा गवां कृष्णा संपन्नक्षीरा गोषु वा, इत्यादौ
 यतश्च निर्द्धारणमित्यनेन पृष्ठीसप्तम्यौ विधीयेते । तदर्थश्च जाल्या-
 दिविशेषणविशिष्टयद्दर्मावच्छिन्नस्य * तादृशविशेषणशून्यतद्दर्माव-

च्छिन्नव्यावृत्तत्वाविशिष्टविधेयवत्तया प्रतिपादनं तद्धर्मावच्छिन्नार्थ-
 कपदात्पट्टीसत्त्वम्याविति । प्रकृते च क्षत्रियत्वादिविशेषणविशिष्टे
 नरादौ तच्छून्यनरादिव्यावृत्तत्वेन शौर्यविशेषादिरूपविधेयसंबन्धो
 ऽभिमत इति नरादिपदात्पट्टी । नरेभ्यो राक्षसाः शूरतमा इत्यादौ
 राक्षसत्वादिविशेषणविशिष्टे तच्छून्यनरादिव्यावृत्तशूरतमत्वाविव-
 क्षायामपि न निरुक्तनिर्द्धारणं राक्षसत्वादिविशिष्टस्य नरत्वादिसा-
 मान्यधर्मानवच्छिन्नत्वात् । नराणां क्षत्रियः शूरतम इत्यादौ क्षत्रिया-
 दिनिष्ठशूरतमत्वादौ नरादिसामान्यव्यावृत्तत्ववाधात् शून्यत्वान्तं
 व्यावृत्तत्वविशेषणम् । तद्धर्माभयपरिक्विद्वशावृत्तत्वविवक्षणे द्र-
 व्येषु घटो गन्धवानित्यपि स्यात् । गन्धादेर्यत्किंचिद्द्रव्यव्यक्ति-
 व्यावृत्तत्वात् । तादृशविशेषणशून्यसामान्यव्यावृत्तत्वनिवेशे नराणां
 क्षत्रियः शूरतम इत्यादायेव तदसंभवः । शूरतमत्वादेः क्षत्रियत्वा-
 दिशून्यराक्षसाद्यव्यावृत्तत्वात् । अतस्तद्धर्मावच्छिन्नोति । अथ विधेये
 जात्यादिविशेषणशून्यसाधारणधर्मावच्छिन्नान्वितं व्यावृत्तत्वं साधा-
 रणधर्मावच्छिन्नवाचकपदोत्तरपप्रुचादेरेवार्थो वाच्यः । तावता च
 नरत्वादिरूपसाधारणधर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वस्यैव लाभः संभवति ।
 न तु क्षत्रियत्वादिशून्यत्वविशेषितनरादिव्यावृत्तत्वस्य प्रकृत्यर्थे न-
 रादौ तादृशविशेषणशून्यत्वबोधकाभावात् । न च पप्रुचा एव
 तदर्थः शक्तानन्त्यप्रसङ्गात् । न च भेद एव पप्रुचर्थः । तत्र च क्ष-
 त्रियादिपदार्थस्य प्रतियोगित्वेनान्वयात् क्षत्रियाय नरादिव्यावृत्तत्व-
 लाभः शक्तिभेदं विनैवेति वाच्यम् । एवमपि संख्यातिरिक्तविभ-

तिरिति चेत् । अस्तु । व्यावृत्तत्वं किं तावात् । कुत्र वा तदन्वयः ।
 व्यावृत्तत्वं तद्वृत्तित्वम् । शूरतमादिपदोपस्थापिते धर्मे तदन्वय इति
 चेत् । न । पदार्थतावच्छेदकेन पदार्थान्तरानन्वयात् । पदार्थानां
 जातिमती सन्तेत्यादौ जातिमदन्यपदार्थवृत्तित्वसामान्याभावस्य स-
 चादौ बाधितत्वात् । तादृशपदार्थसमवेतत्वाद्यभावस्य चाप्रसिद्धे-
 र्व्यावृत्तिबोधासंभवाच्च । एवं द्रव्येषु कम्बुश्रीवादिमान् घट इत्यादौ
 घटत्वादिधर्मस्थान्यधितावच्छेदकरूपेणानुपस्थितत्वात्तत्र व्यावृत्तत्वा-
 न्वयबोधो दुर्घट इति । अत्र केचित् । नराणां क्षत्रियः शूर इत्यादौ
 क्षत्रिय इव लक्षणया क्षत्रियान्यौ ऽपि क्षत्रिय पदार्थः । शूरपदस्यापि

शूर इव तदन्यो ऽप्यर्थः । पृष्ठचर्यो ऽभेदः क्षत्रिये तदन्यस्मिन्वान्वे-
ति । तथा च नराभिन्नः क्षत्रियः शूरो, नराभिन्नक्षत्रियान्यो न शूर
इत्यर्थः । नराणां क्षत्रियेषु शौर्यमित्यत्रापि क्षत्रियपदं प्राग्वदुभयार्थ-
कम् । शौर्यपदं च तत्तदत्यन्ताभावार्थकम् । तथा च नाराभिन्नक्ष-
त्रिये शौर्यं तदन्यस्मिन्स्तदभाव इतिबोधः । उद्देश्याविधेययोर्वाद्दश-
संबन्धो ऽभावान्वयबोधे भासते तत्संबन्धावच्छिन्नविधेयाभावः ।
उद्देश्यवाचकाविधेयवाचकपदयोर्वैयधिकरण्यस्थले विधेयपदलक्ष्या-
र्थः । तयोः सामानाधिकरण्यस्थले तु विधेयधर्मिभिन्न इति सामा-
न्यतो व्युत्पत्तिरित्याहुः । तत्र । तथा सति तस्मै पुरुषोत्तमाय नम
इत्यत्र तत्पदार्थतदन्ययोरेव पुरुषपदार्थाभेदविचक्षणं उत्तमपदेना-
सामर्थ्यात्समासाप्रसक्तं निर्द्धारणइति निषेधाश्रयणेन प्रकाशकृतां
पठ्यासमासघण्डनानौचित्यप्रसङ्गात् । एवं नरेषु शूरस्य क्षत्रियस्येदं
राज्यमित्यादौ शूरपदार्थाशूरान्वितक्षत्रियपदार्थक्षत्रियान्यस्य पृष्ठ-
चर्यसंबन्धादौ नान्वयः, किंतु शूरान्वयिक्षत्रियादेरन्वय इत्येतन्नोप-
पद्यते । इवेतं सैन्धवं भुङ्क्ते इत्यादौ कर्मतादिविशेषणतया लवणादि-
बुद्धौ मुख्यविशेष्यतया ऽश्वादेरमानादेकपदोपस्थापितयोर्द्वयोस्तत्प्र-
कृतिकविमत्त्वर्थे एकस्य विशेषणतया ऽपरस्य तद्विशेषणतया भा-
नस्याव्युत्पन्नत्वात् । एवं द्रव्येषु क्षितिपाथसी रसवती इत्यादौ क्षि-
तिजलोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभिन्ने रसवदाद्यन्यत्वबोधो न संभवति ।
रसादिमत्स्यपि प्रत्येकमुभयत्वावच्छिन्नभेदसत्त्वात् । नापि प्रत्येकभे-
दावच्छिन्ने तथैव बाधात् । नाप्येकभेदविशिष्टापरभेदावच्छिन्ने एक-
पदस्य तादृशभेदावच्छिन्नलक्षकत्वे परपदार्थं रसवदाद्यन्यरूपाविधे-
यानन्वयात् । इन्द्रघटकैकपदार्थमात्रे विधेयान्वयस्याव्युत्पन्नत्वा-
त् । नापि पदाभ्यां लक्षणया तत्तद्भिन्नोपस्थितौ अभेदेनैकभिन्नान्विते
अपरभिन्ने तथापि पदार्थद्वये विधेयतया उपपादनात् । इन्द्रे सम-
स्यमानपदार्थानां परस्परमनन्वयादित्यपि चिन्त्यम् । यत्तु नराणां
शूरः क्षत्रिय इत्यादौ शूरत्वान्वयी अभेदः यष्टचर्थः । नराभिन्नशूर-
त्वाद्यवच्छेदेन क्षत्रियाभेदाद्यन्वयः । एवं च क्षत्रियान्ये 'नरे ऽर्थाः
शौर्यव्यवच्छेदलाभ इति । तदत्यन्तमसत् । नराणां क्षत्रिये शौर्य-
मित्यादौ, क्षत्रियाणां कर्णः प्रचुरं द्वावीत्यादौ चानिर्वाहात् । इदं
तु तत्त्वम् । निर्द्धारणविभक्तेर्व्यावृत्तत्वमेवार्थः । व्यावृत्तत्वं चाभे-
दान्वयिविधेयसमभिध्याहारस्थले ऽन्योन्याभावप्रतियोगित्वम् । भे-
दान्वयिस्थले चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । तस्य च विधेयतावच्छे-
दकावच्छेदेनान्वयः । अतो न द्वित्याद्यवच्छिन्नाभावमादायाति

प्रसङ्गः । अभावे च प्रकृत्यर्थस्य नरादेः क्षत्रियत्वादिरूपोद्देश्यता-
यच्छेदकावच्छिन्नभेदविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकनरत्वादिव्यापका-
धिकरणतानिरूपिताधेयतासंबन्धेनान्वयः । एतावतैव जात्यादिरू-
पविशेषणशून्यप्रकृत्यर्थं नरादिसामान्यव्यावृत्तेर्विधेयधर्मं लामः ।
द्रव्याणां क्षितिपायसी रसवती इत्यादौ भेदद्वयादिविशिष्टद्र-
व्यत्वादिव्यापकतैव संबन्धः । विधेयस्य शूरतः मादेर्निर्द्धारण-
यिमक्तिप्रकृत्यर्थतावच्छेदकनरत्वादिविशिष्टतादात्म्यादिरेव संबन्ध-
तया भासते । अतो नराणां राक्षसः शूर इत्यादेर्नापत्तिः । अन्य-
स्वयमूह्यम् ।

आधारसत्तम्या आधेयत्वमर्थः, तस्य क्रियायामन्वयः । आधा-
राधेय भावश्च न संयोगादिरूपसंबन्धात्मकः । कुण्डादिसंयोगिनो
यदरादेरपि कुण्डाधारताप्रसङ्गात् । अपि तु पदार्थान्तरमेव । स च
संबन्धविशेषावच्छिन्नः संयोगेनाधिकरणं समवायेनाधिकरणमि-
त्यादिव्यवहारात् । अथ घोकाऽतिप्रसङ्गमिया संयोगेनाधारत्वमे-
षातिरिक्तम् । समवायसंबन्धावच्छिन्नं च समवायादिरूपमेव । न
च समवायस्य संबन्धत्वेन द्विष्टतया रूपादेरपि पदाद्यधिकरणाप्र-
सङ्गः । तथा सति तुल्ययुक्त्याधिकरणत्वस्यापि द्विष्टतया तादृश-
तिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । यदि आधारताया आधारे ऽनुयोगित्वं
संबन्ध, आधेये च प्रतियोगित्वमिति संबन्धवैलक्षण्यान्नातिप्रसङ्गः ।
आधारतानुयोगिताया एवाधारव्यवहारप्रयोजकत्वादित्युच्यते, तदा
समवायस्यापि तद्वैलक्षण्येनातिप्रसङ्गवारणादतिरिक्ताधारतायां भा-
नाभावात् । एषां आधारवाच्यादेरूपाधाराधारतावारणायधेयभेदेना-
धारत्वमतिरिक्तमिति न सत् । आधेयभेदभिन्नाधिकरणतानामति-
रिक्तसमवायस्य च कल्पनामपेक्षयाऽऽधेयभेदेन समवायभेदस्यैवो-
पगन्तुमुचितत्वात् । अथ संयोगेनाधिकरणत्वमपि संयोगरूपमस्तु ।
कुण्डवदरादिसंयोगानां कुण्डादिकमनुयोगिं न तु यदरादिकमिति
नातिप्रसङ्गः । न चैवमपि कुण्डादेः कुण्डादिनिष्ठसंयोगानुयोगिता-
या आधारतापत्तिः । तादृशसंयोगस्य कुण्डादिनिष्ठत्वे ऽपि तत्प्रति-
योगिकत्वानुपगमात् । नत्प्रतियोगिकसंबन्धानुयोगिताया एव तदा-

कुण्डे यदरमित्यादिविशिष्टयुद्धौ संयोगप्रतियोगिताया एव संबन्ध-
त्वात् । पटे रूपमित्यादौ समवायप्रतियोगितावत् । अन्यथा तादृश-

विशिष्टवृद्धिवलाद्द्रुपादावपि घटादिसमवायानुयोगिताप्रसङ्गादिति चेन्माभूत्तत्संबन्धावच्छिन्नमप्यतिरिक्तम् । यच्च तत्पतनप्रतिबन्धकसंयोगवत्त्वं तदाधारवत्त्वं कुण्डादिपतनप्रतिबन्धकसंयोगवत्त्वं च न बदरादौ । तत्संयोगसत्त्वे ऽपि तस्य पतनादिति । तदसत् । यस्य पतनमप्रसिद्धं तदाधारत्वासंग्रहात् । स्वस्मिन्स्वपतनप्रतिबन्धकसंयोगसत्त्वेन स्वस्यापि स्वाधारताप्रसङ्गाच्च । स्वान्यत्वे सति स्वनिष्ठपतनानुत्पादप्रयोजकसंयोगवत्त्वं तदिति चेन्न । एतदनुपस्थितावप्यधिकरणव्यवहारादित्यलम् । अथाधारसप्तम्या आधेयतार्थकत्वे भूतले वर्तते घट इत्यादौ धात्वर्थस्य वृत्तेराधेयतारूपत्वेन तत्र भूतलादाधेयत्वाभावेनायोग्यताप्रसङ्ग इति चेन्न । तत्र निरूपकत्वस्यैवाधारतारूपत्वेन निरूप्यत्वस्यैव सप्तम्यर्थत्वात् । भूतलादिनिरूप्यत्वस्य च घटादिनिष्ठवृत्ताववाधात् । अत एवेति हेतुस्तदुद्भवइत्यादौ हेतौ हेतुतायां चोद्भवपदार्थोत्पत्तिवृत्तित्वाभावे ऽपि हेतुतायामुत्पत्तिनिरूपितत्वसत्त्वेन सप्तम्युपपत्तिः । अथ वा वृद्धातोरपि आधारत्वमेवार्थः । तन्निरूपकत्वमेव घटादेस्तत्कर्तृत्वम् । एवं च तादृशधात्वर्थे भूतलाद्यधिकरणकत्वमेव सप्तम्यन्तेन बोध्यते । नत्र तदवाधात् । अथाधारसप्तम्या क्रियायां प्रकृत्यर्थाधिकरणत्वं यदि बोध्यते तदा चैत्रे चैत्रो गच्छतीत्यादिप्रयोगापत्तिः । तत्र धात्वर्थस्य स्पन्दादेः कर्त्रादिवृत्तित्वात् । भुवि गच्छतीत्यादिश्च न स्यात् । चैत्रनिष्ठक्रियाया भुवि वाधादिति चेन्न । तत्र कर्तृघटितपरम्परासंबन्धावच्छिन्नाधारताया एव सप्तम्यर्थत्वेन सर्वसामञ्जस्यात् । परम्परासंबन्धस्यापि प्रतीतिवलेन क्व चिदाधारतानियामकत्वोपगमात् । अवच्छेद्यतांविशेषो ऽप्याधारसप्तम्यर्थः । यथा वीणायां शब्दः, कर्णे शब्दः, वृक्षाग्रे कपिसंयोग, इत्यादौ । एषु कारकता निर्वाहाय भवतीत्यध्याहारः । अथ वा सप्तम्यधिकरणेचेति चकारेणाकारकाधारवाचिनो ऽपि सप्तमी । अत एव साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वमित्यत्र साध्यवद्भिन्ने यः साध्याभाव इति सप्तमीतत्पुरुषेण व्याख्यानं संगच्छते । तत्र क्रियाध्याहारे सापेक्षतया सामर्थ्येन समासानुपपत्तेः ।

चर्मणि द्वीपिनमित्यादौ निमित्तात्कर्मयोगइत्यनेन सप्तमी प्रकृत्यर्थचर्मादेर्हननादिक्रियानिमित्तत्वं बोधयति । निमित्तत्वं च न कारणत्वम् । चर्मादेर्हननादिक्रियाकारणत्वे मानाभावात् । पूर्ववर्त्तित्वे ऽपि इच्छारूप्यादिना अन्यथासिद्धत्वात् । अपि तु क्रियाजनिका या विनियोज्यत्वेनेच्छा, तद्विषयत्वं स्वविषयकतादृशे-

च्छाधीनत्वमेव तत्र क्रियान्वयी सप्तम्यर्थः । तदेकदेशविपर्ययितायां
निरूपकत्वेन प्रकृत्यर्थान्वयः । चर्मादेशाद्यव्याघ्रादेः संबन्धश्च न
सप्तम्यर्थः । अपि तु सप्तम्याः साधुत्वे स्वरूपसन्नपेक्षितः ।

गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ यस्य च भावेनेत्यनेन गवा-
विपदात्सप्तमी । तत्समानाधिकरणबुह्यमानादिपदाद्य नीलं घटमा-
नयेत्यादौ नीलादिपदाद्वितीयावद्विशेषणपदस्य विशेष्यपदसमान-
विभक्तिकत्वनियमात् । सप्तमीविधायकसूत्रे च भावपदं क्रियाप-
रस्य । तथा च यद्विशेषणकृद्न्तार्थविशेषणतापन्नक्रियया क्रियान्त-
रस्य लक्षणं व्यावर्त्तनं तद्वाचकपदात्सप्तमीति तदर्थः । उक्तस्थले
गमनादिक्रियादोहनादिसमानकालीनत्वादिपुरस्कारेण बोध्यतया-
भिप्रेता । अतो व्यावर्त्तकविशेषणप्रविष्टतादृशक्रियाया अपि व्या-
वर्त्तकतया तत्कर्माद्यभेदान्वयि विशेषणगवादिपदात्सप्तमी । अत
स्तादृशसप्तम्याः समानकालीनत्वादिकमात्रमर्थः । तत्र बुह्याद्युप-
स्थापितदोहनादेर्निरूपकत्वेनान्वयादोहनसमानकालीनत्वादिकं ग-
मनादौ लभ्यतइति न युक्तम् । बुह्याद्युपस्थापिताक्रियायाः कृद्र्थ-
विशेषणतयोपस्थितायाः समानकालीनत्वादिविशेषणत्वासंभवात् ।
प्रकृत्यर्थगवादिनानन्वितार्थस्य सप्तम्या बोधनासंभवाच्च । किं तु
समभिव्याहृतदोहनादिक्रियैव सप्तम्यर्थः । तस्याश्च समानकालीन-
त्वादिकं क्रियान्तरे संबन्धः । तत्र वर्त्तमानार्थककृत्समभिव्याहार-
स्थले समानकालीनत्वं दोग्धव्यासु गत इत्यादिभविष्यदर्थकृत्स्थले
प्राक्कालीनत्वं दुग्धासु गत इत्यादायतितार्थकृत्स्थले उत्तरकालीनत्वं
संबन्धतया भासते । पायासि पीते तृषा शाम्यतीत्यादावतीतार्थक-
कृत्समभिव्याहारात्कार्यकारण भावो ऽपि संबन्धतया भासते इत्या-
दिकमूहनयिम् । गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सतीत्यनन्तरं सत
इत्यव्याहार्यम् । अन्यथा लक्षणीयक्रियाभायेनोक्तसूत्राविपर्ययतया स-
प्तम्यनुपपत्तेः । तत्र चासूचातोरर्थ आधारतागुणान्यत्वाद्याधारता-
याश्च सत्ताधारतायां तद्वन्निष्ठत्वं संबन्धतया भासतइति चिन्ताम-
णिकारोक्तसामानाधिकरण्यलामनिर्वाहः । शयानेन चैत्रेण मुक-
मित्यादौ शयनभोजनादिक्रिययोः समानकालीनत्वभावे ऽपि तत्र
लक्षप्रत्ययेनैव समभिव्याहाराद्भोजनादिसमानकालीनत्वं शयनादि-
क्रियायां बोध्यते, ऽतो न सप्तमी । अन्यतस्तदनभिधानप्य सप्तमी-
विधानात् ।

चैत्र त्वया भुज्यतामित्यादौ संबोधने चेति प्रथमा संबोधन-
मेवाह । तच्च धक्तुरव्यवाहितशब्दजन्यबोधायत्वेनेच्छा । प्रथ-

प्रार्थतादरोच्छ्वाया विषयतासंबन्धेन प्रकृत्यर्थविशेषणतया भानम् । अथ संबोध्यत्वज्ञानं विनापि त्वया भुज्यतामित्यादिवाक्याधीनस्य चैत्रादेर्वाक्यार्थबोधस्य भोजनादिप्रवृत्तेश्च निर्वाहात् । चैत्रेत्यादिप्रथमान्तपदप्रयोगो ऽनर्थक इति चेत् । न । संबोध्यतानुमापकासाधारणाभिमुख्यादिविरहे विशिष्यचैत्रत्वाद्यवच्छिन्ने युष्मत्पदशक्तिप्रह्निर्योहस्यैव तत्प्रयोजनत्वात् । चैत्रत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिबोध्यत्वग्रहं विना संबोध्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नवाचकतत्पदस्य विशिष्यचैत्रत्वाद्यवच्छिन्ने शक्ते निश्चेतुमशक्यत्वात् । न चैवमपि यत्रानन्तरवाक्यं न युष्मच्छब्दघटितं चैत्रात्र घटो ऽस्तीत्यादौ तत्र संबोधनपदसार्थक्यं दुरूपपादमेवेति वाच्यम् । तत्रापि तत्तद्वाक्ये स्त्रीयवाक्यार्थबोधार्थोच्चरितत्वरूपतात्पर्यनिश्चयार्थमेव तत्पदप्रयोगात् । तादृशतात्पर्यनिश्चयं विनाधुतादपि तत्तद्वाक्याच्चैत्रादेः शाब्दबोधासंभवात् । चैत्रस्याश्वानयनादिवोधाय मैत्रस्य च लघनानयनादिवोधायोच्चरितात्सैन्धवमानयेति वाक्याद्वैपरीत्येन चैत्रमेत्रयोस्तत्तद्वाक्यार्थबोधवारणाय तद्वीयतदर्थबोधे तद्वीयतद्बोधार्थोच्चरितत्वरूपतात्पर्यनिश्चयस्य हेतुताया आवश्यकत्वात् । संख्यातिरिक्तसुवर्थः प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भासते इति नियमे संख्याभेदवत्संबोधनभेदो ऽपि निवेशनीयः । अतः संबोधनस्य प्रकृत्यर्थविशेषणतया भाने ऽपि न क्षतिः । संबोधनस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव वा भानमुपेयम् । वस्तुतो नामार्थस्य प्रकृतिप्रत्ययार्थमन्तरा कृत्वैव क्रियान्वय इत्यनुरोधात्सुवर्थकर्मत्वादेः प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भानमुपेयते न तूक्तनियमानुरोधेन तथा नियमे मानाभावात् । संबोधनविभक्त्यन्तप्रकृत्यर्थस्यान्यत्र विशेषणतया ऽन्यथात्संबोधनस्य विशेष्यतया भानं निर्युक्तिकमिति कृतं विस्तरेण ।

प्रातिपदिकप्रकृतिकाः स्त्रियामित्यनेन विहिताष्टावादयः क्वचित्स्त्रीत्वं प्रकृत्यर्थविशेषणतया बोधयन्ति । अजा अश्वो शुद्रा श्यामा चपला द्राक्षणी गौरी सुकेशी गर्भिणीत्यादौ । स्त्रीत्वं च योनिमत्त्यम् । न च स्त्रीपरपदात्साधुत्वार्थष्टावादिप्रत्ययो न तु स्त्रित्वं तस्यार्थः । क्वचित् स्त्रीत्वबोधश्च स्त्रीप्रत्ययप्रकृतितात्पर्यविषयत्वरूपत्विद्भज एवेति वाच्यम् । अत्राप्यदौ व्यभिचारेण तादृशहेतोः स्त्रीत्वसाधकत्वात् । प्राणित्वेन विशेषणे ऽपि देवतादौ व्यभिचारात् । वस्तुतस्त्वज्जल्यपि अजा नाल्तीत्यादिप्रयोगात्स्त्रीत्वस्य नञर्थान्वयितावच्छेदकतया भानमावश्यकम् । अन्यथा पुंसाधारणजातिविशेषावच्छिन्नाभावस्य शोधेन तादृशप्रयोगस्य प्रामाण्यानुपपत्तेः न च प्रातिप-

दिकार्थ एव स्त्रीत्वं तस्य च तदर्थपच जात्यादिमति विशेषणत्वेनान्वयः । स्त्रीप्रत्ययास्तु द्योतका एवाऽत एव “स्वार्थो द्रव्यं च लिङ्गं च संख्या-
कर्मादिरेव च । अमी पञ्चैव नामाणांस्त्रयः केषां चिदप्रिमा” इति शा-
ब्दिकानां कारिकापि सङ्गच्छते । तत्र स्वार्थो जात्यादिरूपे गवादि-
पदमुख्यार्थः । द्रव्यं गवादिरूपस्तस्मिन् तन्मते औपचारिको ग-
वादिपदार्थः । लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थत्वमावश्यकमेव । नात्र
ब्राह्मणो ऽपि तु ब्राह्मणीत्यादौ पुंस्त्वबोधकपदान्तराभावेन त-
दर्थोऽधानुपपत्तेः । ब्राह्मणादिपदाच्च जात्यादेर्द्रव्यस्य च मानं
नियतमेव । लिङ्गभानं तात्पर्ययोग्यताधीनं काचित्कम् । ब्राह्मणी-
त्यादौ पुंस्त्वाद्यबोधादिति वाच्यम् । उक्तयुक्ता पुंस्त्वस्य प्रातिप-
दिकार्थत्वे ऽप्यनन्तानां प्रातिपदिकपदानां स्त्रीत्वार्थकत्वे गौरवात् ।
लाघवेनाल्पायसां स्त्रीप्रत्ययानां तदर्थकत्वकल्पनौचित्यात् । अत
एव स्त्रीत्वसंप्रहाय प्रातिपदिकार्थेत्यादिसूत्रे लिङ्गप्रहणम् । अन्वया
प्रातिपदिकार्थपच तदन्तर्भावेन पृथक् तदुपादानानुपपत्तेः । क
चित्स्त्रीप्रत्ययः स्त्रियं भार्यात्वेन प्रकृत्यर्थविशेष्यतया बोधयति ।
आचार्याणीमनायी शुद्धीत्यादौ भार्यात्वं संबन्धविशेषः । तत्रैव
च निरूपकत्वेन प्रकृत्यर्थान्वयः । शब्दाटवीदेघतापदे च स्त्रीप्रत्यया
नार्थबोधकाः । तत्र प्रकृत्यर्थे योनिमस्वरूपस्त्रीत्वस्यायोग्यतया ऽन-
न्वयात् । न च शब्दगतं स्त्रीत्वादिरूपधर्मान्तरमेव तत्र परम्परासं-
बन्धेनार्थगततया भासते इति धीर्यतिदत्तोक्तं युक्तम् । तद्भाने मा-
नाभावात् । सूत्र्याख्याविषयं स्त्र्याख्यपदं स्त्रीलिङ्गशब्दपरं न तु
स्त्रीत्वविशिष्टार्थकशब्दपरम् । तेनाटव्यादिशब्दानां स्त्रीत्वविशिष्टा-
बोधकत्वे ऽपि न नदीसंज्ञानुपपत्तिः । अत एव धीरुप्रभृतीनां
स्त्रीप्रत्ययान्तत्याभावेन स्त्रीत्वविशिष्टाबोधकत्वे ऽपि नदीसंज्ञाप्रस-
क्त्या नेयवृत्त्यानायित्ति निषेधसंगतिः । न चैवं सेनान्ये स्त्रियै
इत्यादावपि नदीसंज्ञा स्यात् । सेनान्यादिशब्दस्य तत्र विशेष्यनिप्र-
तया स्त्रीलिङ्गत्वादिति वाच्यम् । प्रयोगानुसारेण विशेष्यसमभि-
व्याहारतन्धीनायाः स्त्रीलिङ्गताया विवक्षणीयत्वादिति संक्षेपः ॥

तद्विप्रत्यया अपि नामप्रकृतिकाः क चित्प्रकृत्यर्थेन स्वार्थिकदेश
स्य, क चित्त्वे तेन स्वार्थस्यान्ययबोधं जनयन्ति । तत्र गार्ग्यित्यत्राप-
त्स्वार्थविहिततत्तार्थस्यापत्यस्यैकदेशे जन्यत्वे निरूपकतया प्रकृत्यर्थ-
भर्गाद्यन्वयः । गार्ग्य इत्यादौ तद्वितार्थस्य गोत्रापत्यैकदेशपुत्रत्वध-
टकजन्यत्वे तथा तदन्वयः । गार्ग्योपण इत्यादौ तद्वितार्थस्य पु-
त्रापत्यस्यैकदेशे जन्यत्वे गार्ग्यस्य जीवति तु यश्ये युचेतिपरिभा-

पितयुवार्थघटकजीवने च गर्गादेरन्वयः । तेन गर्गादिजीवनकालीनो गर्गगोत्रापत्यस्यापत्यमयमिति बोधः । माञ्जिष्ठं घास इत्यत्र, तेन रक्तमित्यर्थं तद्धितो विहितः । तत्संबन्धाधीनतदीयरूपारोपविषयत्वं तेन रक्तत्वम् । खड्गः पीत इत्यारोपमादाय शङ्खादेरारोप्यपीति-मायाध्यहरितालादिरक्तत्वस्य चारणाया धीनान्तमारोपे विशेषणम् । पद्मादेश्चक्षुरादिना रक्तत्वस्य चारणाय तदीयत्वं रूपविशेषणम् । अत्र च रागकरणस्य मञ्जिष्ठादेः प्रकृत्यर्थस्य तद्धितार्थकदेशसंबन्धे प्रतियोगितया रूपे चाश्रयतयाऽन्वयः । शूल्यमुख्यमित्यादौ तद्धितार्थसंस्कृतैकदेशे पाकादिरूपसंस्कारे शूलीलादेः प्रकृत्यर्थस्याधिकरणत्वेनान्वयः । पौषी रात्रिरित्यादौ नक्षत्रयुक्तकालार्थं तद्धितम् । कालस्य नक्षत्रयुक्तत्वं च तन्नक्षत्रराशिभोगाश्रयत्वं, तदेकदेशे राशिभोगे च कर्मतया तन्नक्षत्रान्वयः । पौषो मासः पौषो वर्षं इत्यादौ सास्मिन्नित्यनेन विहितस्य तद्धितस्य पौर्णमासीघटितत्वाद्यच्छिशोऽर्थः । पौर्णमास्यां प्रकृत्यर्थपौष्यादेरभेदेनान्वयः । पौषादिपदं च न केवलं पौगिकम् । पौषः पक्ष इत्यादिव्यवहारविरहात् । अतो रुढमपि । अत एव सूत्रे संज्ञाप्रहृषणं रुदिनिरूपकतावच्छेदकं च मासनिष्ठशुक्लप्रतिपदादिदशान्तातिथिसमुदायत्वं न तु त्रिंशत्तिथिरूपमासत्वमात्रम् । यत्किञ्चित्तिथ्यवधिकत्रिंशत्तिथिसमुदाये मासव्यवहारेऽपि चान्द्रसौरपौषादिवहिर्भूतपौष्यादिघटितत्रिंशत्तिथ्यन्तर्गततिथिषु पौषादिव्यवहारविरहात् । अथैवमपि सौरे पौषादिव्यवहारस्य निर्विवादतया धनुःस्वरविविशिष्टत्वमेव न कथं पौषादिपदशक्यतावच्छेदकमुपेत्यतर्हति चेन्न । सौरे पौषादौ पौष्यादिपूर्णिमाया अलाभे योगरूढिलभ्यपौषपदार्थविलोपापत्तेः । न च तत्र रुदिमात्रमवलम्ब्येय पौषादिव्यवहारः सौरपौषादौ मुख्य इति वाच्यम् । तथा सति योगार्थव्युत्पादनवैयर्थ्यात् । अथ विलुप्यतां वर्षविशेषे पौषादिपदमुत्थार्थः काक्षतिः । तत्र लक्षणया सौरमासे पौषव्यवहारस्योपगन्तव्यत्वात् । स्थलपद्मादौ पङ्कजव्यवहारवदिति चेत्तर्हि तत्र पौषादिपदमुख्यार्थमासनिमित्तकाब्दिकश्राद्धादिविलोपप्रसङ्गः । यथायुतमूलपाणिप्रन्थानुसारिणस्तु धनुरादिस्वरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदशान्तेषु धनुरादिस्वरविसमाप्यमकरादिस्वरविसंक्रान्तिमन्मासभिन्नधनुरादिस्वरव्यधिकरणशुक्लप्रतिपदादिदशान्तेषु वा पौषादिपदस्य रुढत्वमेव स्वीकुर्वन्ति, न तु पौगिकत्वम् । “अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ श्रेया” इति वचनात् । पौषादिमासीयपौर्णमास्यां पुष्यादियोगस्यानियमात् । न च योगान्तादरे लाघवात्तत्तद्राशिस्वरविधिशिष्ट-

कालरूपसौरादिमासपव षौषादिपदशक्तिरुचितेति वाच्यम् । सा
 वैशाखस्यामाघास्या या रोहिण्याः संबध्यते इत्यादिश्रुतिबलाच्चान्द्र-
 पव वैशाखादिपदशक्तिसिद्धेः । वस्तुतो नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यत्र
 नक्षत्रयोगयोग्यत्वमेव विवक्षितम् । पुष्याद्युक्तायामपि षौषादिपू-
 र्णिमायां षौषादिव्यवहारात् । अन्यथा माघ्यां यदि मघा नालीत्या-
 देरसंगत्यापत्तेः पुष्यादियोगयोग्यता च धनुरादिष्वरव्यारब्धपक्षीय-
 त्वं तद्रूपाक्रान्तपूर्णमासीघटितत्वरूपयोग्यत्वात्प्रताघच्छेदकं नियत-
 मेव षौषादेरिति नोक्तानुपपत्त्या यौगिकत्वनिराकरणसंभवत्पदा-
 नाम् । अथैवं निरुक्तरूपस्य पुष्याद्यघटिततया तेन रूपेण पूर्णिमायोध-
 कषौष्यादिशब्दानां यौगिकत्वप्रसक्तिरेव नास्ति । षौषी रात्रिरित्यादौ
 पुष्यादियोग एव प्रतीयते, न तु निरुक्तं योग्यत्वम् । मकरादिष्वरव्या-
 रब्धकृष्णपक्षीयरात्र्यादावापि तथा व्यवहारादिति नक्षत्रेण युक्तःकाल
 इत्यत्र योग एव विवक्षणीयो, न तु योगयोग्यत्वमिति पूर्णिमास्यां

.....

धनुरादिराशिष्वरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदशान्ते तद्विज्ञान्तसमु-
 दायरूढिग्राहकतयोपपत्तौ योगरूढिस्वीकारो अनुचित इति वाच्य-

रूढ्यर्थाभेदान्वयबोधजनकत्वकल्पनाधिक्येन, गौरवमिति वाच्यम् ।
 भवन्मते अपि तत्तदर्थं यौगिकरूढत्वममदशायां सति च तत्तदर्थ-
 भेदान्वयपरत्वग्रहे तथा न्वयबोधस्य दुरपगृह्यतया तत्र तादृशबोध-
 हेतुताकल्पनस्यावश्यकत्वादिति दिक् । वैष्णवी ऋक् वेन्द्रं हविरि-
 त्यादौ हेयतार्थाविहिततद्वितस्य तद्देवताकृत्यंमर्थः । मन्त्रस्य तद्देव-
 ताकृत्यं तद्गुद्देवकत्यागकरणत्वेन वेदबोधितत्वम् । अथ मन्त्रस्य
 त्यागकरणत्वं याधितमेव । विनापि मन्त्रमिच्छाविशेषरूपस्य तस्यां-
 त्पत्त्या व्यभिचारात् । इत्साधनताज्ञानघटितकदातसामन्व्या अ-
 न्यथासिद्धत्वात्तन्मन्त्रस्य धरणात्तां कथं वेदो बोधयेद्, बोधयन्त्या
 प्रमाणं भवेत् । नत्यम् । मन्त्रस्य त्यागकरणत्वं त्यागाद्गौडिककरण-
 कत्वं न तु तद्वनकत्वमतो न क्षोपः । हविषस्तद्देवताकृत्यं च तद्गुद्दे-

इयकत्यागकर्मत्वम् । तस्यागोद्देश्यताया एव तद्देवतापदार्थत्वात् । न चैवं घृतादिसंप्रदानग्राहणस्य घृतादिदेवतात्वापत्तिः । उद्देश्यपदेन वेदबोधितद्रव्यस्वामित्वप्रकारेण विषयताया एव विवक्षितत्वात् । संप्रदाने च स्वामित्वस्यावाधितत्वात् । न च त्यागोद्देश्यतायाश्चतुर्थ्यापि बोधनात्तद्विदितचतुर्थ्योद्देश्यतात्वबोधकतायामविशेषात् । “ तद्वितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रालिङ्गेन वा पुनः । देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलं तु परं पर ” मित्यनेन विरोध इति वाच्यम् । त्यागोद्देश्यतायां वेदमेयत्वस्याधिकस्य निवेशनीयतया चतुर्थ्या तदंशाबोधनेन तस्योपायान्तरबोध्यतया चतुर्थ्यधीनदेवतात्वबोधस्य विलम्बिततया तद्विदितपेक्षया चतुर्थ्या जघन्यतोपपत्तेः । देवतार्थविहिततद्वितेनैव देवतात्वघटकतदंशस्यापि बोधनात् । अथ चतुर्थ्या वेदमेयत्वांशस्य साक्षाद्बोधने ऽपि त्यागोद्देश्यत्वस्य साक्षाद्बोधनेन पित्रादीनां साहित्यावच्छिन्नानां पितृभ्यो दद्यादिति चतुर्थ्यधीनत्यागोद्देश्यताबोधस्य पितरो देवता इति तद्वितसमानार्थकदेवतापदाधीननिरपेक्षत्यागोद्देश्यत्वबोधापेक्षया ऽविलम्बितत्वेन साहित्यावच्छिन्नानां निरपेक्षाणां वा श्राद्धोद्देश्यत्वमित्यत्र चतुर्थ्यपेक्षया देवतापदस्य बलवत्स्वरूपं शूलपाणिपर्यालोचितं विनिगमकं न संगच्छतइति चेन्न । पितृभ्यो दद्यादिति चतुर्थ्या साहित्यावच्छिन्नस्य त्यागोद्देश्यताबोधे तत्र वेदसमानार्थकस्मृतिवाक्यजन्यत्वग्रहे सत्येवाप्रामाण्यशङ्कानुदयः । तादृशग्रहश्च विलम्बितः । देवतापदात्यागोद्देश्यताबोधश्च तदुद्देश्यतांशे वेदबोधितत्वावगाही स्वस्मिन्नप्रामाण्यशङ्कान्युदासाय न शानान्तरमपेक्षते । स्वस्यैव स्वात्मकोद्देश्यताबोधांशे व्यावर्त्तकवेदजन्यत्वावगाहनात् । अप्रामाण्यशङ्कुकलंकितश्च बोधो जातो ऽप्यकिञ्चित्कार इति देवतापदस्य झटिति निश्चीयमानप्रामाण्यकबोधजनकतया बलवत्त्वेन विनिगमनाया उपपत्तेः । एवं श्राद्धार्थावाहनप्रकाशकात् पितर इत्यादिमन्त्रादृबहुवचनोपस्थापितसाहित्यावच्छिन्नावाहनबोधेन साहित्यावच्छिन्नानां श्राद्धदेवतात्वलाभे ऽपि मन्त्रलिङ्गस्य विपक्षबाधकतर्कादिसापेक्षव्याप्तिनिश्चयाधीनतया सुतरां पितरो देवता इत्यतो दुर्बलतेति बोध्यम् । कापोतं राजतं जनतेत्यादौ समूहार्थविहितस्य पर्याप्तसमुदायत्वावच्छिन्नो ऽर्थः ऽपर्याप्तौ प्रकृत्यर्थकपोतत्वाद्यवच्छिन्नस्यान्ययः । कपोतशुकसारिकादिपर्याप्तसमुदायत्वस्य पर्याप्तिश्च न न्यूनवृत्तिकपोतत्वादिना ऽवच्छिद्यते, अतो न तादृशसमुदाये कापोतादिव्यवहारः । पर्याप्तवच्छेदकत्वे चान्यूनवृत्तित्वमेव च तन्त्रं न त्वनतिरिक्तवृत्तित्वमपि । अन्यथा

भाकाशाब्दादेरपि घटत्वादेरपि द्वित्यादिपर्याप्तवच्छेदकता न स्यात् । आकाशावितिघत् घटावित्यपि न स्यात् । इत्थं च कपोत-
माश्रुत्तिशतत्यादिपर्याप्तावपि अनिरिक्तवृत्तिकपोतत्वाद्यच्छेदक-
तानिर्वाहात् । कपोतशतादावपि कपोतादिव्यवहारोपपत्तिः । पर्या-
प्तघतिप्रसक्तधर्मस्य तदनवच्छेदकत्वे गत्यन्तरं चिन्तनीयम् ।

धातुप्रकृतिकाश्च लकारकृतसन्द्यङ्गिच्यभृतयः प्रत्ययाः के
चिद्धात्वर्थांशान्वितसाधकतमत्वं ध्रुवते । अर्धान्तरमनभिधानाश्च
के चिदाफाह्वानिर्वाहकतया प्रकृतिभिः स्त्रीयार्थबोधनपर्यवसु-
र्धते । तत्र लडादिदशलकाराणां लः कर्मणि च भावे चाक-
र्मकेभ्य इति सूत्रेण कर्तृकर्मभावेष्वनुशिष्टानां कर्तृत्वसामा-
न्यमर्थः । तावन्मात्राभिधानेनैव प्रथमान्तपदोपस्थाप्यविशेषण-
तया तदन्वयेन कृतिविशिष्टस्य कर्तृत्वबोधनिर्वाहात् । लकारस्य
तद्वबोधकतया न लः कर्मणीतिसूत्रविरोधः, बोधकताया एव
तत्र सप्तम्यर्थत्वात्, न तु वाचकतायाः । गौरवेण विशिष्टधर्मि-
णि शक्तेर्यथात् । मैत्रः पचतीत्यादौ लकारे प्रथमान्तपदसामाना-
धिकरण्यप्रवाद्स्याभेदेन तद्वर्थांशान्वितस्वायंबोधपरत्वाभावे ऽपि कथं
चिदुपपादनसंभवात् । तृतीयायाः साधुतानियामकं लकारादिना क-
र्तुरनभिधानमपि कर्तृत्वविशिष्टाबोधनमेव, न तु विशिष्टशक्त्याऽबो-
धनपर्यन्तमनो विशिष्टस्य लकाराद्याच्यत्वे ऽपि चैत्रः पक्षतीत्यादौ
न तृतीयापत्तिः । अन्वयबलेन विशिष्टबोधत्वात् । चैत्रः पक्षेत्यादौ
कृतप्रत्ययस्य धर्मिणि शक्तावपि न कृतिः । शक्त्यधीनविशिष्टबोध-
साधारणबोधस्यैवानभिधानपदार्थप्रतियोगित्वात् । अनभिहिते क-
र्त्तरि तृतीयेत्यनुशासने ऽपि सप्तम्यर्थो बोधकत्वमेव । तथा च चै-

व्यर्थो मयतैव यत्तद्व्यः । न तावद्वाचकत्वं तदर्थः । लकारसामा-
न्यस्यैव कर्तृत्वशक्तत्वेनानुक्तिसंभवात् । कर्त्तरि यकोसाधुत्वादेव
चैत्रः पच्यते इत्यादिप्रयोगवारणात् । यगाद्यनुत्तरत्यस्य कर्तृत्वश-
क्ततावच्छेदककोटावनिवेशात् । तत्र तद्विशेषे पच्यन्ते मापाः,
भिद्यते कुसुलः, लूयते केदारः, इत्यादौ कर्मकर्तुः मापकुसुलके-
दारादेः कर्तृत्वबोधानुपपत्तिः । न च तत्र स्वयमेवेत्यस्याध्याहारे-
णाप्ययस्वर्गपदोत्तरतृतीयया कर्तृत्वं बोध्यते न तु लकारेणेति वा-

च्यम् । स्वयमित्याद्यध्याहारं विनापि तत्र कर्तृत्वबोधोपपत्तयुपगमात् । तत्र लकारेण कर्तृत्वबोधने कर्मकर्तुः “कर्मवत्कर्मणा तुल्याक्रिय” इत्यतिदेशवैयर्थ्यापातात् । लकारस्य कर्मत्वबोधकतयैव यगात्मनेपदचिष्णचिष्णञ्जावरूपतिदेशफलनिर्वाहात् । न च कर्मकर्त्तारि लकाराधीनकर्मत्वबोधस्याप्यावश्यकता । वस्तुगत्या कर्तुः कर्मत्वानिदेशो धैत्रः स्वं पश्यति स्वं हन्तीत्यादावपि यगात्मनेपदादिप्रसङ्गात् । लकारेण कर्मत्वविवक्षायामेव कर्मत्वानिदेशस्य स्वीकरणीयत्वात् । तथा च रथन्मते ऽपि कर्मत्वानिदेशसंगतिरिति वाच्यम् । कर्मत्वविवक्षायामपि कर्तृत्वविवक्षणे कर्तृकर्मादिसंज्ञासमावेशविरोधेन परत्वात्कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया वाधेनात्मनेपदचिष्णञ्जावाद्यनुपपत्तेः । कर्त्तरि शब्दित्याद्यपवादविषयतया यको ऽप्यनिर्वाहादिति सार्थकत्वात् । न च कर्मत्वकर्तृत्वयोरुभयोस्तत्र बोधस्वीकारे तदेकतरस्थाख्यातार्थतयोद्देश्यतावच्छेदकतया मानासंभवात्समूहालम्बनबोध एव स्वीकरणीय इति वाक्यभेदापत्तिरिति वाच्यम् । एकत्र द्वयमिति रीत्या तदुभयबोधस्य समूहालम्बनविलक्षणस्य स्वीकारात् । यदि च विधेयद्वयत्वज्ञानं समूहालम्बनात्मकमेव । अत एव विधेयभेदे वाक्यभेद इति मीमांसकमिद्धान्तो ऽपीत्युच्यते, तदास्तु धातोरेव स्वकर्मकाक्रियायां लक्षणा । कर्तृत्वसंयन्धमध्यएव वा स्वनिरूपकक्रियाकर्मत्वस्याप्यन्तर्भाव इत्यलम् । एवमकर्मकत्वे ऽपि प्रस्तुते गौः, प्राञ्जोष्ट गौः, नमते दण्डमूल, मनस्त दण्ड, इत्यादौ प्यर्थान्तर्भावेणैव कर्मकर्तृतानिर्वाहे “न तुहस्तुनमां यक्चिणावि”ति यक्चिष्णनिषेधोपपत्तिः । एवं चैत्रेण पश्यते, इत्यादौ कर्तृत्ववाचकताया पुरपहवत्वात् तृतीयानुपपत्तिः । चैत्रः पश्यतइत्यादौ लकारेण कर्तृत्वबोधनात्साल्लुकारसाधारणरूपस्य तद्वाचकतावच्छेदकताधौव्याच्च । नापि तद्वबोधकत्वं तदनभिधानं चैत्रेण पश्यतइति वाक्यजबोधे कर्तृत्वविषयके तादृशवाक्यघटकसकलपदानामेव जनकतया तद्वघटकलकारस्यापि कर्तृत्वबोधकताया वाङ्मात्रेणाप्रत्याख्येयत्वात् । कर्तृत्वविषयत्वाप्रयोजकत्वं लाक्षीनां तदनभिधायकत्वं चैत्रेण पश्यते इत्यादौ धात्वर्थविशेषणतया कर्तृत्वविषयता तृतीयप्रयोज्यैव, न त्वाख्यातप्रयोज्या । आख्यातस्याश्रयतासंबन्धावच्छिन्नकर्तृत्वप्रकारताया एव कार्यतावच्छेदकत्वादित्यपि न सम्यक् । पचतीत्यवान्तरवाक्यार्थबोधासंप्राहकतया प्रकारताया एवाख्यातजन्यतावच्छेदकत्वासंभवात् । प्रथमान्तसमभिन्न्याहारज्ञानस्य योग्यताज्ञानादेवो जन्यतायामुक्तप्रकारताया अवच्छेदकत्वात् । यदि

च प्रथमान्तपदसमभिव्याहृताख्यातपदजन्यतावच्छेदकतयैव धर्मि-
 विषयत्तानिरूपितकर्तृत्वविषयताया आख्यातप्रयोज्यत्वम् । कर्तृत्ववि-
 पयतासामान्यं च नाख्यातपदज्ञानसामान्यज्ञान्यतावच्छेदकं तादृ-
 शसामान्यकार्यकारणभावे मानाभावादित्युच्यते, तदापि चैत्रेण
 पच्यते तण्डुल इत्यादिवाक्यार्थबोधस्य परस्परसमभिव्याहृतपदस-
 मुद्गरूपवाक्यज्ञानहेतुकतया तद्वाक्यार्थविषयतान्तःप्रातिकर्तृत्वविष-
 यताया वाक्यघटकाख्यातप्रयोज्यत्वं दुर्धारमेवेति । मैथम् । अनभि-
 हिते कर्त्तरि तृतीयेत्यस्य कर्तृत्वविशेष्यतया प्रातिपदिकार्थे ऽविक-
 क्षिते तृतीयेत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थविशेषणतयैव कर्तृत्वे ऽविवक्षिते
 इति यावत् । अयधारणपरतया प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्तृत्वे
 विवक्षिते तदुत्तरं तृतीयेति पर्ययसितम् । अतश्चैत्रः पचतीत्या-
 दायाख्यातेन कर्तृत्वबोधनादुक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात्तृतीयाप-
 त्तिविरहात् । प्रातिपदिकार्थान्वयिता कर्तृत्वविवक्षायामित्येव स-
 म्याङ्कि विशेष्यतयान्वयित्वपर्यन्तनिवेशनेनेति नाशङ्क्यम् । सं-
 ख्यातिरिक्तसुर्यस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैवान्वय इति व्युत्पत्तिसू-
 चकत्वेन विशेष्यतयान्वयित्वपर्यन्तस्यावश्यं विवक्षणीयत्वाद्यथाधु-
 तसूत्रार्थानुरोधेन कर्त्तरि लकारविभक्तयोः शक्तिवादिभिर्ब्रह्माक-
 रणैरपि प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्त्तरि विवक्षिते तृतीयेत्येव
 सूत्रार्थो वाच्यः । अन्यथा चैत्रेण पच्यते इत्यादौ कर्त्तरन-
 मिधानस्योक्तक्रमेण दुर्बचतापत्तेरित्यलमधिकेन । अधानभिहिते-
 कर्त्तरि तृतीयेत्यस्योक्तार्थकत्वे चैत्रादिकर्तृकत्वाविशेषितपाकादिवि-
 घक्षया चैत्रेण पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिः । न च परस्मैपदार्थ-
 कर्तृत्वान्वयिचौविशेष्यधिरहात् तथा प्रयोगः । विशेष्यतयापि क-
 र्तृत्वबोधसंभवात् । चैत्रमैत्रोभयकर्तृकपाकस्थले चैत्रकर्तृकपाकक-
 र्त्ता मैत्र इत्यन्वयतात्पर्येण चैत्रेण पचति मैत्र इति प्रयोगस्य दुर्धार-
 न्वाद्य । न च कर्तृत्वातिरिक्ते विशेषणतापन्नायां कर्तृत्वे वा विशेष-
 णतानापन्नक्रियायामेव तृतीयायैकर्तृत्वान्वयो व्युत्पन्न इति वाच्य-
 म् । चैत्रेण पाचयति मैत्र इत्यादौ ष्यर्थकर्तृत्वविशेषणतापन्ने पाका-
 दौ चैत्रादिकर्तृकत्वान्वयेन तादृशव्युत्पत्तौपसिद्धेः । न च लकार-
 र्थकर्तृत्वविशेषणतानापन्नक्रियाविशेषणतया कर्तृत्वबोधफलत्वं सुपां
 व्युत्पन्नमिति न कश्चिद्दोष इति वाच्यम् । उक्तस्थले चैत्रेण पचवान्
 मैत्र इति प्रयोगापत्तेः । मैथम् । आश्रयातिरिक्ताविशेषणतापन्नक-
 र्तृत्वविशेषणतानापन्नक्रियायां तृतीयायैकर्तृत्वान्वयव्युत्पत्तौ न कि-
 चिद्वाच्यम् ।

मैत्रेण पाचयतीत्यादौ कर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारो णिजर्थः । तत्राश्रयातिरिक्ते व्यापारे विशेषणं कर्तृत्वमिति तद्विशेषणतापन्नक्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वविशेषणत्वे न किं चिद्व्याधकम् ।

चैत्रेण पचति मैत्र इत्यादयश्च न प्रयोगाः । तत्राश्रयएव कृतेर्विशेषणतया तद्विशेषणतानापन्नक्रियायां तृतीयया कर्तृत्वबोधनासंभवात् । कृतिविशेष्यकबोधामिप्रायेण चैत्रेण पचतीति धारणाश्रयविशेषणत्वमुपेक्ष्याश्रयातिरिक्ताविशेषणत्वं निवेशितम् । अनभिहिते कर्त्तरि तृतीयेत्यस्यापि निरुक्तक्रियाविशेषणतया प्रातिपदिकार्थान्वयिकर्तृत्वविवक्षायां तदुत्तरं तृतीया भवतीत्येवार्थ इति द्विक् । कर्तृत्वं च चैत्रः पचतीत्यादौ क्रियानुकूला कृतिरेव । तस्या एवानुकूलकृतित्वेन कृतित्वेन वा आप्यातवाच्यता । रथो गच्छति, काष्ठं पचती, त्यादौ च क्रियानुकूलव्यापाररूपे कर्तृत्वे निरूढलक्षणा । कृतित्वजातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वे लाघवात् । मीमांसकास्तु । व्यापारत्वेनैव शक्तिः, पचतीत्यादावपि तेनैव रूपेण बोधोपगमात् । एवं चाचेतने ऽपि प्रयोगो मुख्य एव । कृतित्वस्य लाघवं चाक्ञ्चित्करम् । यत्र लघुगुरुरूपाभ्यां बोधो निर्बिवाद्दस्तत्रैव लघुरूपावच्छिन्ने शस्त्युपगमात् । प्रकृते च कृतित्वेन बोधस्य सविवादत्वात्, तथापि तदवच्छिन्ने शक्त्युपगमे तत्रामुख्यार्थे ऽनादितात्पर्यकल्पनायां गौरवात् । एवं बीजादिनाङ्कुरः कृत इत्यादौ विनापि यत्नं कृञ् प्रयोगात्, तस्यापि व्यापारसामान्यार्थकता । अतः करोतिविवरणीयार्थकत्वे ऽपि नाख्यातस्य यत्नत्वावच्छिन्नवाचकता न धा किं करोति, पचतीति प्रश्नोत्तरयोः समानप्रकारकबोधजनकत्वानुरोधेन तथात्वम् । अत्र के चित् । पचतीतिवाक्यजन्यबोधे सति यत्नत्वावच्छिन्ने वर्त्तमानत्वसंशयानुदयात्तत्र यत्नत्वावच्छिन्ने वर्त्तमानत्वबोधकत्वसिद्धौ तदवच्छिन्ने शक्तिर्लाघवात् सिध्यति । न हि यत्नाविनाभूतक्रियाविशेषलिङ्गकानुमानलभ्येन यत्नत्वावच्छिन्नेन समं वर्त्तमानत्वान्वयबोधकत्वमाख्यातार्थाध्याहारमते ऽपि संभवति । लडादिरुतवर्त्तमानत्वान्वयबोधे लडादिभ्रमभिव्याहृतथात्वन्यतरजन्यविशेष्योपस्थितेः कारणताया आवश्यकत्वात् । अन्यथा निराकाङ्क्षयत्नादिपदमात्राद्यत्नाद्युपस्थितावपि तत्र वर्त्तमानत्वादेर्लडादितोबोधप्रसङ्गात् । न चाध्याहारवादिनां द्वारं पिधानं कृतिरित्यादितो द्वारकर्मककृतोरिव पचति यत्न इत्यादितः पाकयत्नो वर्त्तमान इत्याद्याकारको वर्त्तमानत्वादेर्बोध इष्ट एवेति वाच्यम् । परस्परसाकाङ्क्षपदार्थद्वयायान्वयबोधपवाध्याहृतस्येव निराकाङ्क्षपदाद्युपस्थितस्या-

यस्य विषयतायास्तैरूपगमात् । तत्रान्ययानुभावकसाकाङ्क्षपदस-
 स्वात् । प्रकृते चान्वययोधस्य साकाङ्क्षानुपयोगिपदार्थान्वयविषय-
 कत्वेन तेषामप्यसंमतत्वात् । तत्स्त्रीकारे निराकाङ्क्षस्याप्यनुभा-
 वकत्वस्त्रीकारापत्तेः । शाब्दबोधे आकाङ्क्षानुपयोगप्रसङ्गाच्चेति ।
 तत्र । तात्पर्यलिङ्गेन यत्नत्वावच्छिन्ने धर्त्तमानत्वानुमितेरेवोपगमा-
 त् । तादृशधर्त्तमानत्वप्रतीतौ शाब्दत्वप्रतीतेः सविवादत्वादित्याहुः ।
 अप्र नैयायिकाः । रथो गच्छतीत्यादावाश्रयत्वमेवाख्यातायो न तु
 व्यापारः । अन्यदीपगमनानुकूलनोदनादिविलक्षणव्यापारवति ग-
 च्छतीत्यप्रयोगात् । एवं च काष्ठं पचतीत्यादिप्रयोग एव व्यापारश-
 क्तिमाख्यातस्य साधयेद्, यदि स्वारसिकः स्यात् । तदेव न । नहि
 चैत्रः पचतीत्यादिप्रयोगेण काष्ठं पचतीत्यादिप्रयोगस्याविशेषः । ए-
 धमचेतने स्वरसतः कर्तृपदाप्रयोगात् । कृञो ऽपि यत्नत्वविशिष्टो-
 र्थः । एयं चैत्र एव पचति पाककर्त्ता न त्वचेतनं काष्ठादीत्यादिप्रयो-
 गालुकारस्य यत्नत्वविशिष्टार्थकताया आवश्यकत्वात् । लाघवात्
 तत्रैव शक्तिव्यापारे लक्ष्णोति । न च यत्नत्वस्याख्यातावाच्यनिवृत्ति-
 जीवनयोनियत्नसाधारणतया लफारशक्यतात्वावच्छेदकत्वासंभव
 इति वाच्यम् । निवृत्त्यादियत्नस्याख्यातवाच्यतोपगमे क्षतिविरहा-
 त् । निवृत्त्यादेः पाकानुकूलताविरहेण तत्काले पचतीति प्रयोगाप-
 त्तिविरहात्, इष्टसाधनताज्ञानजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वजातेरेवाख्या-
 तपदे प्रवृत्तिनिमित्तत्वोपगमात् । अत एवेश्वरकृतेर्जन्यमात्रजनक-
 त्वे ऽपीश्वरः पचति, ईश्वरो भुङ्क्ते, इत्यादयो न प्रयोगाः । न चैवमी-
 श्वरो वेदं वाक्त्रिं मथुरायां कृष्णो विहरतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । अ-
 त्राख्यातस्य लक्ष्यार्थव्यापारबोधकतोपगमात् । ईश्वरकृतिसाधारणध-
 र्मेत्याख्यातप्रवृत्तिनिमित्तत्वे ऽपि तत्र व्यापारलक्षणाया आवश्यकत्वा-
 त् । तथाहि । आत्मा पचति, शरीरं पचतीत्यादिस्वारसिकप्रयोगविर-
 हादाख्यातार्थकृतेरुद्देश्यतावच्छेदकशरीरविशेषावच्छेदेन समवाये-
 नान्वयनियमः स्वीकरणीयः । चैत्रादिपदस्य शरीरविशेषविशि-
 ष्टात्मपरतया चैत्रः पचतीत्यादौ शरीरविशेषात्मकोद्देश्यतावच्छेद-
 कावच्छेदेनात्मनि समवायेनान्वयसंभवात् । गौरः पचतीत्यादावपि
 गौरादिपदस्य गौरशरीराद्यवच्छिन्नात्मनि आख्यातस्यैव वा व्यापारे
 लक्ष्णोपगमात् । एव चैश्वरकृतेः शरीरानवच्छिन्नत्वाद्बुद्धकाले कृ-
 तेस्तथान्वयासंभव इति व्यापारलक्षणा आवश्यकी । ईश्वरकृतिसा-
 धारणयत्नत्वावच्छिन्न एवाख्यातार्थः । असाधारणानुकूलत्वं यत्ने
 क्रियायाः संबन्धनया भासते । न त्वनुकूलतामात्रम् । असाधार-

षानुकूलताया एवाकाङ्क्षानिरूपकत्वोपगमात् । अतो इस्मदादिकर्तृ
 कपाकादिक्रियानुकूलकृतिमादाय नेदवर पचतीतिप्रयोग वेदवच-
 नादौ च ईदवरकृतेरेवासाधारणकारणत्वात् । ईदवरो वेद धर्कीत्या-
 दय प्रयोगा इत्यपि केचित् । अथ कृतेराख्यातस्य कृञश्च यत्नया
 व्यत्वे करोतीत्यादौ कृतोद्भिधा भान स्यात् । धातुप्रत्यययोर्द्भयो, कृ-
 तियोधकत्वादिति चेन्न । एको द्वावित्यादौ एकत्वद्वित्वादियोधकप्र-
 कृतिप्रत्ययोभयसत्त्वे इत्येकधैवैकत्वादिधीवत्प्रकृते बाधकाभावात् ।
 तत्र विभक्ते साधुत्वार्यकत्वे ऽपि तथात्वात् । अथ तर्हि करोति
 चेन्न इत्यादौ प्रातिपदिकार्थे साक्षादेव कृत्यन्वय स्यात् । स च ना-
 मार्यधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पत्तत्वात् तथा न सन्नव
 तीति नामार्थधात्वर्थयो साक्षादन्वयोपगमे कर्मतादियोधकविभक्ते-
 रसत्त्वे ऽपि तण्डुल पचतीत्यादौ कर्मतादिसवन्धेन तण्डुलादे पा-
 कादावन्वयसम्भवन तादृशवाक्यान्तण्डुलकर्मकपाकावियोधोपापत्ते ।
 न च प्रातिपदिकार्थप्रकारकक्रियान्वयबोध एवाव्युत्पन्नो न तु क्रि-
 याप्रकारकप्रातिपदिकार्थविशेष्यकबोधो ऽपीति वाच्यम् । घट क-
 रोतीत्यादित कर्मतासवन्धेन कृत्यादे घटादावन्वयाभावात् । क्रि-
 याप्रकारकनामार्थविषयकबोधस्याव्युत्पन्नत्वादिति चेन्न । उक्तातिप्र-
 सङ्गचारणाय धातो कर्मतादिसवन्धेन क्रियान्वयाबोधकत्वव्युत्प-
 त्तरूपगमात् त्वाश्रयतासवन्धेन कृत्यादिरूपक्रियान्वयाबोधकत्वव्यु-
 त्पत्तेरित्यदोषात् । न च तादृशातिप्रसङ्गवारणाय धातुजन्यकृत्या-
 दिप्रकारकान्वयबोधे प्रत्ययजन्यविशेष्योपस्थितेर्हेतुता वाच्या । ता-
 दृशकारणाभावात् प्रातिपदिकार्थविशेष्यकबोधोपि न सम्भवीति
 वाच्यम् । कर्मत्वादिसवन्धेन कृत्यादिप्रकारकबोधस्वाप्रसिद्ध्या
 सामग्र्यकल्पनेनापादकाभावात् तादृशकारणताया अकल्पनात् ।
 न च क्रियते चेन्न इत्यादौ कृतिप्रकारकबोधवारणायैव उक्तकारण-
 ताकल्पनमाश्रयकमिति वाच्यम् । सति तात्पर्ये ऽइत्यात् । कर्तृवि-
 शेष्यकान्वयबोधपरधातृत्तरयको ऽसाधुत्वाच्च प्रामाणिकाना न तथा
 प्रयोग । करण चेन्न इत्यादौ चेन्नादौ धात्वर्थकृतेराश्रयतासवन्धे-
 नान्वयबोधवारणाय तादृशकार्यकारणभावकल्पनमित्यपि न । तादृ-
 शबोधेआख्यातान्तधातुना समभिव्याहारशानहेतु तर्प्यबोक्तस्पले तादृ-
 शबोधवारणसम्भवात् । वीधिति कृतस्तु । गच्छति जानाति करोती-
 त्यादौ आख्यातस्याश्रयत्वे निरूढलक्षणाया स्वीकाराश्रनामार्थे क्रिया-
 या साक्षादन्वय इत्याहु । तन्मते यद्यप्याश्रयत्वसवन्धस्वाधिकत्व
 जानाति चेन्न इत्यादिवाक्यजन्यबोधविषयताकल्पने न गौरवं, तथा-

क्रियायोश्च परत्वरूपभावविवक्षायामात्मनेपदानुशासनविषयतोपग-
मादुक्तस्थले परस्मैपदसाधुतायास्तादृशभावविवक्षादिविरहस्य आ-
द्यनुशासनाविषयत्वोपगमेन आदिविकरणस्य साधुतायाश्च निर्वा-
हसंभवात् । पचन् पचतीत्यादाविवोद्देश्यतावच्छेदकविधेयाभेदेन
जानन् जानातीत्यादेर्निराकाङ्क्षतानिर्वाहायापि जानातीत्यादावाख्या-
तस्याध्ययनार्थकतोपगम आवश्यकः । अन्यथा कृदन्तप्रतिपाद्यता-
वच्छेदकस्य ज्ञानादिरूपविधेयभिन्नतया निराकाङ्क्षताविरहेण तथा
प्रयोगापत्तेः । एतेन तत्राध्ययतायाः प्रकारतोपगमे जानाति चेन्न
इत्यादिवाक्यज्ञानघटितशाब्दसामप्रथा भिन्नाविषयप्रत्यक्षादिप्रतिव-
न्धकतायामप्यातजन्याध्ययत्वोपस्थित्यादिरूपाधिककारणानां निवे-
शो गौरवेणाध्ययतायाः संसर्गत्वमेवोचितमित्यादिकमनुपादेयम् ।
नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वरूपकर्तृत्वमाख्यातार्थस्तादृशसंबन्धस्या-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन नश्यतीत्यादौ नाशप्रतियोगित्वाभा-
वयोधस्यैव स्वीकरणीयतया न संसर्गतासंभवः । अथाख्यातस्य क-
र्तृत्वशक्ततावच्छेदकं रूपं दुर्बलम् । न च तिङ्त्वं तथा । न च पा-
णिनीयसङ्केतसंबन्धेन तिङ्पदवच्यमेव तिङ्त्वं त्रिवाद्यष्टादशसु त-
त्पदसंकेतग्राहकं च आदिरन्त्येनेति सूत्रमेव तत्संकेतमपिदुपामन-
धीतपाणिनीयतन्त्राणां तिप्त्वादिना शक्तिभ्रमादेव शाब्दयोध इति
वाच्यम् । एवं सति घटादिवाचकघटादिपदेष्वपि कस्य चिच्छब्दस्य
पुरुषविशेषीयसंकेतसंभवेन तुल्ययुक्त्या तत्रापि तच्छब्दस्यैव शक्त-
तावच्छेदकतापत्त्या त्रिवादिषु पाणिनेस्तिङ्पदसंकेतवत्तत्र शब्दान्त-
रसंकेतस्यापि अन्यपुरुषीयस्य संभवात् । तच्छब्दानामपि प्रवृत्ति-
निमित्ततायाः सुवचत्वाद्भिनिगमनानुपपत्तेः । अत्र के चित् । त्रिवा-
दिस्थानिनो लकारस्य लत्वजातिपुरस्कारेण कृतिपाद्यकता । पच-
तीत्यादौ लकाराश्रयणे ऽप्यादेशेन त्रिवादिना स्थानिनः स्मरणात्तत्र
पयार्थोपस्थितिः । आदेशादेशिभावमविदुर्षा तु तिप्त्वादिना शक्ति-
भ्रमादेपार्थोपस्थितिः । यत्र त्रिवादेर्लादेशावज्ञानं नास्ति ध्रुतलफा-
राद्यार्थोपस्थितितत्र पचतीत्यादिवाक्याच्छाब्दयोधवारणाय पचती-
स्याधानुपूर्वोक्तान्नन्ययोधे त्रिवादेर्लादेशावज्ञानमपि हेतुः । न चो-
क्तस्थले धातुसाकाङ्क्षत्वज्ञाने भवत्येव शाब्दयोधलक्षत्वे च कार-
णाभावादेव नापत्तिरिति वाच्यम् । पचतीत्यादौ त्रिवादिना लका-
रस्योपस्थापने ऽपि तत्तद्धानुमाकाङ्क्षतया तस्मारणाभावेन शाब्द-
योधानुपपत्तेः । लकारे धातुसाकाङ्क्षत्वग्रहण्य शाब्दयोधहेतुत्वासं-
भवात् । न हि तत्तद्धानुसाकाङ्क्षत्वेन रान्निवादिभ्यर्नाथेन तद्भावात्-

च्छिन्नमेव तिथादिः स्मारयेत्, अपि तु लब्धेनैव तथात्वमिति एवं तत्तद्भानुपदाध्यवहितोत्तरत्वरूपतन्साकाङ्क्षत्वेन येन पुंसा न लकारः श्रुतस्तस्य तेन रूपेण तत्तत्स्मरणार्थंभव इति । अत्रेदं चिन्त्यते । लकारतिवाधोरनतिप्रसक्तस्यान्यादेशमावस्य दुर्घचत्वात् । तिथादिस्मारितलकारस्य वाचकत्वं न विचारमहम् । तिवादेरेव यत्र वाचकताप्रहस्तदगुरोधेन पचतीत्याद्यानुपूर्वाज्ञानस्य तिवादिजन्योपस्थितिसहकारेण शाब्दबोधोपधायकताकल्पनस्यावश्यकतया लकारजन्योपस्थितिसहकृततादृशानुपूर्वाज्ञानतिवादिधार्मिकलादेशत्वज्ञानघटितसामग्र्यन्तरकल्पने गौरवेण लाघवात्तिवादेरेव तादृष्येण शक्तिकल्पनाया उचितत्वं चेति । आख्यातसामान्यस्य कर्तृत्वइव तद्विशेषस्यात्मनेपदस्य कर्मत्वे शक्तिर्न तु यथाश्रुतप्राद्विषयाकरणमतइव कर्मरूपधर्मिवाचकत्वं गौरवात् । प्रथमान्तपदार्थे कर्मत्वान्वययलादेव कर्मता विशिष्टधर्मिलामसंभवात् । न चात्मनेपदस्य शान्त्प्रत्ययस्य धर्मिणि शक्तेः पच्यमानमानयेत्यादौ पच्यमानादिनिष्ठानयनकर्मत्वाद्यनुरोधेनावश्यकत्वात्तत्त एवोपपत्ती आख्यातरूपात्मनेपदस्य धर्मिवाचकत्वं निर्युक्तिकमिति वाच्यम् । तद्विशान्त्साधारणस्यात्मनेपदत्वस्य शकतायच्छेदकत्वएव तयोक्तिसंभवात् । तादृशात्मनेपदत्वस्य चागुरोर्निर्वचनार्थसंभवात् । पाणिन्यादि संकेतसंबन्धेनात्मनेपदत्वस्य शकतायच्छेदकताया उक्तरीत्या ऽनवकारत्वात् । अतन्मादीनां तत्तद्दूषणे शक्तिकल्पनस्यावश्यकतया लाघवात्कर्मत्वपय तत्कल्पनात् । कर्मत्वं च त्यज्यते ग्रामो गम्यते ग्राम, इत्यादौ धात्वर्थतायच्छेदकीभूतसंयोगविभागादिरेव विशेष्यतया तिद्वाच्यः । चैत्रेण गम्यते ग्राम, इत्यत्र तृतीयार्थभूतकर्तृकत्वरूपमाधेयत्वं तस्य धात्वर्थे संयोगात्मकफलावच्छिन्नेस्पन्दलक्षणे ध्यापारे तस्य च जन्यतासंबन्धेनात्मनेपदार्थसंयोगरूपफले तस्य चाधयतासंबन्धेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यग्रामे ऽनव्य इति चैत्रवृत्तिर्यः संयोगावच्छिन्नस्पन्दस्तज्जन्यसंयोगवान् ग्राम इत्याकारकः शाब्दबोधः । चैत्रेण त्यज्यते ग्राम, इत्यत्र संयोगस्थाने विभागमन्तर्भाव्य बोध उपपादनीयः । अथ चैत्रनिष्ठक्रियाजन्यसंयोगविभागादेर्ग्रामादाविव चैत्रादावपि सत्त्वात्, चैत्रेण त्यज्यते, गम्यते चैत्र, इत्यपि स्यात् । न स्याच्च चैत्रेण न गम्यते, न त्यज्यते चैत्र, इत्यादीति चेत् । अत्र दीधितिकारप्रभृतयः फल मिव तत्र क्रियान्वयिपरसमवेतत्वमपि कर्माख्यातार्थः । परत्वे च भेदरूपे प्रनियोगितया फले आश्रयपयान्वयिनः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यान्वयः । चैत्रे

चैत्रान्यसमवेतक्रियाजन्यसंयोगादिमत्त्वस्यान्वयायोग्यत्वात् । तादृ-
 शसंयोगाद्यभावस्य च तत्रान्वययोग्यत्वान्न तत्रापत्यनुपपत्त्योरव-
 काश इत्याहुः । तत्रेदं चिन्तयन्ति । प्रथमान्तपदोपस्थापककर्मणो
 ऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगितया भेदांशे ऽन्व-
 योपगमे ऽपि चैत्रे ऽपि चैत्रस्य द्वित्वादिनाभेदसंभवेन तत्समवेत-
 क्रियायां परसमवेतत्वाक्षतेरुक्तदोषोद्धारसंभवः । अन्वयिताव-
 च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितया तत्र तद्भानस्वीकारे चैत्रेण द्रव्यं ग-
 म्यते इत्यादावनुपपत्तिः । द्रव्यत्यावच्छिन्नमित्रसमवेतत्वादेः क्रि-
 यादौ वाधात् । न च तत्र द्रव्यपदं लक्षणया चैत्रान्यद्रव्यपरमिते
 वाच्यम् । मन्देन गम्यते मन्द इत्यादौ मन्दस्य मन्दान्यमन्दपरत्वा-
 संभवात् । मन्दान्यसमवेतमन्दवृत्तिक्रियाया अप्रसिद्धानुपपासिता-
 दचस्थ्यात् । अननुगतमन्दगततत्तद्द्रव्यचित्तोपस्थित्यनैयत्यात् ।
 कर्मव्यक्तिभिन्नमन्दत्वेन लक्षणाग्रहस्य तादृशवाक्यजन्यधीपूर्वक-
 त्वस्य नियमतो ऽसंभवात् । न च फलविशेष्यव्यक्तीनां तत्तद्द्रव्यचित्-
 त्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेन परत्वे ऽन्वयात्संबन्धोपस्थितेश्चान-
 नपेक्षणाद् नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । संसर्गतात्पर्यज्ञानानुरोधेन
 तदुपस्थितेरपि शाब्दबुद्ध्यावपेक्षणीयत्वात् । तद्द्रव्यत्वात् तद्द्रव्यकिर्न
 गम्यते इत्यादावभावप्रतियोगिकोटिप्रविष्टतद्द्रव्यचित्वावच्छिन्नभिन्न-
 समवेततद्द्रव्यचित्तिसमवेतक्रियाया अप्रसिद्धेः । ये तु फलं भेदश्च
 कर्मप्रत्ययार्थः, फले जन्यतासंबन्धेन भेदे च स्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकत्वसंबन्धेन क्रियाया अन्यथः । भेदफलयोश्च कर्मण्याश्रयतासं-
 बन्धेनान्वयः । चैत्रसमवेतक्रियावच्छिन्नभेदस्य चैत्रो नाश्रय इति
 तादृशक्रियाजन्यफलाश्रयत्वे ऽपि तस्य चैत्रेण चैत्रो गम्यतइति न
 प्रयोगः । मन्दो मन्देन गम्यते इत्यादेरेकमन्दादिनिष्ठाक्रियावच्छिन्न-
 भेदसहितस्य तज्जन्यफलस्य मन्दान्तरे सत्त्वाश्रानुपपत्तिरिति युज्य-
 ते । तन्मते ऽपि चैत्रेण चैत्रो न गम्यते इत्यादेरनुपपत्तिर्दुर्वारैव ।
 चैत्रे चैत्रसमवेतक्रियावच्छिन्नभेदाभावसत्त्वे ऽपि तादृशक्रियाजन्य-
 फलाभावस्य वाधात् । न च फलाभावो नञा न तत्र प्रत्याख्यो
 ऽपि तु भेदाभाव एव कर्मणीति वाच्यम् । यदा चैत्रेण प्राप्नो न
 गम्यते तदा ऽपि तादृशप्रयोगानुपपत्तेः । तादृशभेदाभावस्य प्राप्ते
 वाधात् । न च भेदस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन फले ऽन्वयः तादृ-
 शसंबन्धेन क्रियावच्छिन्नभेदविशिष्टस्य क्रियाजन्यफलस्य च चाभावो
 नञा कर्मणि प्रत्याख्यतइति न शोषः । विशिष्टाभावस्योभयत्र स-
 त्त्वादिति वाच्यम् । एवमपि मन्देन यत्रापरमन्दो न गम्यते ऽपि तु

इत्यनुभवसिद्धं. तदा प्रतियोगितावच्छेदकत्वे ऽपि द्वितीयाद्यर्थत्व
मुपगम्य विशिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावान्वय एव तत्रो-
पगन्तव्य इति दिक् । फलावच्छिन्नव्यापारबोधकधातूनां फले
व्यापारे च शक्तिद्वयम् । कर्त्ताख्यातस्थले फलं धात्वर्थव्यापार-
विशेषणतया भासते तत्र द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयः, कर्माख्यातस्थले
फलं धात्वर्थव्यापारस्य विशेष्यतया भासते तस्य विशेष्यतया आ-
ख्यातार्थ आश्रयत्वे तद्विशेष्यतया कर्मेति दीधितिकृतः । केचित्तु,
संयोगादिरूपफलावच्छिन्नव्यापारबोधकानां गमिप्रभृतीनां कर्मप्रत्य-
यापेक्षया बहूनां फले शक्तिकल्पनामपेक्ष्य कर्मप्रत्ययानां फलकल्पनमेव
लक्ष्यः । धातूनां च व्यापारमात्रवाचिता । धातोः फलबोधक-
तामते नामार्थधात्वर्थयोराधाराधेयभावसंबन्धेन साक्षादन्वयासंभ-
वात्फलाश्रयत्वस्य कर्मणः प्रकारतया भानस्योपगन्तव्यतया तत्सं-
सर्गस्याधिकस्य भानकल्पनेनापि गौरवं फलस्य प्रत्ययार्थत्वे च
तदाश्रयत्वं संबन्ध एवेति लाघवम् । न च धातूनां व्यापारमात्रवाचि-
त्वे ग्रामं त्यजतीत्यादितो ऽपि ग्रामं गच्छतीत्यादित इव संयोगा-
दिरूपफलावच्छिन्नस्यन्दबोधापत्तिः । ग्रामस्त्यज्यते इत्यादितो ऽपि
ग्रामो गम्यतइत्यत इव स्यन्दजन्यसंयोगादिभत्त्वेन भानप्रसङ्ग इति
वाच्यम् । कर्मप्रत्ययस्य संयोगविभागादिरूपनानाफलवाचित्वे ऽपि
तत्तत्फलबोधे धातुविशेषसमभिव्याहारज्ञानस्यापेक्षयातिप्रसङ्गविर-
हात् । स्वजति गच्छति स्यन्दते त्यागो गमनं स्यन्द इत्यादौ कर्मा-
समभिव्याहृते बोधवैलक्षण्यं च तत्तद्धातूनां फलविशेषावच्छिन्न-
व्यापारलक्षणोपगमेनोपपादनीयम् । फलान्वितस्वार्थव्यापारबोध-
कत्वं गम्यादेः स्वभावाधीनं तदभावात्स्यन्दिप्रभृतिष्वकर्मकत्वव्य-
पहार इत्याहुः । तत्र । यागमिप्रभृतीनामिव त्यजिगमिप्रभृतीनामपि
पर्यायतेति भ्रमदशायां याति गच्छतीत्यादाविव त्यजति गच्छती-
त्यादितो ऽप्यविलक्षणबोधोत्पत्त्या धातुविशेषसमभिव्याहारस्य फ-
लविशेषबोधनियामकताकल्पनासंभवात् । न च ग्रामं त्यजतीत्या-
दितः संयोगावच्छिन्नव्यापारबोधात्पर्यसत्त्वे इष्यतएव । त्यन्मते
ऽपि तात्पर्यानुरोधेन लक्षणया तद्व्योधात्पत्तेरावश्यकत्वात् । परं तु
तत्र विभागादिरूपफलएव फलप्रत्ययतात्पर्यस्यानादितया संयोगा-
दिरूपफलप्रत्यायनेच्छया स्वरसतो न तादृशप्रयोग इति वाच्यम् ।
विना शक्तिभ्रमं लक्षणाग्रहं च ग्रामं त्यजतीत्यादितः सत्यपि ता-
त्पर्यं संयोगावच्छिन्नव्यापाराप्रतीतेरानुभविकतया धातोः फलविशे-
षवाचिताया भावदयकत्वात् । ज्ञायते इष्यते क्रियते घट इत्यादौ

विषयत्वरूपं कर्मत्वं तदर्थः । न च कृतिविषयतायाः फलतत्साधन-
तादुपादानसाधारणतया यत्र घटः क्रियते इत्यादि प्रयुज्यते तत्र
जलाहरणं क्रियते कपालं क्रियते इत्यादिप्रयोगस्यापत्तिरिति चेत् ।
कृत्यर्थकधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य चिकीर्षाप्रयोज्यताद्वयविल-
क्षणाविषयत्वमेवार्थः । उक्तस्थले च कपालादौ कृतेस्तादृशविषयत्वा-
भावात्तौकप्रयोगप्रसङ्गः । काशाः कटाः क्रियन्ते इत्यादौ साध्यता-
व्यविषयताश्रयकर्मोन्तरसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययेनव्यापार्यरूपविषय-
तापि प्रत्याव्यते तदुपादानतया कृतिविषयप्रकाशादौ साध्यतारूप-
कृतिविषयताविरहे ऽपि न तादृशप्रयोगानुपपत्तिः । तादृशकर्मसम-
भिव्याहाररूपतत्प्रयोजकविरहात् । काशाः क्रियन्ते इत्यादौ काशादौ-
व्यापार्यताबोधानुपपत्तेर्न तादृशप्रयोग इति काशाः कटाः क्रियन्ते
इत्यादावपि विशेष्यभेदेन धाक्यार्थभेदात्कर्मद्वयवाचककपदयोः सम-
भिव्याहारे व्यापार्यताबोधानुपपत्तिश्च । क्रियते इत्यत्र विषयतायाः
कर्मप्रत्ययार्थत्वे पाकानुपधापककृतिमादाय पाको ऽकारित्यादिप्रयो-
गापत्तिरित्यादिकं तु द्रुपणं निराकृतमधस्तात् । कर्तृकर्मवत्कालवि-
शेषे ऽनुशिष्टा लडादयः कालविशेषमपि बोधयन्ति । तत्र लद्रूपत्व-
स्य घर्त्तमानकाले शक्तिः । पचतीत्यादौ कृत्यादिरूपव्यापारयोधक-
प्रत्ययोपस्थाप्यकालस्तादृशव्यापारव्यवन्वेति न तु क्रियायाम् । यदा
पुरुषो व्यापार शून्यस्तदधीनाग्निसेयीगादिरूपः पच्याद्रेरणं विद्यते
तदायं न पचतीति प्रयोगादयं पचतीत्युक्ते इदानीयं पाकयत्नपात्र-
वेति संशयनिवृत्तेः पूर्वापरीभाषापन्नस्याव्यापारोपणादिव्यापारणां
विशेष्यपच्यार्थघटकत्वेन प्रत्येकतद्व्यापारेषु कालान्वयबोधोपेक्ष-
या कृत्यादिरूपैकार्थं तदन्वयस्यैव लाघवेनोचितत्वाच्च । घर्त्तमान-
कालश्च ततच्छब्दप्रयोगाधिकरणकालरूपस्तत्तच्छब्दार्थः । अतो नै-
ककालप्रयुक्तलडादितो ऽपरलडादिप्रयोगाधिकरणकालीनत्वस्य कृ-
त्यादावन्वयः । स्वप्रयोगाधिकरणकालत्वेन स्ववाच्यत्वे स्वस्थाननु-
गमात् शक्त्यानन्त्यम् । समान्यतो व्युत्पत्तेद्गुर्यटतया पूर्वव्याकियां-
धानुपपत्तिः सर्वनामविचारदर्शितरित्या समाधास्यते । विशिष्य
तत्तत्कालत्वावच्छिन्नबोधस्यानुभवसिद्धतया सर्वनामशक्तौ पुद्गि-
लत्वादिचच्छब्दप्रयोगाधिकरणत्वमुपलक्षणविधया व्यावर्त्तकं वा-
च्यम् । न च तत्कालस्यैयं सत्यवाच्यत्वे तज्ज्ञानानुपपत्तिरसमाधे-
यैवेति वाच्यम् । शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेन त-
त्कालत्वानामैवोपलक्षणीयत्वात् । अथ शब्दप्रयोगाधिकरणवृ-
त्तिकालत्वव्याप्यधर्मो घर्त्तत्वादिकमपि कालद्वयवृत्तिधर्मत्वनिधेरी

ऽपि एतद्रूपमासत्त्वादिब्यावर्त्तनमशक्यम् । क्षणद्वयावृत्तिक्षण-
वृत्तिधर्मत्वेन तद्व्यावर्त्तने च अध्ययनाद्यनधिकरणे ऽप्यध्य-
यनाद्यधिकरणस्थूलकालान्तर्गतक्षणे समाप्तारब्धाध्ययने पुंसि
चिन्तामणिमयमधीतइत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । यदि च स्वप्राग-
भावानधिकरणस्वाश्रयकर्तृकप्रकृतक्रियास्यंदप्रागभावाधिकरणशब्द-
प्रयोगाधिकरणकाल एव वर्त्तमानकाल आधेयतासंबन्धेन कृताव-
न्धेत्यतो नोक्तस्थले चिन्तामणिमयमधीतइत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः ।
आरम्भावाधिसमाप्तिपर्यन्तस्य स्थूलकालस्यापि तथात्वेन शब्दप्रयो-
गाधिकरणक्षणादिरूपान्तरालकाले ऽध्ययनाद्यनुकूलकृतिविच्छेदे
ऽपि शब्दप्रयोगाधिकरणत्वोपलक्षिततादृशस्थूलकालवृत्तित्वस्यापि
तादृशक्रियानुकूलकृतावधानेन योग्यतानिर्वाह इत्युच्यते, तदा येन
समप्रचिन्तामणिमधीत्य किं चित्कालोत्तरं पुनश्चिन्तामणिमध्येष्यंते
तत्रान्तरालदशायामप्ययं चिन्तामणिमधीतइति प्रयोगापत्तिः । यदि
स्तुतिपाठादिविच्छेददशायामपि प्रत्यहमयं स्तुतिं पठतीत्यादिवनु-
क्तस्थले ऽपि दर्शितप्रयोग इष्ट एवेत्युच्यते तदापि स्वपदेन वियि-
ष्य तत्तत्कृतीनामुपादानेनानुगमो दुरुद्धर एवेति चेन्न । शब्दप्रयो-
गाधिकारणवृत्तिकालत्वब्याप्यधर्मत्वेनोपलक्षणेनानुगतीकृततत्क्षण-
दिनमासवर्षत्वाद्यच्छिन्नपव काले लटः शक्तिः । क्रियारम्भात्पूर्वं
कर्मसमाप्त्युत्तरं चाधीते पचतीत्यादिप्रयोगवारणाय कृत्यादिरूप-
व्यापारे तादृशकालस्य स्ववृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वस्ववृत्तिध्वंसा-
प्रतियोगिप्रकृतक्रियाकर्तृनिष्ठत्वाभ्यां विशेषितेनाधेयतासंबन्धेनान्य-
यनियम उपगन्तव्यः । तत्तत्क्रियारम्भपूर्वमपि तत्समाप्त्युत्तरमपि
या वर्त्तते यस्तत्क्रियानुकूलकृत्यधिकरणकालस्तस्य दर्शितविशिष्टा-
धेयतासंबन्धस्तादृशकृती धाधितो ऽप्रसिद्धो वेति न शब्दप्रयोगा-
धिकरणतादृशकालमादाय दर्शितप्रयोगापत्तिः । सम्यन्धे स्वपदार्थस्य
विशिष्य निवेशे व्युत्पत्तिश्चिन्त्या । न च क्रियानुकूलकृतिश्चान्या-
न्तरालदशायां स्थूलकालमादाय पचति अधीते इत्यादिवत्तादृशकृ-
त्याधिकरणक्षणे ऽपि स्थूलकालावच्छिन्नाभावमादाय न चलति ना-
धीते इत्यादिप्रयोगस्तत्र नम्रो वर्त्तमानक्षणमात्रान्विततादृशक्रियानु-
कूलकृत्यभावबोधकतानियमात् । उक्तीत्या विशिष्यशब्दप्रयोगा-
धिकरणक्षणादिरूपकालस्यापि लट्प्रत्ययेन बोधनसंभवात् । नञ्स-
मभिव्याहारस्थले ऽपि प्रतियोगित्वेव फालान्वय इति तु न सत् ।
तत्तत्क्षणवृत्तिपाकादिकृतेरभाषस्यान्यक्षणावच्छेदेन तदानींतनस्थूल-
कालावच्छेदेन तादृशकृतिमतिसस्येनोक्तातिप्रसङ्गस्य दुर्घातरथात् ।

न च कालानवच्छिन्नाधारतासंबन्धेन नभयस्य पुरुषे ऽन्वयावबोधा-
 तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तादृशस्थूलकाले यत्रात्मनि पाकादिकृति-
 स्तादृशकालान्तर्गततादृशकृत्यनधिकरणक्षणे न पचतीत्यादिप्रयोगो-
 पपत्तये तत्क्षणावच्छिन्नपाकादिकृत्यभावबोधस्यैव तत्र तत्र स्वीकर-
 णीयतया क्व चित्प्रतियोग्यप्रसिद्धेर्दुर्धारत्वात् । व्यापारावोधकेन च
 लडादिप्रत्ययेन क्रियायामेव वर्त्तमानत्वान्वयो बोध्यते जानातीत्या-
 दौ न तु लडाध्वत्वाद्दौ ज्ञानाद्यन्तत्वेऽपि तदाध्वत्वादिसंबन्धे सति
 जानातीत्यादिप्रयोगापत्तेः । ज्ञानादिविशिष्टे आध्वत्वाद्दौ काला-
 न्वयमुपगम्यातिप्रसङ्गवारणे विशेषणे ज्ञानादायपि तदन्वयस्याव-
 श्यकत्वे तस्यैव स्वीकारौचित्यात् । नश्यतीत्यादौ क्रियायां काला-
 न्वयस्वीकारे यिनमृदायपि नश्यतीत्यादिप्रयोगः स्यादिति तत्रोत्प-
 त्तेरपि लडाद्यर्थव्यमुपगम्य तत्रैव कालान्वयं दीधिति क्तुपत्रगाम ।
 यस्तुतस्तु नाशत्वमुत्पत्तिमदभावत्वम् । तथा च धातुप्रतिपाद्यताव-
 च्छेदकोत्पत्तायेव कालान्वय इत्येव साधीयः । वर्त्तमानकालस्योत्प-
 त्तिसेवन्धेन धात्वर्थे ऽन्वय इत्यपि षट्ति । लृट्प्रत्ययेन पश्यती-
 त्यादौ प्रत्ययार्थकृती क्षाप्यतीत्यादौ क्रियायां भविष्यत्सं प्रत्याप्यते ।
 यद्यपि भुव उत्पत्त्यर्थकतया अनागतकालोत्पत्तिकत्वं भविष्यच्छ-
 द्यार्थस्तथापि पश्यतीत्यादौ कृत्यादावनागतत्वभात्रस्य प्रतीतिरूपेयते
 उत्पत्तिप्रतीतेर्निष्फलत्वान्निविष्यत्युत्पत्त्यते इत्यादौ धातुनैव तादृशो-
 त्पत्तिः प्रत्याप्यते न ह्युच्यतीत्यादौ च दर्शिता गतिः । तथा च वर्त्त-
 मानप्रागभावप्रतियोगित्वम् । प्रतियोगितासंबन्धेनान्वयो वर्त्तमान-
 प्रागभावो लृट्प्रत्ययार्थः प्रागभावात्स्वीकारे वर्त्तमानध्वंस एव तदर्थं
 ध्वंसस्य कालोपाधित्वेन स्वसमानकालपदार्थोधारतया अनागतकृ-
 त्वेवर्त्तमानकाले ध्वंसोत्पत्तिमत्तया उत्पत्तिसेवन्धेन कृत्यादावन्व-
 यः । अथ पचमाने ऽन्वुदीच्यपाकानुकूलकृतिमादाय पचतीत्या-
 दिप्रयोगोत्पत्तिः । पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेन धानागतत्वबोधस्वी-
 कारो न संभवाति । पूर्वपूर्वपाकानुकूलकृती तद्व्याघात् । पश्यमाने
 ऽपि पश्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः । तत्तत्पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेना-
 पि तदन्वयासंभवः । तत्तत्पाकत्वेन पदादनुपस्थितेः । नापि यत्किं
 चित्पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेन तदन्वयः । भाद्यतोपस्थापकप-
 दाभावात् । तत्तद्भक्तिमनन्तमोव्य तुपेचत्वाद्येति चेत् । प्रागभाव-
 स्य वर्त्तमानत्वं शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणवृत्तित्वं वर्त्तमानप्रागभावस्य
 प्रत्ययार्थत्वे तस्य स्वविशिष्टकालकृतिजन्यपाकानुकूलत्वविशिष्टप्र-
 तियोगितासंबन्धेन वर्त्तमानकालध्वंसस्य तदर्थत्वं च स्वपूर्वका-

लीनकृतिजन्यपाकानुकूलत्वविशिष्टाधेयत्वसंबन्धेन कृत्यंशे ऽन्वयो-
 पगमे उदीच्यकृतौ वर्त्तमानप्रागभावादेर्दर्शितविशिष्टसंबन्धासत्त्वे-
 नातिप्रसङ्गविरहात् । ध्वंसस्य पूर्वत्वं च तदनधिकरणत्वमेव । न चा-
 न्तरालिककृतिजन्यस्य पच्यर्थव्यापारस्य पूर्वव्यापारानुकूलकृत्यज-
 न्यतया आन्तरालिककृतेः पूर्वकृतिजन्यपाकानुकूलत्वमक्षतमेवेति
 तस्या अपिनिरुक्तविशिष्टसंबन्धेन वर्त्तमानप्रागभावादिमत्वमक्षतमे-
 वेति वाच्यम् । कृतिजन्यपाकेत्यत्र कृतिजन्यव्यापाराधीनफलानुकू-
 लव्यापारस्य विवक्षितस्यात् । पकेत्यादौ लुटो ऽनद्यतनभविष्यत्त्व-
 मर्थः । अद्यतनभविष्यत्त्वं च शब्दप्रयोगाधिकरणदिवसावृत्तित्वे
 सति शब्दप्रयोगकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वम् । शब्दप्रयोगाधि-
 करणदिवसध्वंसोत्पत्तिकत्वं वा । के चित्तु, भविष्यत्त्वमेन तस्या-
 र्थः । क्रियायाः कृतेर्वा स्वरूपसदद्यतनत्वमेव तत्साधुतानियाम-
 कम् । असाधुत्वादेवाद्य पश्यतीत्यादौ पक्तेति न प्रयोग इत्या-
 हुस्तन्न । तथा सति भविष्यत्त्वादिकमपि नाख्यातार्थः स्यात् ।
 स्वरूपसद्भविष्यत्त्वादिकमेव लुडादिप्रत्ययस्य साधुतानियामकम् ।
 असाधुत्वादेव पश्यति पक्तेतिवत्पचतीत्यादौ पश्यतीत्यादिप्रयो-
 गविरह इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । पचति पश्यतीत्यादेर-
 विलक्षणबोधजनकत्वमनुभवविरुद्धमिति कालविशेषबोध आवश्यक-
 इति चेत्, तदा पक्ता पश्यतीत्यादेरपि विलक्षणबोधजनकत्वस्या-
 नुभविकतया अनद्यतनत्वान्वयबोधो ऽपि दुर्वारः । यदि च पश्यती-
 त्यादिवान्यजन्यबोधे सति भविष्यत्त्वादिसंशयानुदयान्नाभविष्यत्त्वादेः
 शाब्दधीविषयत्वमावश्यकमित्युच्यते, तदानद्यतनत्वबोधे ऽपि ईदृशी-
 मेव युक्तिं गृहाण । एवं न पश्यतीत्यादावभावे अनागतकालाव-
 च्छिन्नप्रत्ययमानमावश्यकम् । अन्यथा पश्यत्यपि वर्त्तमानकृतपाकाकृत्य-
 भावमादाय न पश्यतीत्यादिप्रयोगप्रसङ्गात् । न च पश्यत्यप्यना-
 गतयत्किञ्चित्कालावच्छेदेन वर्त्तमानमभावमादाय न पश्यतीति
 प्रयोगो दुर्वार एवेति वाच्यम् । अनागतकालावच्छिन्नत्वं हि तत्र
 वर्त्तमानक्षणध्वंसावच्छिन्नत्वम् । तादृशध्वंसनिष्ठा अवच्छेदकता
 ऽनवच्छिन्ना प्राह्या । अनागतकृतमिति च पुंसि तदभाववृत्तौ वर्त्त-
 मानक्षणध्वंसरूपः कालः प्रतियोगी वृत्तावप्यवच्छेदक इति विरो-
 धमञ्जनाय तादृशकृत्यनवच्छेदकाघान्तरकालावच्छिन्नगवावच्छेदक
 उपेय इति नोक्तातिप्रसङ्ग इत्युक्तयुक्त्या अनागतत्वस्य यथा लुडा-
 द्यर्थत्वं तथा ऽद्य पश्यति न पक्तेत्यग्रानद्यतनकालावच्छिन्नप्रत्यया-
 भावे माने भ्यः पश्यत्यप्यद्यतनानागतकालावच्छिन्नपाकाकृत्यभाव-

अपरोक्षत्वेऽपि लिङ्गविधानात् । तादृशज्ञापकवलेन व्यातेने किरणा-
 घलीमित्यत्र लिटः साधुत्वोपपादनमुपायकृतामयुक्तमेवेति बोध्यम् ।
 अत्यन्तापहवध्याघातितपरोक्तविपरीतबोधनाय तदुपपादकाभावप्र-
 तिपादनेच्छा कलिङ्गगधिकरणकदर्शनादेरुपपादकं कलिङ्गगमनादिकं
 तेन घिना तदसंभवात् । अत्यन्तापहवस्वरूपसन्नेव लिङ्गसाधुता-
 नियामकः । लिङ्गलोढोर्विधिरर्थः, परप्रवृत्त्यर्थं तत्प्रयोगात् । विधिः
 प्रवृत्तकज्ञानविषयो धर्मः स च धर्मो न्यायनये हतिसाध्यः त्वं बल-
 वदनिष्ठाननुयन्धित्यसहितमिष्टसाधनत्वं च । आर्द्रनकामः पचेत्स्व-
 र्गकामो यजेतेत्यादावोदनस्वर्गादिरूपं यत्फलं तत्साधनत्वं पाकया-
 गादि क्रियायां प्रतीयते । तादृशफलानां च तत्तद्रूपेण लिङ्गादिशक्य-
 तावच्छेदककोटिप्रवेशे शक्त्यानन्त्यं सर्वसाधारणेन व्युत्पत्त्यनुदये-
 नापूर्वफलसाधनयोधानिर्वाहश्चेतीष्टत्वेन तेषामनुगमः । इष्टत्वं स-
 मभिध्याहृतपदोपस्थापितकामनाविषयत्वम् । अतः स्वर्गकामः पचे-
 तेत्यादौ शक्तिभ्रमशून्यस्य नौदनादिसाधनत्वधीनं वा तत्सात्पर्येण
 तथा प्रयोगः प्रामाणिकानामिष्टत्वज्ञानस्याप्रवृत्तकत्वेऽपि शक्यफलानु-
 गमार्थं तस्य शक्यता । वस्तुतस्तु अशक्यस्यैव तस्य शक्यानुगमकता
 सर्वनामस्थले बुद्धिस्यत्वं घातेन रूपेण फलानां संकेतविषयतां घिना
 शक्यैक्यासंभवात् । तस्य संकेतविषयत्वोपगमेऽपि यथा न तस्य घा-
 च्यता तथा प्रपञ्चितमन्यत्र । अत्र चेष्ट्यस्य शाब्दयोधे मानाद्विशि-
 ष्टेष्टताच्छेदकस्वर्गत्यादिप्रकारेण शाब्दयोधोत्पत्त्या विधिवाक्यात्प्रव-
 र्तकज्ञाननिर्वाहः । यत्तु इष्टत्वेन फलभानेऽपि स्वर्गकामादिपदैकदे-
 शोपस्थितस्वर्गत्वावच्छिन्नस्य विध्यर्थकदेशे इष्टे ऽभेदान्वयात्प्रवृत्त-
 कज्ञाननिर्वाह इति । तदपि न सत् । हतिसाध्यैकदेशे इतरान्यय-
 नियमात् स्वर्गत्वादिप्रकारेण कामनार्थानप्रवृत्तौ स्वर्गत्वादिविशेषि-
 तफलसाधनताज्ञानस्य हेतुताया अभेदेन स्वर्गादिविशेषोपलब्धतासा-
 धनताज्ञानस्यानुपयोगित्वाच्च । अभेदेन स्वर्गादिप्रकारकस्वर्गादीष्ट-
 साधनताज्ञानमपि स्वर्गत्वादिप्रकारकप्रवृत्तौ हेतुः । अत एव स्वर्ग-
 कामो यजेतेत्यादितः प्रवृत्तिरिति तु न युक्तम् । स्वर्गत्वप्रकारकका-
 मनाया अधिकारत्वानुपपत्तेः । अर्घ्येष्ट्यस्य शक्योपलक्षणत्वे तदंशा-
 भानानिर्वाहेऽपि स्वर्गत्वादेरशक्यस्य भानस्य संभवाति अशक्यस्य
 भानोपगमेतिप्रसङ्गादिति चेत् । स्वर्गत्वाद्यवच्छिन्ने समभिध्याहृत-
 कामनाविषयत्वज्ञानसहकृतस्य तादृशकामनाविषयतावच्छिन्नश-
 क्तिज्ञानस्य स्वर्गत्वादिप्रकारकशाब्दधीहेतुत्वोपगमेतिप्रसङ्गानवका-
 शात् । वस्तुतस्तादृशकामनाविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितस्वर्गत्वा-

दिविशिष्टसाधनत्वे शक्तिस्वीकारात्सर्वसामञ्जस्यम् । न च स्वर्गा-
 त्वादिविशिष्टसाधनत्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यत्वं न संभवति स्वर्ग-
 त्वादेर्गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गादिसाधारण्येन यागादिजन्यतानवच्छे-
 दकतया यागादौ स्वर्गत्वादिविशिष्टसाधनत्ववाधात् । नहि जन्य-
 तानवच्छेदकधर्मो जन्यत्वनिरूपके विशेषणमिति वाच्यम् । स्वर्ग-
 त्वादेः शक्यविशेषणत्वेऽपि तदुपलक्षितवैजात्यनिरूपितजनकताया
 यागादायवाधितायाः स्वर्गादिजनकतात्वेन विधिप्रत्ययतो भानसंभ-
 वात् । घटत्वादिविशिष्टवाचकपदघटिताद् घटं द्रव्यत्वेनैव जाना-
 तीत्यादवाक्यात् घटत्वाद्युपलक्षितघटादिविशेष्यकत्वभानवत् । न
 च तद्धर्मोऽवच्छिन्ननिरूपिततत्साधनत्वज्ञानं विना तद्धर्मप्रकारकफ-
 लच्छाधीनप्रवृत्त्यनिर्वाह इति शङ्क्यम् । वन्हित्वादिप्रकारकेच्छा-
 तोऽपि तृणादिसमवधानेऽन्तप्रकृतेरानुभयिकत्वात् । भूयः सुखा-
 र्थिनामपि भ्रमं विना क्रियाविशेषे प्रवृत्तेश्च । तद्धर्मोऽवच्छिन्नफला-
 र्थिप्रवृत्तौ तद्धर्मप्रकारेण भासमानफलं प्रति साधनताज्ञानस्यैव प्र-
 वृत्तकत्वात् । स च धर्मः कार्यतावच्छेदकतया भासतां कार्योरे उ-
 पलक्षणतयैव वेत्यन्यदेतत् । न हि वन्हित्वादिकं तृणादिजन्यताव-
 च्छेदकं व्यभिचारिसाधारणत्वात् । न वा भूयस्त्वादिकं फस्य चि-
 ज्ञन्यतावच्छेदकमर्थवशासंपन्नत्वात् । एवं सति घटत्वावच्छिन्नफ-
 लार्थस्तत्त्वादौ कथं न प्रवृत्तौ तत्त्वादेरपि घटत्वाद्युपलक्षितजन्यस-
 त्त्वादिविशिष्टनिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनावत्त्वादिति चेत् । फ-
 लानुपधाननिश्चयात्तस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वात् । फ-
 लोपधायकसाधनत्वस्य वा विधिप्रत्ययार्थतया घटकामस्तन्मुपा-
 ददीतेत्यादिर्न प्रयोगः न च तथापि स्वर्गत्वादेर्योगादिनिष्ठफाण-
 ताघटकव्यापकतानिरूपकतानवच्छेदकतया स्वर्गत्वावच्छिन्ननिरू-
 पितव्यापकता घटककारणताया वाधः स्वर्गादिनिष्ठकार्यतावच्छेद-
 कवैजात्यस्य च कारणताप्रदान्तरकालिकत्वेन प्रागनुपस्थित्या तद्-
 वच्छिन्ननिरूपितव्यापकताबोधोऽसंभव इति स्वर्गकाम इत्यादौ वि-
 ध्यर्थबोधानुपपत्तिर्बुद्धौ वैति वाच्यम् । स्वरूपसंबन्धरूपाया एव
 कारणताया विध्यर्थव्योपगमात् । अन्यथा सिद्धिनिरूपकतानवच्छे-
 दकनियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मवत्स्वर्गकत्वमेव स्वर्गकारणत्वम् ।
 नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकश्च धर्मो विशिष्य उत्तरकालकल्पो जाति-
 विषेय एव नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकत्वेन सामान्यरूपेण शब्दबुद्धौ
 भासते नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकत्वं च कारणतावच्छेदकत्वाभि-
 मतधर्मोऽवच्छिन्नतद्वापाराभावाधिकरणताविशिष्टोत्पत्तिक्षणावच्छि-

प्राधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्वम् । अधिकरणतावैशिष्ट्यं च
 स्थापयच्छेदकक्षणाव्ययदितोत्तरक्षणावच्छिन्नस्वाधयनिष्ठत्वसंबन्धेन
 पस्तुतः स्वर्गनिष्ठधर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्व-
 मंपत्त्वमेव स्वर्गकारणत्वम् । नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वं चाव्य-
 यदितपूर्वकालावच्छिन्नवृत्तिकाभावघटितदौशिकव्यापकतायाः स्था-
 धयत्यस्वाधयनिरूपितव्यापारत्ववत्त्वान्यतरसम्बन्धेनावच्छेदकमेव
 व्यापकत्वनिरूपकतावच्छेदकर्यजात्यस्य विशिष्यानुपस्थिताप्रपि स्व-
 र्गधर्मत्वेन ज्ञानं संभवत्येव । व्यापकताघटकाभावप्रतियोगितायां स्वरू-
 पतोवच्छेदककोटिप्रविष्टाया अपि जातेर्व्यापकताभाने स्वर्गधर्म-
 त्यादिना भाने न बाधकम् । स्वर्गधर्मत्वादेरुपलक्षणतया मानात् ।
 प्रतियोगितासंबन्धेन प्रतियोगिप्रकारकज्ञानमेव प्रतियोगिकांटावु-
 पलक्षणप्रकाराभाननियमात् । प्रकृते च कारणताशरीरघटकाभावस्य
 प्रतियोगिताप्रकारेण भाननियमात् । अत एव स्वरूपतो वन्हित्वा-
 घवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य वन्हित्वाघवच्छिन्नव्यापकतावच्छे-
 दकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नाभावत्वेन लक्षणप्रवेशस्य संभवदुक्तिक-
 ता । इत्यमेव चेष्टतावच्छेदकधर्माणामुपलक्षणीभूतेनेष्टतावच्छेदक-
 त्वेन व्यापकताघटकाभावप्रतियोगितावच्छेदककोट्यप्रविष्टेनापीष्ट-
 तावच्छेदकधर्माणां सर्वसाधारणशक्तिग्रहे भानमुपपद्यतइति । ए-
 तेन निपातोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मवत्स्वर्गकत्वस्य विध्यर्थतामते
 यागादिधर्मिकतादृशकारणताग्रहस्य प्रवृत्तिहेतुता वाच्या । तदपे-
 क्षया च स्वर्गादिधर्मिकनियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मरूपयागा-
 दिसाध्यताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे तादृशसाध्यताविशिष्टेऽभासस्य वि-
 ध्यर्थत्वे च लाघवम् । तादृशसाध्यताया निरुक्तसाधनान्तर्गतत्वा-
 देतीष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वं प्रवर्त्तकत्वं च व्याहन्येत । एवं यत्र
 कारणतावच्छेदकधर्मोप्यनुपस्थितोतिप्रसक्तेन न्यूनवृत्तिना वा धर्मेण
 कारणमुपलक्षितं तत्र शब्दात्कारणताग्रहानुपपत्तिश्चेति निरस्तम् ।
 व्यापकताघटितकारणतायाः साध्यतामपेक्ष्यागरीयस्या एवोक्तरीत्या
 प्रवर्त्तकत्वादिसंभवात् । तादृशसाधनताशरीरे व्यापकतावच्छेदकत्व-
 नैव कारणतावच्छेदकप्रवेशात्तद्ग्रहे विशिष्य तदुपस्थित्यनुपस्थित्य-
 नुपयोगाच्चेति । विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवाय एव स्वर्गादिनिष्ठ-
 यागादिजन्यतावच्छेदकसम्बन्धः । तथा च वैजात्यस्य सम्बन्धघट-
 कत्वमेव व्यापकताशरीरे निवेशाद्गोपस्थित्यपेक्षा । नवा कारणता-
 विघटकव्यभिचारावकाश इत्याहुः । तदसत् । विजातीयस्वर्गनिरू-
 पितसमवायत्वेन संबन्धतायां मानाभावात् । तादृशसंबन्धघटित-

व्यापकताया विधिप्रत्ययार्थत्वे तस्य स्वर्गादिनिष्ठवैजात्यभेदेन शक्तिबाहुल्यप्रसङ्गात् । तादृशकार्यसंबन्धघटितेष्टकारणतायाश्च प्रमाणान्तरेणाप्रत्यायितत्वात् । तत्र शक्तिग्रहानुपपत्त्या शाब्दबुद्धौ तद्गानानुपपत्तेश्च । न चेष्टतावच्छेदकत्वोपलक्षितस्वर्गत्वावच्छिन्ने कारणताघटकाधिकरणादिपदार्थे च खण्डशः शक्तिरूपेया । आकाङ्क्षावशाच्चाधिकरणरूपविध्यर्थे विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायस्य संबन्धतया भानात्तादृशकार्यसंबन्धघटितकारणतायाः शाब्दबोधे भानमुपगन्तव्यम् । न तु तादृशसंबन्धान्तर्भावेण शक्तिरिति न काचिदनुपपत्तिरिति वाच्यम् । एवं सति संसर्गतात्पर्यज्ञानानुरोधेन तादृशसंसर्गोपस्थित्यपेक्षाया दुर्वारत्वात् । न च तत्संसर्गेण विशेषणविशिष्टविशेष्यपरत्वज्ञानमेव संसर्गभाननियामकम् । तन्नापि च संसर्गः संसर्ग एव न तु विशेषणमिति न ज्ञानापेक्षेति वाच्यम् । विशेषणविशिष्टविशेष्यस्य वाक्यार्थत्वेन पूर्वमनिश्चिततया तत्परत्वग्रहस्य शाब्दबोधात्पूर्वमसंभवात् । तत्तत्संबन्धविषयतानिरूपितविशेषणादिविषयताशालिबोधपरत्वज्ञानस्यैव हेतुतया तत्र संबन्धस्याश्वमेधजन्यत्वसामानाधिकरण्यमाश्रमेव हि शब्देनापि प्रतीयते । न तु स्वर्गत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वमसामर्थ्यादसंभवाच्चेत्यादिभिर्भ्रमेन्धविरोधः । यत्तु वैजात्यमेव कार्यतावच्छेदकं तच्च संबन्धविध्यैव कारणताघटकं कार्यतावच्छेदकधर्मविशिष्टनिरूपितकार्यतावच्छेदकसंबन्धेन कार्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वस्य कारणताशरीरेऽनिवेशनीयत्वादिति । तदप्यसत् । कार्यस्य कार्यतावच्छेदकरूपेणैव निवेशनीयतया तदुपस्थित्यपेक्षाधौव्यात् । न च संबन्धसंकोचे प्रमेयत्वेनैव कार्यप्रवेशः । संभवतीति वाच्यम् । विजातीयस्वर्गवन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वस्यागुरोरवच्छेदकत्वसंभवे विजातीयस्वर्गायसमवायसंबन्धेन प्रमेयवन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वरूपगुरुधर्मावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः । एतेन स्वर्गत्वमेव यागजन्यतावच्छेदकावच्छेदकताघटकसमवायसंबन्धसंकोचे न व्यभिचार इत्यपि निरस्तम् । तादृशसंबन्धविशेषणेष्टतावच्छेदकाविशिष्टस्य प्रमाणान्तरासेद्यतया तत्र शक्तिनिश्चयासंभवात् । न हि समभिव्याहृतफलबोधकपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वरूपोपलक्षणधर्मेण यथा स्वर्गत्वादीनां शक्तिग्रहे भानं तथोपलक्षणीभूततादृशपदोपस्थाप्यतावच्छेदकसंबन्धत्वेन विजातीयस्वर्गनिष्ठसमवायादेरपि तत्र भान संभवः । स्वर्गपदाच्छु-

इदमवधारणेनैव स्वर्गत्वविशिष्टस्योपलक्षिते विशिष्टसमवायेन स्वर्ग-
 त्वाविशिष्टस्य स्वर्गपदार्थत्वोपगमे लक्षणप्रसङ्गात् । शुद्धसमवा-
 यं स्वर्गत्वविशिष्टविषयककामनावतो ऽनधिकारप्रसङ्गात् । मी-
 मांसकास्तु अहरहः संध्यामुपासीतेत्यादौ नित्यतया निष्फले सं-
 ध्योपासनादाविष्टसाधनत्वस्याद्योग्यत्वेनान्वयासंभवात्प्रेष्टसाधनत्वं
 लिङ्गर्थः । अथ संध्यावन्दनादेरप्यर्थवादोपस्थापितब्रह्मलोकावा-
 प्यादिफलसाधनत्वमव्याहृतम् । यत्र नित्ये ऽर्थादादपि न फ-
 लोपस्थितिस्तत्रापि फलाभावादिध्यायकप्रमाणाभावाद्योग्यतासंशयसं-
 भवेन फलसाधनत्वप्रत्ययो लिङ्गादितः संभवत्येव । न च तद्व्यो-
 धो नोपयोगी निष्फलतया ज्ञाते चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिवारणायेष्टसा-
 धनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुतावश्यकत्वेन नित्यविधेः प्रवृत्तिनिर्वाहाय
 तस्य फलसाधनताबोधकताया आवश्यकत्वादिति चेन्न । “संध्या-
 मुपासते ये च सततं संशितमताः” । इति श्रुतौ सततमिति श्रुतेः
 फदा चिद्यस्य संध्यावन्दनादिबाधत्वेन स्वीयसंध्यावन्दने ब्रह्मलोका-
 वाप्तिफलानुपधानस्य निश्चिततया अहरहः संध्यावन्दने ब्रह्मलोका-
 वाप्तिसाधनताबोधने ऽपि तस्य संध्यावन्दने प्रवृत्त्यनिर्वाहात् यत्र च
 नित्ये विशिष्यफलबोधको ऽर्थादादिर्नास्ति तत्राविधिप्रत्ययेन इष्ट-
 त्वेन फलसाधनताबोधस्य जनने ऽपि इच्छाविषयताऽवच्छेदकस्वर्ग-
 त्वादिरूपविशेषधर्मप्रकारेण फलविषयकतत्साधनताबोधस्यानिर्वा-
 ह्येण प्रवृत्त्यनिर्वाहात् । इष्टसाधनताज्ञानाद्यदितकारणतोमात्मिका-
 याः संध्यावन्दनाद्यभावाच्चरनरकादिसाधनताज्ञानार्थानतद्रोचर-
 द्वेषघटितस्वामग्रथा एव संध्यावन्दनादौ प्रवर्तकताया उपगन्तव्यत-
 या नित्यस्थले इष्टसाधनताबोधस्थानुपयोगिताया दुर्योरत्यात् । न च
 विश्वजिता यजेतेत्यत्र विशिष्टफलाधवणे ऽपि यथा स्वर्गकामपद-
 स्थाध्याहारेण तत्समभिव्याहाराद् विशेषरूपावच्छिन्नस्वर्गसाधनता-
 बोधस्तथा नित्यस्थले ऽपि विशेषधर्मप्रकारकस्वर्गसाधनबोधसंभवात्
 उक्तप्रवृत्तिसामग्र्यन्तरकल्पनमयुक्तमिति वाच्यम् । बहुवित्तव्य-
 यायामसाध्यविश्वजिद्योगेन तद्रामपद्वादिफलोद्देशेन प्रवृत्त्यनुपप-
 त्तेः, तद्विधेः स्वर्गफलतात्पर्यनिश्चयात्संध्यावन्दनादौ चाल्पायास-
 साध्ये ग्रामादिफलोद्देशेनापि प्रवृत्त्युपपत्तेः, तद्विधेः स्वर्गपरत्वनि-
 श्चयायोगात् । स्वर्गादिफलकामनारहितैर्मुमुक्षुभिरपि संध्यावन्दना-
 द्याचरणादुक्तप्रवृत्तिसामग्रीकल्पनस्यावश्यकत्वाच्च । तादृशसामग्री
 विना प्रायश्चित्तादाविष्टसाधने प्रवृत्त्यनिर्वाहाच्च । न च तत्रापि
 पापभ्यसंष्टसाधनताज्ञानात्प्रवृत्तिनिर्वाहति । सुखदुःखभावैतरगोच-

रेच्छायां इष्टसाधनताज्ञानस्य नियमतो स्पेक्षायां निष्फलपापध्वंस-
 स्येष्टत्वासंभवात् । नरकसाधनगोचरद्वेषस्य तद्भ्रंशगोचरेच्छाजनक-
 त्वोपगमे ऽस्मत्समीहितायामिष्टसाधनत्वज्ञानाघटितप्रवृत्तिसाम-
 प्रचामविवादात् । कृतिसाध्यताज्ञानसहितेच्छासामान्यसामग्रीत-
 ध्विकीर्षोत्पत्तेर्निष्फले ऽपि संध्यावन्दनादौ निर्वाहेण प्रवृत्त्युपपत्तेः ।
 न च नरकानुत्पाद् एव प्रायश्चित्तस्य संध्यावन्दनादेश्च फलमितीष्ट-
 साधनताज्ञानघटितैव प्रवृत्तिसामग्री नरकद्वेषवतां च तदनुत्पादे
 नियमत एवेच्छेति तेषां नित्यसंध्यावन्दनाद्यनुष्ठानमुपपद्यते । अन्यै-
 श्च तत्रानुष्ठीयते इति वाच्यम् । नरकानुत्पादस्य तत्रागभावात्म-
 फस्य प्रतियोगिविकल्पप्राप्तेन फलत्वासंभवात् । अत्यन्ताभावस्य प्र-
 तियोगिविरोधितया कदा चित्पापान्तरेण यस्य नरकदुःखं जनितं
 जनियते वा तदात्मन्यसत्त्वाभित्यत्वेन चोभयोः फलत्वासंभवात् ।
 योगक्षेमसाधारणसाधनतायाश्च गुरुशरीरत्वेन प्रवृत्त्यनुपयोगित्वा-
 त् । यदपि मण्डलीं कुर्यादित्यादिवाक्यप्रामाण्यवारणायेष्टसाधनत्वै-
 स्य विध्यर्थत्वमावश्यकमिति तदपि न । मण्डलीकरणादिजन्यतद्य-
 सादिरूपफले ऽपि कदा चित्कस्य चिदिष्टसाधनताभ्रमेणेच्छोत्पत्त्या
 मण्डलीकरणादावपीष्टसाधनत्वाबोधेनेष्टसाधनत्वविध्यर्थतामते ऽपि
 तद्वाक्यप्रामाण्यस्यावश्यकतया इष्टापत्तेः । स्वर्गकामो मण्डलीं कु-
 र्यादिति वाक्यजन्यबोधे च स्वर्गकामनाया मण्डलीकरणादिनिष्ठ-
 कर्तव्यत्वप्रयोजकत्वभावेन तदर्थवाधेन तद्वाक्यप्रामाण्योपपत्तेः ।
 न चेष्टसाधनत्वस्य विधिप्रत्ययार्थत्वानुपगमे स्वर्गकामो यजेतेत्या-
 दिवाक्याद्यागादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । तत्राभावगोचरद्वेषघटितसाम-
 ग्र्यसंभवात् । यागाद्यभावस्य नरकादिरूपद्विष्टसाधनत्वाभावात् ।
 इष्टसाधनत्वबोधकमानाभावेन तज्ज्ञानघटितसामग्र्या अपि भवन्मते
 दुर्घटत्वादिति वाच्यम् । इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थताविरहे ऽपि स्व-
 र्गसाधनं न स्वर्गकामनाधीनकृतिसाध्यमितीतरवाधवलात्स्वर्गका-
 मकृतिसाध्यतान्वयितावच्छेदकतया स्वर्गसाधनत्वस्योक्ताविधिजन्य-
 बोधे मानाद्यागादाविष्टसाधनताज्ञानादेव प्रवृत्तिनिर्वाहात् । इत्थं च
 सन्ध्यावन्दनादौ तत्कालावच्छिन्नशौचादिकमेवाधिकारो न तु फल-
 कामनापि । अतः फलकामनाशून्यस्यापि शौचादिमतः सन्ध्यावन्द-
 नाकरणं प्रत्यवायजनकं फलकामनायास्तत्राधिकारत्वे तच्छून्यस्या-
 नधिकारितया तदकरणं न प्रत्यवायमावहेत् । न च मुमुक्षापवादेन
 स्वर्गादिरूपफलकामनायाः कदा चिदसंभवे ऽपि नरकाभावरूपफले
 नियमत एवेच्छासंभवतीति न शौचादिमतः सन्ध्यावन्दनाद्यकरणस्य

स्तत्र शक्तिविरहादिति शक्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहित्वमनुप-
 योगात्सुच्यते तदापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्य
 शक्यतायां श्येननिष्ठवैरिवधे साधनत्वस्य बलवदनिष्टसाधनत्वानि-
 यतत्वेन तदसाधनत्वविशिष्टत्वेन विधिप्रत्ययावाच्यतया सुतरां
 तत्र विद्मधर्थत्वानिर्वाह एव । यत्तु श्येनस्यादृष्टाद्वारकत्वघटितहिं-
 सालक्षणाकाङ्क्षतया बलवद्दुःखाजनकत्वमिति मतान्तरम् ।
 तदस्तु । तथा सति श्येने तात्त्विकप्रवृत्तिवारणाय बलवद्दुः-
 खाप्रयाजकत्वज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुताया उपगन्तव्यतया तस्यैव वि-
 ध्यर्थताया आवश्यकत्वे न श्येने तद्वाचाच्छुत्तरेप्रामाण्यप्रसङ्ग-
 तादवस्थात् । श्येनस्य हिंसात्वविरहेऽपि अभिचारतया नर-
 कजनकत्वस्य दुर्घातरत्वाच्च । यत्तु अभिचारमित्यस्य वैरिवध-
 गोचरप्रबलकामनाविशिष्टार्थतया तादृशकामनाविशिष्टस्यैव पुरुष-
 स्य बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वरूपबलवदनिष्टाननुबन्धित्वघटकत्वेपा-
 नुदयात् तादृशकामनाविशिष्टवृत्तिबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वं श्रु-
 तिवाक्यात् प्रत्येतत्त्वं, तच्च श्येनेऽघाधितमेव वैरिवधे उत्कटराग-
 घततज्जन्यनरके बलवद्द्वेषानुत्पत्त्या तादृशनरकस्य वैरिवधोत्कट-
 कामनाविशिष्टवृत्तिद्वेषविषयात्वात् । न ह्येकदा एकत्र वर्त्तमान-

स्त्रीकारपरित्यागात् । एवं यत्रोत्कटरागो यदा तत्रैव नोत्कटद्वेष-
 स्तदा तज्जन्ये फले उत्कटरागदशायां च तज्जन्यदुःखरूपफलान्तरे
 उत्कटद्वेषे न किञ्चिद्बाधकमिति वैरिवधे उत्कटरागदशायां च
 श्येनजन्यनरके बलवद्द्वेषो दुरपवाद एव अस्तु या फलविशेषो-
 त्कटरागघटिता उपायगोचरोत्कटरागसामग्री तत्रैव तज्जन्यतया
 साते सति फलान्तरेष्युत्कटद्वेषविरोधिनी तथापि नरकवैरिवधयो-
 रेकतरं प्रतिश्येनस्य हेतुत्याग्रहदशायां तयोर्बलवद्द्वेषरागयोर्गुण-
 पत्संभव एव । यत्तु दोक्षाद्गुणशुधातस्य नरकासाधनतया मा हिंसा-
 दित्यत्रावैर्धोर्हिस्य विधीक्षतेति श्येनस्य नरकात्साधनत्वोत्पत्त्याहत्वं, त-
 दपि न । तावतापि अभिचारिविधया तथात्वस्य दुर्घातरत्वात् ।
 अथ खण्डशक्तिमवलम्ब्यानिष्टसाधनत्वविनिर्माकेन क्व चिद्विधि-
 बोधोपगमे श्वेतं छागमालभेतेत्यादावपि तत्परित्यागसंभवात् । अ-

विरोधेन मा हिंस्यादित्यत्र धृत्यर्थसंकोचो न स्यादिति सांख्यमतमेव
 साधीय इति चत्स्यादेव अविरोधे ऽपि ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तर्कं
 कौण्डिन्यायेत्यत्रैव सामान्याविधेर्विशेषेतरपरत्वं व्युत्पत्तिसिद्धामिति
 मा हिंस्यादित्यत्र संकोचः । अथ वा कथं चिद्व्याधकापनयसंभवे-
 नौत्सर्गिकार्थपरित्याग इति हिंसानिषेधसंकोचनैवोपपत्तौ न श्वेतं
 छागमालभेतेत्यादौ विधिप्रत्ययस्य बलवदनिष्टासाधनत्वार्थपरित्याग
 इत्यर्थः । अथ यागपाकादिजन्यभ्रमादावपि कदा चित्कस्य चिद्व-
 लवद्वेपोदयात् यजेत पचेतेत्यादौ अप्रामाण्यप्रसङ्गो दुर्वारः । यत्तु
 यलवदनिष्टासाधनत्वं न लौकिकविध्यर्थः । किं तु न कलञ्जमित्या-
 दिश्रुतेः प्रामाण्योपपत्तये-वैदिकलिङ्गएव तदर्थकता तत्रापि बलव-
 दनिष्टं नरकमेव ताद्रूप्येणार्थः । अत इष्टोत्पत्तिनान्तरूपकभ्रमादेः
 कदा चित् द्वेषविषयतया न यागादौ विध्यर्थवाद इति । तदपि न ।
 शाकं न भुञ्जीतेत्यादिवैद्यकवाक्ये बलवदनिष्टाजनकत्वनिषेधपरत्वं
 विना प्रामाण्यानुपपत्तेः । तत्रापि रोगाजनकत्वं विध्यर्थस्तदभावो
 नत्रा योध्यतइति चेदृक्त्वायां न गच्छेत् पुष्ये नोद्धहेदित्यादिज्योतिः
 शास्त्रवचनस्य नैकः पर्वतमारोहेदित्यादिवाक्यस्य चैका गतिः । त-
 दापि विशिष्य तत्तदनिष्टासाधनत्वस्य विधिप्रत्ययार्थत्वे शक्तवान-
 न्त्यप्रसङ्गो व्युत्पत्त्यनुपपत्तिश्च । अत्र वदन्तिद्वेषविषयतावच्छेदक-
 त्वोपलक्षितनरकत्वाद्याश्रयसाधनतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकामाव-
 कूटे ताहशाभावत्वेनानुगते एकैव विधिप्रत्ययस्य शक्तिः उपलक्षणी-
 भूतद्वेषविषयतावच्छेदकत्वं परित्यज्य नरकाद्यसाधनत्वं प्रतीयते
 कुत्र चिन्नरकासाधनत्वं कुत्र चिन्न्रोगासाधनत्वं प्रतीयतइत्यत्र ता-
 त्पर्यमेव नियामकं प्रतियोगितायाः प्रकारतया भानात् । प्रतियोगि-
 तावच्छेदकघटकनरकत्वाद्दौ द्वेषविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणत-
 या-शक्तिग्रहे भानमविरुद्धम् । न च प्रमेयत्वादेरपि उपलक्षणतया
 भानमविरुद्धमिति प्रमेयत्वादेरुपलक्षणतया नरकत्वाद्यनुगमकत्वं
 कथं न स्वीक्रियते विनिगमकाभावादिति वाच्यम् । सुखाद्यसाधन-
 स्वस्य विध्यर्थताविरहेण प्रमेयत्वादेः सुखत्वादिसाधारण्येनोक्तरूप-
 स्येत्यस्यैव विनिगमकत्वात् । न च तात्पर्याभावात् सुखाद्यसाधनत्वे
 बाधकत्वावपत्तौ विध्यर्थत्वे ऽपि क्षातिविरह इति वाच्यम् । तस्य
 विध्यर्थत्वेन तत्तात्पर्येणाधुनिकानां न भुञ्जीतेत्यादिप्रयोगापत्तेः ॥

॥ इति महामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्यकृतो व्युत्पत्तिवादः समाप्तः ॥

॥ शुभं भवतु ॥